

ԱՇՈՏ ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ, ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ,
ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ, ՀԱԿՈԲ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

8-րդ
ԴԱՍԱՐԱՆ

*Դասագիրք հանրակրթական
հիմնական դպրոցի համար*

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2013

ՀՏԴ 373.167.1: 941(479.25) (075.3)
ԳՄԴ 63.3(2Հ) Գ72
Հ 282

Խմբագիրներ՝ *Աշոտ Մելքոնյան, Արամ Սիմոնյան, Արամ Նազարյան*

Հեղինակներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ**. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
(ներածություն, բաժին I՝ գլուխ II, III,
բաժին II. գլուխ II–IV)

ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
(բաժին II. գլուխ I, VII)

ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատրաստողության թեկնածու
(բաժին II. գլուխ V, VI, բաժին III)

ՀԱԿՈՒ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ. պատրաստողության թեկնածու
(բաժին I, գլուխ I)

Մեթոդական մասի հեղինակներ՝

ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պատրաստող, մանկավարժ
(բաժին I–III–ի ամփոփումներ, մեթոդական ապարատ)

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատրաստողության թեկնածու
(մեթոդական ապարատ)

Հ 282 Հայոց պատմություն: Դասագիրք 8-րդ դասարանի համար/Ա. Մելքոնյան, Ա. Սիմոնյան, Ա. Նազարյան, Հ. Մուրադյան.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2013.— 192 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1: 941(479.25) (075.3)
ԳՄԴ 63.3(2Հ) Գ72

ISBN 978–9939–68–190–0

© «Զանգակ–97» ՍՊԸ, 2013

Հիմնական դպրոցի 8-րդ դասարանի դասագիրքն ընդգրկում է Հայոց պատմության նոր ժամանակաշրջանը՝ XVII դ. կեսերից մինչև 1918 թվականը: XVII դ. երկրորդ կեսից սկսվում է թուրքական և պարսկական տիրապետությունների դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նոր փուլը: Սկզբում այն հիմնականում գլխավորում էր Հայ առաքելական եկեղեցին, իսկ հաջորդ դարում՝ նաև հայրենիքից դուրս ապրող հայ առևտրական (խոջայական) դասի ներկայացուցիչները:

Հայ ազգային գործիչների մեծ մասը կարծում էր, որ մահմեդական տիրապետությունից Հայաստանը միայնակ ազատագրել հնարավոր չէ, ուստի անհրաժեշտ է քրիստոնյա Եվրոպայի օգնությունը: Հայոց անկախ պետականության վերականգնման գործն իրենց ձեռքն են վերցնում հայոց կաթողիկոսներ Ստեփաննոս Մավաւստեցին, Հակոբ Ջուղայեցին և ուրիշներ:

XVIII դ. սկզբին հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Իսրայել Օրին առաջին անգամ փորձում է հայրենիքի ազատագրության ծրագիրը կապել Ռուսաստանի օժանդակության հետ:

Օտարների դեմ պայքարի կենտրոններ են դառնում այն շրջանները, որտեղ ավելի թարմ էր հայկական թագավորությունների գաղափարը, պահպանվում էին պետականության հատկանիշներ: Արևելյան Հայաստանում այդպիսի երկրամասեր էին Սյունիքն ու Արցախը, որտեղ ստեղծվեցին կիսանկախ իշխանություններ՝ մելիքություններ և ռազմական ճամբարներ՝ սղնախներ: Դրանք XVIII դ. 20–40-ական թթ. ավելի ամրապնդվեցին, և նրանց հիմքի վրա այդ տարածքներում առժամանակ վերականգնվեց հայկական պետականությունը, որը ճանաչվեց հարևան Իրանի (Պարսկաստան) կողմից: Արևմտյան Հայաստանում իր ինքնիշխան վիճակը պահպանում էր Վասպուրականի, Մոկսի, Մասունի, իսկ Կիլիկիայում՝ Զեյթունի լեռնային համայնքի և այլ շրջանների հայությունը:

XVIII դ. վերջին քառորդին հնդկահայ գործիչ Շահամիր Շահամիրյանն առաջ է քաշում Հայաստանում սահմանադրական կարգեր հաստատելու և հանրապետություն ստեղծելու առաջադիմական մի նախագիծ: Ռուսահայ հոգևոր-ազգային գործիչ Հովսեփ Արղությանն ապագա Հայաստանը պատկերացնում էր որպես միապետություն՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո:

XIX դ. սկզբին հայ ժողովուրդը, օտար տիրապետությունից իր ազատագրման հույսը կապելով Ռուսաստանի հետ, ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներում բազմակողմանի օգնություն է ցույց տալիս ռուսական զորքերին: Մակայն Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացնելուց հետո Հայաստանի ազատագրության ծրագրերին ռուսական արքունիքն ընթացք չտվեց: 1828 թ. Արևելյան Հայաստանի տարածքում ռուսական իշխանությունները ստեղծեցին վարչական մի միավոր՝ Հայկական մարզ: Այն իրականում հայկական ինքնավար կազմավորում չէր, այլ Ռուսաստանյան կայսրության սովորական վարչական միավոր:

Մակայն նույնիսկ դա մեծ զիջում համարելով հայությանը՝ ռուսական միապետությունը 12 տարի անց վերացրեց Հայկական մարզը: 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրությամբ ռուսական արքունիքը Հայ եկեղեցուն արգելում է զբաղվել քաղաքական գործունեությամբ և նրան թողնում է միայն հոգևոր-եկեղեցական գործերն ու դպրոցական կյանքը տնօրինելու իրավունք:

Օսմանյան գերիշխանության տակ ավելի ծանր էր արևմտահայության վիճակը: Ազգային, կրոնական ու սոցիալական դաժան հալածանքների դեմ արևմտահայերի պայքարի առաջին խոշոր կենտրոնը 1862 թ. դառնում է Զեյթունը:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ռուսների կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի տարածքում իրականացվելիք հայկական բարեփոխումների խնդիրը միջազգային դիվանագիտության մեջ ստացավ «Հայկական հարց» անվանումը: Այն ազգային-ազատագրական շարժման նոր խթան դարձավ: Ծավալվում է հայդուկային (ֆիդայական) պայքարը, ստեղծվում են ազատագրական խմբակներ ու ազգային կուսակցություններ:

Նոր շրջանում զգալի առաջընթաց ունեցավ հայկական մշակույթը: Իսկ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ մշակույթի գրեթե բոլոր ճյուղերն աննախադեպ զարգացում ապրեցին:

Օսմանյան սուլթան Համիդ II-ը ոչ միայն չիրագործեց եվրոպական մեծ տերություններին խոստացած հայկական բարենորոգումները, այլև Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության այլ տարածքներում կազմակերպեց հայերի զանգվածային կոտորածներ: Հայերը ինքնապաշտպանական մարտեր մղեցին Սասունում, Զեյթունում, Վանում, Մալաթիայում և այլուր: Հայությանը ֆիզիկապես բնաջնջելու թուրքերի քաղաքականությունն ավելի բիրտ եղանակներով շարունակվեց XX դ. սկզբներին, հատկապես՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Իշխանության գլուխ գտնվող երիտասարդ թուրքերը պետական մակարդակով իրականացրին հայ ժողովրդի ոչնչացման ու հայրենագրկման հրեշավոր ծրագիրը:

Մեծ եղեռնի օրերին արևմտահայության մի մասը հերոսական ինքնապաշտպանության է դիմում Վասպուրականում, Տարոնում, Շապին Կարահիսարում, Կիլիկիայում, Ուրֆայում և այլուր: Շնորհիվ համառ պայքարի՝ բազմաթիվ հայեր փրկվեցին բնաջնջումից: Շուրջ 10 հազար հայ կամավորականներ իրենց նպաստը բերեցին Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերի հաղթանակին:

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո երբեմնի հաղթական ռուսական բանակն արագորեն կազմալուծվեց: Թուրքական զորքերն անցան հակահարձակման: Թշնամուն հաջողվեց նաև ներխուժել Արևելյան Հայաստան: Հայոց բանակի և ժողովրդի միասնական ջանքերով՝ 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերով՝ Մարդարապատ, Բաշ Ապարան, Ղարաքիլիսա, Շիրակ և Զավախք, կասեցվեց թշնամու առաջխաղացումը: Զախողվեց ողջ հայությանը բնաջնջելու երիտթուրքական ծրագիրը: Ավելին՝ ***մայիսյան հաղթանակների բովում ծնվեց հայոց անկախ պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: 1918 թ. մայիսի 28-ով սկսվեց Հայոց պայմանության նորագույն ժամանակաշրջանը:***

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVII ԴԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԸ**

§ 1. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ

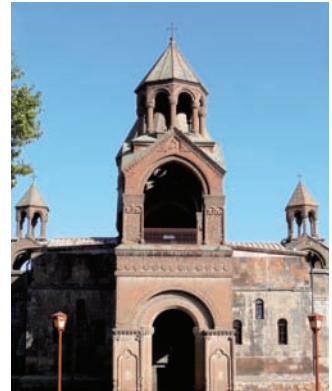
Վերելքի նախադրյալները: Հայաստանի ազատագրության համար հայ ժողովրդի պայքարը XVII դարի երկրորդ կեսին թևակոխեց վերելքի փուլ: Դրա համար կային մի շարք նախադրյալներ:

Հայ առաքելական եկեղեցուց բացի՝ ազատագրման գործին սկսեց ակտիվորեն մասնակցել նաև **հայ ունևորների խավը:** Հայաստանի ազատագրության գաղափարի շուրջ միավորվեցին հայ ժողովրդի բոլոր հատվածները թե՛ հայրենիքում և թե՛ գաղթօջախներում:

Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի թուլացումն ազատագրման իրական հույս էր ներշնչում: Եվրոպական առանձին երկրներ, որոնք հասկացել էին օսմանյան թուրքերից սպասվող վտանգը, համարվում էին Հայաստանի հնարավոր դաշնակիցներ: Էական հանգամանք էր նաև օսմանահպատակ ժողովուրդների՝ **հույների, ասորիների, վրացիների, անգամ քրդերի, եգիպտացիների** համատեղ պայքարի պատրաստակամությունը:

Օսմանյան տերության ժողովուրդների շրջանում լուրջ ակնկալիքներ առաջացրեց հատկապես Թուրքիայի և Վենետիկի հանրապետության միջև XVII դ. կեսերին **Կրեպե կղզու համար մղված պայքերագմը:** Թուրքական նվաճումից Կրեպե կղզին պաշտպանող Վենետիկը, ինչպես նաև Հռոմն ու Ֆրանսիան կամենում էին պատերազմին հաղորդել համաքրիստոնեական բնույթ և համախմբել հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին:

Ելնելով այս իրադրությունից՝ մի շարք հայ գործիչներ Հայաստանի ազատագրումը կապում էին եվրոպական երկրների օգնության հետ: Ազատագրական պայքարի կարկառուն գործիչներից էին **Սսի** (Կիլիկիա) կաթողիկոս **Խաչատուր Գաղափրացին**, բաղիշեցի վաճառական **մահպետի Շահնուրապրը**, Աղթամարի նախկին

*Մայր Աթոռ Սուրբ
Էջմիածին Կաթողիկոսի
գլխավոր մուտքը*

Իսրայել Օրի

Պաշտոնապես պապական դեսպանի տոգայով զգեստավորված Իսրայել Օրու դեսպանությունը Պարսկաստանում մեծ խոչընդոտների հանդիպեց ինչպես ֆրանսիական դեսպանորդի, այնպես էլ այնտեղ գործող կաթոլիկ միսիոներների (քարոզիչներ) կողմից: Նրանք շահ Սուլթան Հուսեյնին ներշնչում և լուրեր էին տարածում, թե Իսրայել Օրին կեղծ դեսպան է, ռուսական գործակալ և Պարսկաստան է ժամանել լրտեսության նպատակով: Նրա իսկական նպատակը հայոց թագավորության վերականգնումն է: Նույնիսկ ֆրանսիական միսիոներները նրա անունը (Israel Ori), այնպես էին տառաշրջում, որ ստացվում էր Il sera roi՝ «նա թագավոր կլինի» իմաստը:

կաթողիկոս **Հովհաննես Թուրունջին**, Նոր Զուղայի հայկական առևտրական ընկերության ներկայացուցիչ **Գրիգոր Լուսիկենցը** և այլք:

Ցավոք, այդ պատերազմի ելքը եվրոպացիների օգտին չէր: Միջազգային քաղաքական իրադրության փոփոխությունը խոչընդոտեց հայերի ազատագրական ծրագրերի իրականացումը:

Էջմիածնի 1677 թ. ժողովը: Իսրայել Օրու գործունեությունը: Հայաստանի ազատագրության հարցը քննարկելու նպատակով Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Հակոբ Դ Զուղայեցին Էջմիածնում 1677 թ.** գումարեց գաղտնի ժողով: Մասնակցում էին աշխարհիկ և հոգևոր 12 գործիչներ: Ժողովը որոշեց դիմել Եվրոպայի օգնությանը: Կաթողիկոսի գլխավորությամբ կազմված պատվիրակությունը 1678 թ. վերջին մեկնեց Կոստանդնուպոլիս՝ Եվրոպա անցնելու համար: Կ. Պոլսից կաթողիկոսը փորձեց կապեր հաստատել Հռոմի պապի, Ռեչ Պոսպոլիտայի և այլ երկրների տիրակալների հետ:

1680 թ. Հակոբ Զուղայեցին մահանում է, և պատվիրակությունը Կոստանդնուպոլսից ձեռնունայն վերադառնում է Հայաստան: Մակայն պատվիրակներից **Իսրայել Օրին** հայ վաճառականների հետ ուղևորվում է Վենետիկ, ապա՝ Ֆրանսիա: Այնտեղ մտնելով զինվորական ծառայության՝ ստանում է սպայի աստիճան: Այնուհետև տեղափոխվում է Գերմանական ազգի սրբազան հռոմեական կայսրություն, հաստատվում Դյուսելդորֆ քաղաքում: Նա ծառայության է անցնում կայսրնստի իշխան **Հովհան Վիլհելմի** (Գերմանիայի կայսրին ընտրող իշխաններից մեկը) մոտ:

Գերմանիան այդ ժամանակ հաջողությամբ պայքարում էր Օսմանյան կայսրության դեմ, ուստի կարող էր կարևոր դեր խաղալ Հայաստանի ազատագրման գործում: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Օրին Վիլհելմի հետ քննարկում է Հայաստանի ազատագրության հարցը: Գերմանական իշխանը խոստանում է աջակցել նրան: Հայաստանում իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով Վիլհելմի խորհրդով Օրին գալիս է հայրենիք: **Մելիք Սաֆրազի** աջակցությամբ Միսիանի **Անգեղակոթ գյուղում 1699 թ.** հրավիրվում է գաղտնի խորհր-

դակցություն: Որոշվում է լիազորել Օրոն շարունակելու բանակցությունները արևմտավրոպական երկրների, ինչպես և Ռուսաստանի հետ:

Վիլիելմին ուղղված նամակում հայ մելիքները խնդրում էին գորք ուղարկել Հայաստան և հավաստիացնում էին, որ ռազմական օգնության դիմաց պատրաստ են նրան ճանաչելու Հայաստանի թագավոր:

Վերադառնալով Եվրոպա՝ Օրին կազմում և Վիլիելմին է ներկայացնում Հայաստանի ազատագրության **36 կետից բաղկացած ծրագիր**: Կայսրընտիր իշխանը, հավանություն տալով ծրագրին, առաջարկում է ստանալ նաև Ֆլորենցիայի և Ավստրիայի իշխանությունների համաձայնությունը: Ֆլորենցիայի դուքսը խոստանում է գորք տրամադրել, սակայն ավստրիական կայսրը, որ Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանագիր էր կնքել, հրաժարվում է օգնել:

Եվրոպայում Հայաստանի ազատագրության համար իրական օժանդակություն չստանալով՝ Օրին Վիլիելմի խորհրդով մեկնում է **Ռուսաստան**:

XVIII դարասկզբին Ռուսաստանը գործուն պայքար էր սկսել Բալթիկ, Սև և Կասպից ծովերի առափնյա տարածքներում հաստատվելու համար: 1701 թ. ամռանն Օրին **Պետրոս (Պյոտր) I** ցարին է ներկայացնում Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու ծրագիր:

Պետրոս I-ը, որ Շվեդիայի դեմ պատերազմի մեջ էր (**Հյուսիսային պատերազմ, 1700–1721 թթ.**), հուսադրում է Օրուն, որ պատերազմի բարեհաջող ավարտից հետո կգրադվի Հայաստանի հարցով: Այսրկովկասյան տարածաշրջանում և Պարսկաստանում տիրող իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով ցարը Օրու ղեկավարությամբ պատվիրակություն է ուղարկում Պարսկաստան՝ նրան տալով ռուսական բանակի գնդապետի զինվորական աստիճան: Առաքելության նկատմամբ ավելորդ կասկածներ չհարուցելու նպատակով Իսրայել Օրին մեկնում է Եվրոպա, որտեղ որոշվում է, որ ինքը պետք է մեկնի Պարսկաստան որպես Հռոմի պապի դեսպան: Օրին նամակ է վերցնում Հռոմի պապից, որով վերջինս խնդրում էր պարսից շահին՝ քրիստոնյաներին չենթարկել հալածանքների:

Պետրոս Մեծ

Ռուսաստանի հզոր տիրակալներից է, որը երկիրը տարավ եվրոպականացման ուղիով: 1721 թ. ընդունեց կայսրի տիտղոս, և Ռուսաստանը հռչակվեց կայսրություն:

*Գանձասարի վանական
համալիրը. XIII դ.*

Այս նախապատրաստություններից հետո Օրին իր դեսպանախմբով **1708 թ.** ուղևորվում է դեպի Այսրկովկաս և Պարսկաստան: 1709 թ. լինում է Պարսկաստանի մայրաքաղաք **Սպահանում** և նույն թվականի կեսերին բռնում վերադարձի ճանապարհը:

Ռուսաստան վերադառնալիս Օրուն է միանում Գանձասարի կաթողիկոս **Եսայի Հասան-Ջալալյանը**: Վերջինս, ամենայն հավանականությամբ՝ որպես Ռուսաստանի հետ ստեղծվող դաշինքի կողմնակից, պետք է պաշտոնապես Հայաստանի ազատագրության հարցի շուրջ բանակցեր Պետրոս I-ի հետ: Բայց **1711 թ.** օգոստոսին մերձկասպյան Աստրախան քաղաքում տարօրինակ հանգամանքներում Իսրայել Օրին հանկարծամահ է լինում: Խափանվում է կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի ծրագիրը, և նա հարկադրված վերադառնում է հայրենիք:

Այսպիսով՝ XVII դարի վերջի և XVIII դարի սկզբների ազատագրական պայքարի զարթոնքը գլխավորապես կապված է Իսրայել Օրու անվան հետ: Նա Հայաստանի ազատագրության հարցին գործնական ընթացք տվեց՝ մեծապես կարևորելով ընդհանուր թշնամու դեմ հնարավոր դաշնակիցներին համախմբելու գաղափարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ XVII դարի երկրորդ կեսին հայ ժողովրդի մոտ ազատագրական նոր հույսեր արթնացան:
2. Հայաստանի ազատագրման գործին հայության ո՞ր խավերն էին մասնակցում:
3. Նշե՛ք Հայաստանի ազատագրական պայքարի ժամանակի հայտնի գործիչների:
4. Ի՞նչ նպատակով և ե՞րբ Հակոբ Գ Ջուղայեցին գումարեց գաղտնի ժողով: Ի՞նչ որոշում կայացրեց ժողովը:
5. Ո՞վ էր Իսրայել Օրին: Ինչո՞ւ էր նա Հայաստանի ազատագրման համար բանակցում Հովհան Վիլիելմի հետ:
6. Ե՞րբ կայացավ Անգեղակոթի ժողովը, ի՞նչ որոշում ընդունեց այն:
7. Ինչո՞ւ՞ Հովհան Վիլիելմը Օրուն խորհուրդ տվեց օգնության խնդրանքով դիմել Ռուսաստանին: Ինչպե՞ս արձագանքեց Պետրոս I-ը Ի. Օրու խնդրանքին:
8. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Օրու դեսպանագնացությունը, ի՞նչ արդյունք այն ունեցավ:
9. Ո՞վ էր Գանձասարի կաթողիկոսը և ինչո՞ւ էր նա միացել Օրուն:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով՝ հայ գործիչները Հայաստանի ազատագրության հարցը պետք է կապեին Եվրոպայի, թե՛ Ռուսաստանի հետ: Հիմնավորե՛ք պատասխանը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խաչատուր Գաղաթաղի, Հովհաննես Թությունջի, Հակոբ Գ Ջուղայեցի, Էջմիածնի 1677 թ. գաղտնի ժողով, Իսրայել Օրի, Անգեղակոթի 1699 թ. գաղտնի ժողով, Եսայի Հասան-Ջալալյան

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Եվրոպական երկրներին դիմելու օրինակ է Սսի կաթողիկոս Խաչատուր Գաղաթաղու նամակը Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս XIV թագավորին (1663 թ.). «Բարձրյալն Աստված թող ... Ձեր սրտի մեջ ներշնչի հավատի զգացումները՝ ազատելու համար բոլոր քրիստոնյաներին և հատկապես մեր ազգին: ... Հույս ու հավատ ունենք, որ ձեր օրհնյալ ձեռքերով կկատարվի մեր փրկությունը»:

§ 2. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Պայքարի սկիզբը Արցախում: XVIII դարասկզբին Իրանը հայտնվել էր չափազանց ծանր իրավիճակում: Դա նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի ծավալման համար: Ապստամբած աֆղաններին հաջողվեց 1722 թ. գրավել Իրանի մայրաքաղաք Սպահանը: Ստեղծված իրավիճակից շտապեց օգտվել դեպի հարավ՝ մերձկասպյան տարածքներ ձգտող Ռուսաստանը:

Պարսից շահին ապստամբներից պաշտպանելու պատրվակով **Պետրոս I-ը 1722 թ.** արշավանք կազմակերպեց մերձկասպյան տարածքներ:

Մոտալուտ արշավանքի լուրը մեծ ոգևորություն առաջացրեց հայ գործիչների շրջանում: Նրանք սկսեցին ակտիվորեն զբաղվել ազատագրության խնդրով: Վրաստանից հայ կամավորներով Սյունիք ժամանեց Դավիթ բեկը: Արցախի մեղիքներն այդ ժամանակ կազմակերպել էին 12000-անոց զորք: Դրանից 10000-ը, առաջնորդվելով Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի ցուցումով, ռազմերթով մեկնեց Գանձակի մոտակա **Չոլակ վայրը՝** սպասելու ռուսական զորքին: Սակայն Դերբենդը գրավելուց հետո Պետրոս I-ը անակնկալ վերադարձավ Աստրախան:

Տեղեկանալով կասպիական արշավանքի հետաձգվելու մասին՝ հայկական զորքը Չոլակից վերադարձավ Արցախ և ձեռնամուխ եղավ երկրամասի ինքնապաշտպանությանը: Ազատագրական պայքարին օժանդակեցին Շիրվանից Արցախ եկած **Ավան** և **Թարխան**

Շուշիի բերդը

հարյուրապետերն՝ իրենց համախոհներով: **Գյուլիստանում**, **Շոշում (Շուշի)**, **Ավերտարանոցում**, **Ջրաբերդում**, **Քարազիխում** և այլ վայրերում կազմակերպվեցին պաշտպանական ամրոցներ՝ **սղնախներ**: Դրանք կարճ ժամանակում վերածվեցին հայկական յուրահատուկ կիսանկախ իշխանապետությունների:

Պարսկաստանի թուլացումից շտապեց օգտվել նրա վաղեմի հակառակորդը՝ Օսմանյան կայսրությունը, որը ձեռնամուխ եղավ Պարսկաստանի արևմտյան նահանգների նվաճմանը: Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը կանխելու համար Թուրքիան նպատակադրվեց գրավել նաև այսրկովկասյան տարածաշրջանը: **1723 թ.** հունիսին թուրքական զորքերը զավթեցին Թիֆլիսը և շարժվեցին Գանձակ:

Գերիշխանության համար ընթացող ռուս-թուրքական մրցակցությունն ավարտվեց **1724 թ. հունիսի 12-ին Կոստանդնուպոլսում** կնքված պայմանագրով: Այսրկովկասյան տարածաշրջանի և Ատրպատականի պարսկական տիրոյթները բաժանվեցին Ռուսաստանյան և Օսմանյան կայսրությունների միջև: Վրաստանը և Արևելյան Հայաստանն ամբողջությամբ թողնվեցին Օսմանյան կայսրության տնօրինությանը: Ռուսաստանն այլևս չէր կարող օգնության հասնել հայկական ուժերին, որոնք, հակառակ թուրքերի պահանջներին, շարունակում էին զինված պայքարը: Ռուսական հրամանատարությունը, որ հայերից գաղտնի էր պահում պայմանագրի կնքման փաստը, Պետրոս I կայսերն ուղղված զեկուցագրերում զարմանք էր հայտնում հայկական զինուժի դիմադրության և սխրանքների մասին:

Օգտագործելով հարմար պահը՝ Օսմանյան կայսրությունն անցավ ծավալուն հարձակման:

Երևանի 1724 թ. հերոսական պաշտպանությունը: Թուրքական զորքերը, 1724 թ. գարնանը ներխուժելով Արարատյան դաշտ, սկսում են ավերել հայկական բնակավայրերը: **Կարբի** գյուղի բնակիչները 40 օրվա համառ դիմադրությունից հետո միայն վայր դրեցին զենքը, երբ թշնամին խոստացավ չմտնել իրենց բնակավայրը:

Հունիսի 7-ին թուրքական զորքը պաշարում է **Երևանը**: Պաշտպանության համար ոտքի է կանգնում նաև մերձակա հայկական գյուղերի բնակչությունը:

Հասան-Ջալալյանների փոհմի զինանշանը

Հակառակորդի գրոհները մատնվում են անհաջողության: Պարենի ու զինամթերքի սպառման պատճառով, սակայն, **1724 թ. սեպտեմբերի 26-ին** Երևանն անձնատուր է լինում: Թուրքերի կորուստները կազմեցին շուրջ 20 000 մարդ:

*Գյուլիստանի
համայնապարկերը*

Երևանի պաշտպանությունը ցույց տվեց հայ ժողովրդի ազատասիրությունն ու ռազմական բարձր ոգին: Դրա շնորհիվ կասեցվեց թուրքական զորքերի առաջխաղացումը Սյունիք և Արցախ՝ հնարավորություն տալով տեղի ուժերին ժամանակ շահելու և նախապատրաստվելու ահեղ մարտերին:

Ջինված պայքարը Արցախում: Արցախի ազատագրական ուժերը 1724 թ. թուրքական զորքերի դեմ համատեղ գործելու մասին համաձայնագիր կնքեցին Գանձակի մահմեդականների հետ: Համագործակցելու առաջարկներ արվեցին նաև պարսկական իշխանություններին: Հուսադրող էր ազգային գործիչ **Իվան Կարապետի** ժամանումը Ռուսաստանից՝ ազատագրական պայքարին օժանդակելու խոստումներով:

1725 թ. մարտին թուրքական երեք զորամասեր ներխուժեցին **Վարանդա** գավառ: Կորուստներից խուսափելու համար մելիքները դիմեցին հնարամտության: Շուրջ 6000 թուրք զինվորների տեղավորելով հայկական գյուղերում՝ հայ ինքնապաշտպանական ուժերը գիշերային հանկարծակի գրոհով ոչնչացրին նրանց: Հայկական ուժերի հաղթական գործողությունը մեծ արձագանք ստացավ և բարձրացրեց հայերի ինքնավստահությունն ու մարտունակությունը:

Անհաջողության մատնվեց նաև Արցախի դեմ թուրքական հաջորդ հարձակումը: **1726 թ.** օսմանյան զինուժի՝ **Շուշին** գրավելու փորձերը հաջողություն չունեցան: Ութօրյա մարտերում տալով մոտ 800 զոհ՝ թուրքերը նահանջեցին Գանձակ և որդեգրեցին անակնկալ հարձակումների մարտավարությունը:

Չստանալով Ռուսաստանից խոստացված օգնությունը և ցանկանալով կանխել հետագա արյունահեղությունը՝ հայկական ուժերի մի մասը դադարեցրեց պայքարը: **1728 թ.** մահացավ Գանձասարի կաթողիկոս **Եսայի Հասան-Ջալալյանը**: Իսկ հաջորդ տարի Ավան և Թարխան հարյուրապետերի գլխավորու-

թյամբ հայ զինվորականության մի մասը տեղափոխվեց ռուսաստանյան բանակ՝ նորաստեղծ «**Հայկական Էսկադրոնի**» կազմ: Այս դեպքերը մեծ հարված հասցրին արցախահայության ազատագրական շարժմանը: 1729–1731 թթ. թուրքական նվաճողների դեմ պայքարի վերջին օջախներից էր Գյուլիստանի սղնախը՝ **Աբրահամ սպարապետի** գլխավորությամբ:

Արցախի զինված պայքարը ոգեշնչող դեր ունեցավ հայ ժողովրդի հետագա սերունդների համար՝ հավատ ներշնչելով սեփական ուժերի նկատմամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք իրավիճակը այսրկովկասյան տարածաշրջանում XVIII դարակգրին:
2. Ի՞նչ արդյունք ունեցավ Պետրոս I-ի կասպիական արշավանքը:
3. Ի՞նչ է սղնախը: Թվարկե՛ք հայտնի սղնախները:
4. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Օսմանյան կայսրությունը՝ օգտվելով Պարսկաստանի թուլացումից:
5. Ներկայացրե՛ք 1724 թ. հունիսի 12-ի Կոստանդնուպոլսի պայմանագիրը:
6. Ինչո՞վ ավարտվեց Երևանի պաշտպանությունը, և ի՞նչ նշանակություն ունեցավ այն:
7. Նկարագրե՛ք ռազմական գործողությունների ընթացքը Արցախում 1724–1726 թթ.:
8. Ինչո՞ւ արցախահայությունն ի վերջո պարտություն կրեց:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրում լրացրե՛ք աղյուսակը.

Անվանումը	Տարեթվեր	Իրադարձություններ	Անուններ
Ազատագրական պայքարը Արցախում			

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սղնախ, Ավան և Թարխան հարյուրապետեր, Գյուլիստանի, Շոշի (Շուշի), Ավերարանոցի, Զրաբերդի, Քարազլիսի սղնախներ, Երևանի 1724 թ. հերոսական պաշտպանություն, 1724 թ. հունիսի 12-ի ռուս-թուրքական պայմանագիր, Իվան Կարապետ, «Հայկական Էսկադրոն», Աբրահամ սպարապետ

§ 3. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ

Ազատագրական պայքարի սկիզբը Սյունիքում:

Դավիթ բեկ: Ի տարբերություն Արցախի՝ Սյունիքում հայկական ուժերը սկզբնական շրջանում համախմբված չէին: Անհանգստացնող հանգամանք էր նաև այնտեղ պարսկամետ ուժերի ազդեցությունը: Ինչպես Արցախում, այնպես էլ Սյունիքում զինված շարժումը նախապես ուղղված էր հյուսիսից անընդհատ արշավող լեզգի հրոսակախմբերի դեմ:

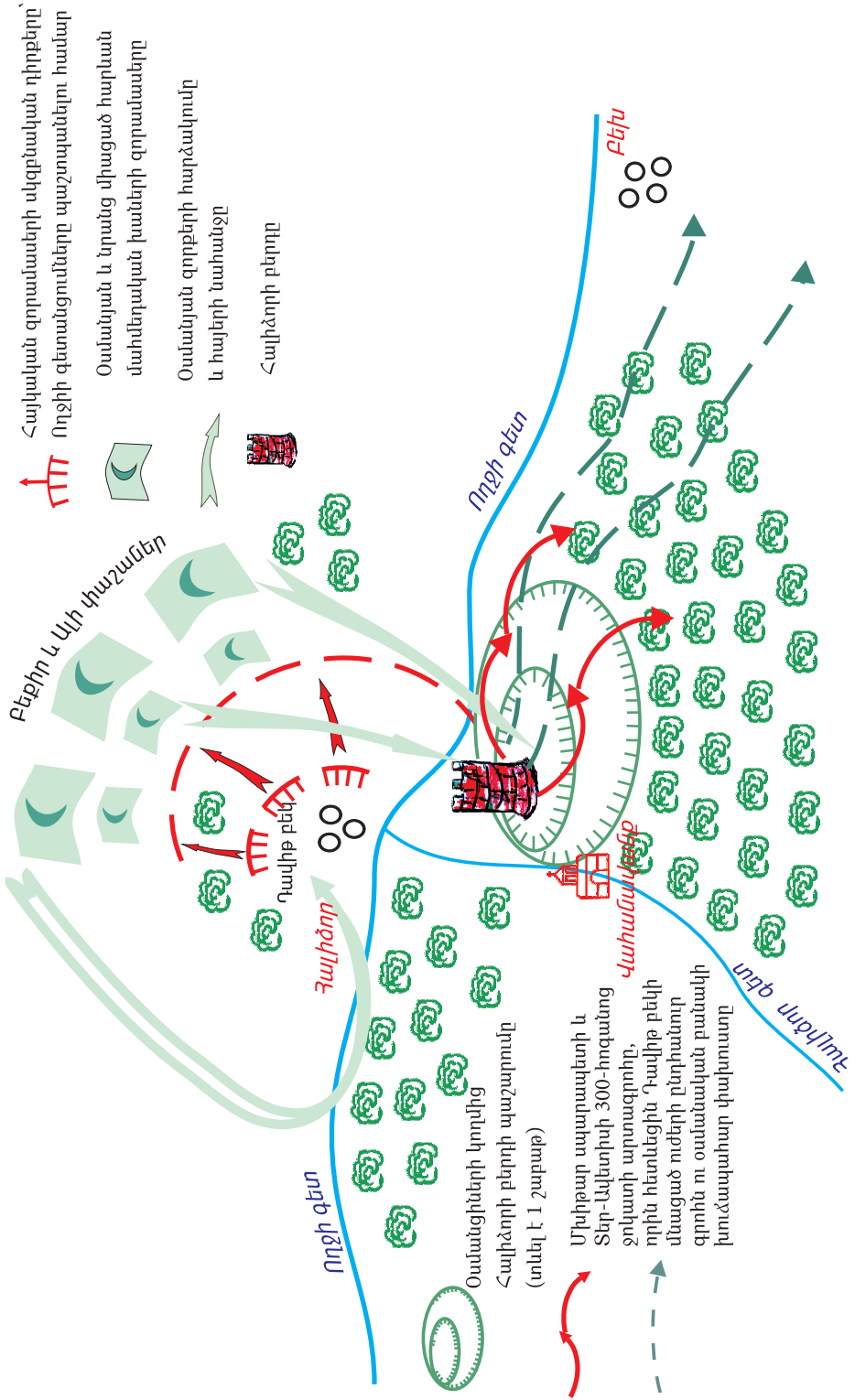
Ազատագրական շարժումը համախմբելու համար քայլեր ձեռնարկվեցին: Վրաստանի թագավոր Վախթանգ VI-ը, ըմբռնելով հայ ազատագրական շարժման կարևորությունը, Հայաստան ուղարկեց հայ զինվորականների՝ **Դավիթ բեկի** գլխավորությամբ: Նրանք **1722 թ.** հասան Սյունիք ու հաստատվեցին **Շինուհայր** ավանում: Շուտով նրանց շուրջ համախմբվեցին տեղի զինվորական ուժերը: Դավիթ բեկի ղեկավարությամբ ստեղծվեց ռազմական խորհուրդ, գորքի սպարապետ նշանակվեց **Մխիթարը**: Առաջին լուրջ հարվածը **1722 թ.** աշնանը հասցվեց **ջևանջիր** կոչվող քոչվոր ցեղին: Այդ հաղթանակը մեծ հեղինակություն բերեց Դավիթ բեկին: Հայկական ուժերը միավորելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ հավատուրաց **մեղիք Բաղրին** ենթակա՝ Տաթևի մոտ գտնվող ամրոցի գրավումը: Ձերբակալված Բաղրին Դավիթ բեկի պահանջով գլխատեցին: Այս իրադարձություններից հետո Տաթևը դարձավ Դավիթ բեկի նստավայրը: Շրջակա մահմեդական տիրակալների դեմ վճռական՝ հաղթական ճակատամարտը տեղի ունեցավ **Չավնդուրի** մոտ: Հետագայում հայկական ուժերի կարևոր հաղթանակներից էր **Ջևայի (Ջեյվա)** և **Որոտանի** բերդերի ազատագրումը:

Հայկական իշխանության սրեղծումը: Ավելի քան մեկամյա պայքարից հետո հաջողվեց Սյունիքի մեծ մասն ազատագրել: Դավիթ բեկի գլխավորությամբ **1724 թ.** ստեղծվեց **հայկական իշխանություն** (Կապանի **Մեծ իշխանություն**), որի կենտրոնը դարձավ **Հայիձորի** բերդը: Ահագնացող օսմանյան վտանգը պարսից **Թահմասպ II** շահին ստիպեց ճանաչել հայկական իշխանությունը:

Դավիթ բեկի արձանը Կապանում

ՀԱԼԻՁՈՐԻ 1727 Թ. ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՄԻՆԵՄԱՆ

Շահը Դավիթ բեկին իրավունք վերապահեց դրամ հատելու, և ապա դաշինք կնքեց նրա հետ: Շահը կոչ արեց շրջակա պարսկական կառավարիչներին ճանաչելու Սյունիքի հայկական իշխանությունը, ռազմական օժանդակություն ցուցաբերելու և գործելու համաձայնեցված:

Հալիճորի հաղթանակը: Երևանը գրավելուց հետո թուրքական զորքերը շարժվեցին դեպի Սյունիք և Ատրպատական: **1727 թ. մարտին** թշնամին պաշարեց Հալիճորի բերդը: Որոշվեց ճեղքել պաշարումը և անցնել հակահարձակման: Պաշտպանության ղեկավարներ Մխիթարը և տեր Ավետիսը դիմեցին զինվորներին. **«Արիացե՛ք, մի՛ երկնչե՛ք, հեղունե՛ք մեզ: Եթե մուր է մեր վահճանը, քաջաբասր մեռնենք, որովհետև մեզ համար ավելի լավ է պարիսպներից դուրս արիությանը մեռնել, քան այսպեղ՝ մեր աչքի առաջ, փեսնել մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը»:** Շուրջ երեք հարյուր զինյալներ, աննկատ դուրս գալով բերդից, հանկարծակի հարվածեցին թշնամուն և, խուճապի սատնելով, մեծ կորուստներ պատճառեցին: Թշնամին կորցրեց 148 մարտական դրոշ: Նրանից խլվեց հայերից կողոպտված ունեցվածքը:

Հալիճորի հաջողությունը թուրքերի դեմ տարած ամենախոշոր հաղթանակն էր: Այն հայերի մեջ վերածնեց վստահությունը սեփական ուժերի նկատմամբ, նոր թափ հաղորդեց զինված պայքարին: Հայկական զինուժը, հետապնդելով թշնամուն, ազատագրեց **Մեղրին:** Հալիճորի և Մեղրու հաղթանակներն ամրապնդեցին հայոց պետականությունը Սյունիքում:

Մխիթար սպարապետ: Դավիթ բեկը 1728 թ. անակնկալ մահացավ: Ազատագրական պայքարը Սյունիքում մեծ կորուստ կրեց: Զինվորական հրամանատարությունը ստանձնեց Մխիթար սպարապետը:

Օսմանյան զորքերը շուտով անցան հարձակման: Հալիճորի երկրորդ պաշարման ժամանակ հայոց զինվորական հրամանատարության մեջ անհամաձայնություն ծագեց: Մխիթարը պահանջեց շարունակել պաշտպանությունը և ուժասպառ անել թշնամուն: Տեր Ավետիսը նախընտրեց թուրքերի հետ բանակցելու ուղին: Մխիթար սպարապետը ստիպված էր գիշերով հեռանալ բերդից: Թուրքերը, մտնելով բերդ, կողոպտեցին և կոտորեցին հայ բնակչությանը:

Հալիճորի անկումից հետո Մխիթարին հաջողվեց միավորել հայկական ուժերը և ձեռքբերումներ ունենալ: Սակայն **1730 թ. Խնձորենկ** գյուղի մոտ Մխիթար սպարապետի դավադիր սպանությունից հետո հայոց զինուժի կազմալուծումն այլևս հնարավոր չեղավ կասեցնել:

Այնուամենայնիվ, զինված պայքարի շնորհիվ և Արցախում, և՛ Սյունիքում, թեկուզ կարճ ժամանակով, վերականգնվեց հայկական ինքնիշխանությունը:

Ազգային-ազատագրական կռիվները Սյունիքում և Արցախում հայ ժողովրդի պատմության հերոսական դրվագներից են: Հայկական զինված պայքարը խոր հետք թողեց և բարձրացրեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունն ու ազատասիրական ոգին: Պարսկաստանը ստիպված էր իր հետագա քաղաքականության մեջ հաշվի նստել հայկական մեղիքությունների հետ, ճանաչել նրանց իրավունքներն ու ինքնիշխանությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսի՞ն էր իրավիճակը Սյունիքում մինչև Դավիթ բեկի ժամանումը:
2. Որո՞նք էին Դավիթ բեկի առաջին քայլերը Սյունիքում:
3. ԹՎարկե՞ք Սյունիքի ազատագրության համար մղված խոշոր ճակատամարտերը:
4. Ի՞նչ համաձայնություն ձեռք բերեց Դավիթ բեկը պարսից շահի հետ:
5. Նկարագրե՞ք Հալիճորի ճակատամարտը:
6. Ինչո՞ւ թուլացավ Սյունիքի ինքնապաշտպանությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

1. Տեղում լրացրե՞ք աղյուսակը.

Անվանումը	Խոշոր ճակատամարտեր	Տարեթվեր	Անուններ
Զինված պայքարը Սյունիքում			

2. Տրամագիր վարժության միջոցով համեմատե՞ք Արցախի և Սյունիքի զինված պայքարը և դրանց արդյունքները:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դավիթ բեկ, Շինուհայր սվան, Մխիթար սպարապետ, Չավնդուրի ճակատամարտ, Զևայի և Որոտանի բերդեր, Հալիճորի բերդ, Սյունիքի հայկական իշխանություն

§ 4–5. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII ԳԱՐԻ 30–80–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայկական ինքնավարությունն Արցախում (Խամսայի մեղիքություններ): Աֆղանների և թուրքերի դեմ պայքարում պարսից զորահրամանատար **Նադիրը** հաջողությունների հասավ: Նա երկրից դուրս քշեց աֆղաններին և լուրջ հաղթանակներ տարավ թուրքական զորքի նկատմամբ:

Ռուսաստանի օժանդակության բացառման պայմաններում իրական հիմքեր ստեղծվեցին հայ–իրանական համագործակցության ծավալման համար: Հայաստանում Նադիրի վարած քաղաքականությունն ընդգրկում էր ռազմական, վարչաքաղաքական ու առևտրատնտեսական ոլորտները:

Հայ–իրանական գործակցությունը դրսևորվում է նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսության նկատմամբ Նադիրի բարյացակամ վերաբերմունքով: Նա ապօրինի հարկերից ազատեց Էջմիածնի կալվածքները, ըստ արժանվույն գնահատեց ու մեծարեց աշխարհիկ և հոգևոր հայ իշխանավորներին: Լինելով հեռատես քաղաքական գործիչ ու հմուտ դիվանագետ՝ Նադիրը հասկանում էր տեղական բնակչության կարևորությունը հակաթուրքական պայքարում: Նրա բանակում էին Դիզակի **մեղիք Եզանը**, Գեղարքունիքի **մեղիք Շահնազարը**, Երևանի **մեղիք Հակոբջանը** և ուրիշներ:

1735 թ. հունիսին Եղվարդի հայտնի ճակատամարտում պարտության մատնելով թուրքերին՝ Նադիրը ստիպեց օսմանյան հրամանատարությանը զորքերը դուրս բերել այսրկովկասյան տարածաշրջանից: Նրա հաղթանակն ապահովվեց նաև հայկական ուժերի քաջության շնորհիվ: Հաջորդ տարի Էրզրումում կնքված պայմանագրով ճանաչվեց Իրանի գերիշխանությունն Արևելյան Հայաստանում և Արևելյան Վրաստանում: Նույն տարում Նադիրը հռչակվեց Պարսկաստանի շահ:

Շուտով Նադիրը **Արցախը** Գանձակի խանությունից անջատելով՝ դարձրեց **առանձին վարչական միավոր (1736 թ.):** Նա վերահաստատեց Արցախի ներքին բաժանումն ու մեղիքների ժառանգական իրավունքները: Ար-

*Ջրաբերդ.
Թարթառ գետը*

ցախի մելիքությունները՝ **Ջրաբերդ, Գյուլիսարան, Խաչեն, Վարանդա և Դիզակ**, սկսեցին անվանել **Խամսայի (հինգ)** մելիքություններ: Դրանց սահմանները (տե՛ս էջ 14-ի քարտեզը) ձգվում էին Գանձակի հարավային շրջաններից մինչև Արաքս գետը: Մելիքությունների կառավարիչ նշանակվեց Դիզակի **մելիք Եզանը**: Նա ստացավ նաև պարսկական խանի տիտղոս: Մելիք Եզանը միավորում էր նաև մյուս մելիքների ռազմական ուժերը:

Նադիր շահի գահակալման ժամանակ Արցախի մելիքները պահպանեցին իրենց նախկին իրավունքները և ներքին կառավարման հարցերում ունեին գործելու լիակատար ինքնուրույնություն: Յուրաքանչյուր մելիք ուներ իր զինուժը՝ 1000–1500 զինվոր:

Ի դեմս Խամսայի մելիքությունների՝ ստեղծվեց հայկական մի յուրահատուկ պետական կազմավորում: Արցախի ինքնավարությունը մարմնավորում էր նաև հոգևոր իշխանությունը՝ **Գանձասարի կաթողիկոսությունը**, որն իր հերթին նպաստում էր ինքնավարության ամրապնդմանը:

Այրարատյան երկրի և Արցախի մելիքական իշխանությունները, սակայն, չկարողացան համախմբված դիմակայել Նադիրի սպանությունից (1747 թ.) հետո ստեղծված նոր մարտահրավերներին: Նրանք աստիճանաբար կորցրին քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու հնարավորությունը:

Ազատագրական պայքարի գաղութահայ կենտրոնները: Հայ ազատագրական շարժման գործում անվիճելի է գաղութահայ կենտրոնների դերը, որոնք սկսեցին աշխուժանալ XVIII դ. կեսերից: Առանձնահատուկ տեղ ուներ հնդկահայ գաղութը:

Հնդկաստանում հայերը հաստատվել էին դեռևս XVI–XVII դարերում: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին վաճառականությամբ և մեծ հաջողություններ էին արձանագրել այդ ոլորտում: Երբ եվրոպական պետություններն սկսեցին ներթափանցել Հնդկաստան, հայերն այնտեղ արդեն մեծ կշիռ ունեին: Պատահական չէ, որ անգլիական «Արևելահնդկական ընկերությունը» դյուրությամբ Հնդկաստան մուտք գործելու և հայ վաճառականների հետ մրցակցությունից խուսափելու նպատակով **1688 թ.** պայմանագիր կնքեց նրանց հետ՝

պարտավորվելով հայ վաճառականների ապրանքներն անգլիական նավերով արտահանել Եվրոպա:

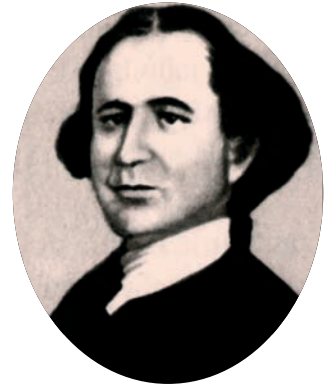
Ամրապնդվելով Հնդկաստանում՝ անգլիացիներն սկսեցին սահմանափակել հայ վաճառականության իրավունքները: Հզոր Անգլիան, ի վերջո, ուժով կարողացավ տիրել գրեթե ամբողջ Հնդկաստանին: Հնդկահայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչներն, անհանգստանալով իրենց կապիտալի համար, սկսեցին գիտակցել սեփական պետության անհրաժեշտությունն ու նշանակությունը: Նման գործիչներից էր Հովսեփ Էմինը:

Հովսեփ Էմինի գործունեությունը: Էմինը ծնվել է 1726 թ. Պարսկաստանի Համադան քաղաքում: Այստեղից իր ընտանիքը տեղափոխվել է Հնդկաստան և հաստատվել Կալկաթայում: Երիտասարդ Էմինը գիտեր Հայաստանի ծանր վիճակի մասին, տեսնում էր իր հայրենակիցների թշվառությունը, դա հատկապես ակնառու էր, երբ համեմատում էր եվրոպացիների բարվոք պայմանների հետ: Նա ոգևորված էր Արցախի ու Սյունիքի ազատագրական պայքարով:

Էմինը երագում էր տիրապետել ռազմական արվեստին և զենքի ուժով ազատագրել հայրենիքը: Հոր կամքին հակառակ, որն ուզում էր նրան վաճառական դարձնել, 1751 թ. մեկնում է Անգլիա և ընդունվում **Վուլվիչի** թագավորական զինվորական ակադեմիա: Այստեղ ծանոթանում է անգլիական քաղաքական ու պետական գործիչների հետ և նրանց ներկայացնում իր գալու նպատակները: Էմինին հաջողվում է նաև տեսակցել Անգլիայի վարչապետի հետ: Սակայն նա համոզվում է, որ Հայաստանի ազատագրման իր գաղափարները չեն համընկնում Անգլիայի շահերին:

1759 թ. Էմինը գալիս է Հայաստան: Արևմտյան Հայաստանով ճանապարհորդելու ընթացքում գրույցի բռնվելով հայրենակիցների հետ՝ նա խոսում է հայրենիքի պատմության փառավոր դրվագների մասին: Բերելով արևմտյան քրիստոնյաների օրինակը՝ կոչ է անում պայքարելու հանուն ազատության:

Ծանոթանալով իրավիճակին՝ Էմինը համոզվում է, որ օտար տիրապետության դեմ ազատագրական պայքար կարելի է սկսել միայն որևէ հարևան պետու-

Հովսեփ Էմին

թյան օժանդակությամբ: Այս առումով նա հնարավոր դաշնակից էր համարում Ռուսաստանին կամ Վրաստանին:

Վերադառնալով Անգլիա՝ Էմինը ներկայանում է ռուսական դեսպանին: Նրանից վերցնելով Ռուսաստանի վարչապետ Մ. Վորոնցովին ուղղված երաշխավորական նամակ՝ ճանապարհվում է **Սանկտ Պետերբուրգ**: Էմինը Վորոնցովին ներկայացնում է Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը, որն իրագործելու համար մտադիր էր դաշնակցել վրաց **Հերակլ II** թագավորի հետ: Վորոնցովն ընդառաջում է Էմինի խնդրանքին և Հերակլ II-ին ուղղված նամակով նրան ճանապարհում Վրաստան: Վրաց թագավորը համաձայնում է օժանդակել Էմինի ծրագրին:

Հայաստանում ազատագրական շարժումը կազմակերպելու համար Էմինը կապեր է հաստատում Մշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայր **Հովնանի** հետ: Էմինը և Հերակլ II-ը 1764 թ. խրախուսական նամակներ են ուղարկում Հովնանին, սակայն Երևանում խանի մարդիկ ձերբակալում են նամակատարին: Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Միսեոն Երևանցին**, տեղեկանալով այդ մասին, կշտամբում է Հերակլ II-ին «անզգույշ քայլերի» համար, որոնք կարող էին առաջացնել պարսկական իշխանությունների վրեժխնդրությունը հայերի հանդեպ: Ստիպված Հերակլը Էմինից պահանջում է հեռանալ Վրաստանից:

Մշո Ս. Կարապետ վանքը

Մեկ տարի Հյուսիսային Կովկասում մնալուց հետո՝ 1766 թ., Էմինը վերադառնում է Հայաստան և հաստատվում **Գեղաշենում**՝ Գյուլիստանի **մելիք Հովսեփի** մոտ: Արցախի իրադրությանը ծանոթանալու համար Էմինը լինում է նաև Շուշիում, ապա անցնում Գանձասար: Այստեղ նրան տեղեկացնում են, որ Սիմեոն Երևանցին հրամայել է չընդունել և չօժանդակել իրեն: Համոզվելով, որ Արցախում ևս կատարում են կաթողիկոսի այդ հրամանը՝ Էմինը որոշում է վերադառնալ Ռուսաստան: Սակայն լսելով, որ Խոյի ու Սալմաստի քրիստոնյաները պատրաստ են տասնութ հազար զինվոր տրամադրել իրեն՝ Էմինը ճանապարհվում է Խոյ: Չունենալով պահանջվող գումարը՝ նա չի կարողանում գորք վարձել: Այսքանից հետո՝ նա 1770 թ. վերադառնում է Հնդկաստան:

Շահամիր Շահամիրյան

Մադրասի հայրենասիրական խմբակը: Հնդկաստանի **Մադրաս** քաղաքում **Շահամիր Շահամիրյանի** գլխավորությամբ մի խումբ հայրենասերներ XVIII դ. երկրորդ կեսին ստեղծեցին խմբակ: Նրանք հիմնավոր գործունեություն ծավալեցին Հայաստանի ազատագրումը նախապատրաստելու և հայկական պետականության վերականգնման գաղափարը քարոզելու ուղղությամբ: Հայության շրջանում խանդավառող դեր ունեցավ Հովսեփ Էմինի ազատագրական-հայրենասիրական քարոզչությունը: Հնդկահայերը որոշում կայացրին Էմինին տրամադրել 12000 ռուբլի՝ բանակ ստեղծելու համար: Մեծահարուստ **Գրիգոր Խոջաջանյանը** նույնիսկ պատրաստակամություն հայտնեց այդ ծրագրի իրականացման համար կտակել իր ունեցվածքի մեկ երրորդը, եթե ծրագրին հավանություն տա Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը:

Շ. Շահամիրյանը Հայաստանի ազատագրությունը տեսնում էր համաժողովրդական ապստամբության միջոցով, որը պետք է գլխավորեին Արցախի մելիքներն ու Էջմիածնի հոգևորականները: Նրա համոզմամբ՝ հայ ժողովուրդը կարող էր օժանդակություն ստանալ Վրաստանից և Ռուսաստանից: Շ. Շահամիրյանը Հերակլ II-ին առաջարկում էր բարեփոխումների միջոցով հզորացնել երկիրը: Վրաց թագավորին նույնիսկ թանկարժեք նվերներ է ուղարկում և օգնելու նպատակով

Մ. Բաղրամյանի «Նոր տեղորակ, որ կոչի յորդորակ» գրքի անվանաթերթը

պատրաստականություն հայտնում տեղափոխվելու Վրաստան: Հերակլ II-ն իր հերթին Լոռու գավառը նվիրաբերում է Շահամիրյանին և նրան շնորհում *իշխանի* տիտղոս: Շահամիրյանի առաջարկությամբ վրաց թագավորը 1790 թ. հատուկ ուղերձ է հղում Պարսկաստան բռնագաղթեցված հայերին՝ այդ ժամանակ Վրաստանի կազմում գտնվող հայկական գավառներում մշտական բնակություն հաստատելու առաջարկով:

Հնդկահայ գործիչները համոզվել էին, որ առանց ժողովրդի աջակցության ազատագրական գործում հնարավոր չէ հասնել հաջողության: Իրենք ազատագրական գաղափարների տարածման, երիտասարդությանը հայրենի երկրի պատմությանն ու մշակույթին ծանոթացնելու համար կարևորում էին անհրաժեշտ գրականության դերը: Շ. Շահամիրյանի ջանքերով 1771 թ. Մաղրասում հիմնվում է հայկական տպարան: Այստեղ էլ լույս է տեսնում *Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տեղորակ, որ կոչի յորդորակ»* գիրքը (1772 թ.): Դա հայ իրականության մեջ հրապարակախոսական բնույթի առաջին տպագիր աշխատությունն էր:

«Որդաբանության և զայն պատկանող բաների մասին» գրքի անվանաթերթը

Գիրքը ներկայացնում է հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը և դրան հակադրում առկա անմխիթար վիճակը: Կոչ էր արվում հայ երիտասարդներին դուրս գալու օտար բռնակալների դեմ և զենքի ուժով հասնելու ազատության: Հայոց պետականության անկումը հեղինակը բացատրում էր հայերի ներքին հակամարտությանը և անմխիթարությանը, թուլությանը և տգիտությանը: Մ. Բաղրամյանը քննադատում է միապետական կարգը՝ այն համարելով պետականության անկման հիմնապատճառներից: Նա առաջարկում է ստեղծել սահմանադրություն և երկիրը կառավարել ժողովրդի ընտրված ներկայացուցիչների միջոցով:

Մաղրասի խմբակը հրատարակում է նաև *«Որդաբանության և զայն պատկանող բաների մասին»* գիրքը (1773 թ.): Սա ապագա հայկական պետության կառավարման համար նախատեսված օրենքների հավաքածու էր՝ յուրահատուկ «Սահմանադրություն»: Հատկանշական է, որ այն ԱՄՆ-ի Սահմանադրությունից 14 տարի շուտ է լույս տեսել:

Գիրքը սահմանադրական հանրապետություն ստեղծելու ծրագիր էր և հայ քաղաքական մտքի կարևոր նվաճումներից:

Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը: XVIII դ. 60-ական թվականներից սկսած՝ Հայաստանի ազատագրմամբ մտահոգ էր նաև ռուսաստանահայ գաղութը: Դեպի հարավ ծավալվելու Ռուսաստանի ձգտումները և հայ ազատագրական ուժերի ցանկությունները համընկել էին: Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր դեմքերից էին Ռուսաստանի հայերի հոգևոր առաջնորդ **Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը** և ազգային հասարակական գործիչ **Հովհաննես Լազարյանը:**

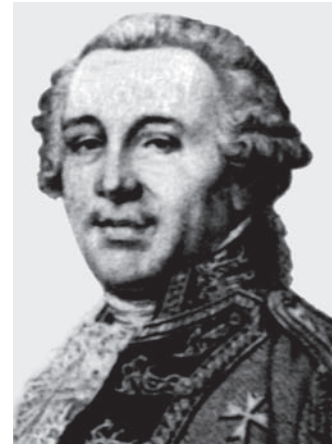
Հայ գործիչներին ոգևորում էր 1783 թ. **Գեորգիևսկ** քաղաքում Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքված դաշնագիրը, որով Ռուսաստանն իր հովանավորության տակ էր առնում Վրաստանը և գորք տրամադրում նրան: Արղությանն ու Լազարյանը 1780-ական թվականների սկզբին բանակցություններ էին վարում կայսրության պետական գործիչների հետ Հայաստանն ազատագրելու վերաբերյալ: Նրանք կազմում են Հայաստանի ազատագրության և հայ-ռուսաստանյան դաշնագրի՝ 18 հոդվածից բաղկացած մի նախագիծ, որը հայտնի է **«Հյուսիսային ծրագիր»** անունով: Ըստ նախագծի՝ Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրված Հայաստանի թագավորն ընտրվելու էր Ռուսաստանի կայսեր կողմից:

Ռուսաստանի հովանու տակ հայկական պետականությունը վերականգնելու՝ 20 հոդվածից բաղկացած մեկ այլ նախագիծ է կազմում Շահամիր Շահամիրյանը: Այս նախագծով, որը հայտնի է **«Հարավային ծրագիր»** անունով, Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրված Հայաստանը պետք է հռչակվեր հանրապետություն՝ խորհրդարանական կառուցվածքով:

Հովսեփ Արղությանի և Շահամիր Շահամիրյանի նախագծերը ներկայացվեցին Ռուսաստանի կառավարությանը, սակայն ցարական իշխանությունները դրանց ընթացք չտվին:

*Արքեպիսկոպոս
Հովսեփ Արղության*

Հովհաննես Լազարյան

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Նադիրը Հայաստանում:
2. Որո՞նք էին Խամսայի մեղիքությունները, ինչ կարգավիճակ ստացան դրանք Նադիրի օրոք:
3. Ինչո՞ւ XVIII դ. կեսերից արդիականացավ սեփական պետականություն ունենալու գաղութահայության ճգնումը:
4. Ո՞վ էր Հովսեփ Էմինը: Ներկայացրե՞ք նրա գործունեությունը:
5. Ո՞ր երկրների հետ էր կապում Հայաստանի ազատագրության հարցը Հովսեփ Էմինը, ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ չիրականացավ նրա ծրագիրը:
6. Ո՞վ էր ստեղծել Մադրասի խմբակը: Լուսաբանե՞ք դրա գործունեության արդյունքները:
7. Ներկայացրե՞ք Հովսեփ Արղությանի և Շահամիր Շահամիրյանի նախագծերը: Ինչ անուններով են դրանք հայտնի:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով Հայաստանի ազատագրության երեք ծրագրերից ո՞րն էր առավել իրատեսական և ինչո՞ւ:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նադիր շահ, Եղվարդի ճակատամարտ, Խամսայի մեղիքություններ, Հովսեփ Էմին, Միսեոն Երևանցի, Շահամիր Շահամիրյան, Մովսես Բադրամյան, «Նոր տեսքով, որ կոչի յորդորակ», Մադրասի հայրենասիրական խմբակ, «Որոգայթ փառաց», Հովսեփ Արղության, Հովհաննես Լազարյան

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Դիզակի մելիք Եզանը հավատարմության և ազնիվ ծառայության համար Նադիր շահի կողմից ստացել էր Խամսայի մեղիքությունների գերազահությունը: Մելիքը Նադիր շահի՝ Մուղանի դաշտում ձմեռելու ժամանակ նրա բանակն ապահովել է պարենով:

Մի անգամ ձմռանը Նադիր շահը մելիք Եզանին պատվիրում է իր համար սունկ բերել: Մելիքը հանձնառու է լինում, բայց մյուս մելիքները նրան ասում են, թե ինչու է այդ անհնարին գործը հանձն առել, որտեղից պետք է ձմռան այդ եղանակին սունկ գտնի: Սակայն մելիք Եզանը հանգստացնում է նրանց՝ ասելով, թե ինքը կտա շահի պատասխանը: Եվ գնալով շահի մոտ՝ հայտնում է նրան. «Ձեր հրամանի համաձայն՝ մարդիկ ուղարկեցի այնտեղ, որտեղ սունկ է լինում, սակայն այդ վայրերը ծածկված էին ձյունով»:

Նադիր շահը ծիծաղում է և ասում, որ ինքը քաջ գիտեր, որ ձմռանը սունկ չի լինում, այլ պարզապես փորձում էր նրա հավատարմությունը: Եվ շահը նրան ասում է. «Քանի որ բազմության մեջ իմ հրամանն ընկալեցիր որպես կատարելի, այդ պատճառով իմ հայրացուն ես արդարև»:

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՍԿՋԻՆ

Վարչաքաղաքական կազմությունը: XIX դ. սկզբին Արևելյան Հայաստանը պարսկական տերության, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ էր: Հյուսիսային Հայաստանի մի քանի գավառներ՝ Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը, Արևելավրացական թագավորության կազմում էին: Արևելյան Հայաստանի տարածքը հիմնականում ընդգրկում էր **Երևանի, Նախիջևանի, Գանձակի և Ղարաբաղի** խանությունները:

Ամենաազդեցիկ վարչական միավորը Երևանի խանությունն էր: Երևանի խանը՝ **սարդարը**, նաև ամբողջ Արևելյան Հայաստանի կառավարիչներից ամենաազդեցիկն էր: Երևանի խանությունը բաժանված էր **15 մահալի՝ գավառի:** Մահալի կառավարիչ՝ **միրբոլոք**, նշանակում էր սարդարը: Առանձին վարչական միավոր էր Երևան քաղաքը, որի գլխավոր պաշտոնյան **քալանթարն** էր՝ **քաղաքապետը:** Երևան քաղաքի կառավարումը հաճախ իրականացնում էին հայ ազնվականական տոհմերի ներկայացուցիչները, մասնավորապես՝ **Մելիք-Աղամալյանները:**

Ղարաբաղի խանության կենտրոնը հիևավորց հայկական **Շուշին** էր: Արցախի և Սյունիքի զգալի մասը կազմող այս վարչական միավորը գերազանցապես հայաբնակ էր: Այստեղ դեռ իրենց ազդեցությունն էին պահպանում հայ մելիքական տները, ովքեր իրենց տիրոջն էրում ունեին որոշակի հնքնավար իրավունքներ:

XIX դ. սկզբին Ռուսաստանյան կայսրությունն սկսեց անդրկովկասյան տարածաշրջանի, այդ թվում՝ Արևելյան Հայաստանը գրավելու իր վաղեմի ծրագրի իրականացումը: Այդ նպատակի համար ռուսական իշխանությունները փորձում էին օգտագործել երկրամասի քրիստոնյա ժողովուրդների, հատկապես հայերի ազատագրական ձգտումները:

1801 թ. Արևելավրացական թագավորությունը կցվեց

Տեսարան հին Երևանից

Ռուսաստանին: Նրա հետ խաղաղ ճանապարհով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև Լոռի, Փամբակ, Շամշադին, Իջևան գավառները: Այսպես սկսվեց Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման գործընթացը:

1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պայտերագմը: Գյուլիստանի հաշտությունը: Համոզվելով, որ Անդրկովկասի մնացած մասի նվաճումը խաղաղ եղանակով այլևս հնարավոր չէ՝ Ռուսաստանը 1804 թ. պատերազմ սկսեց Պարսկաստանի դեմ:

Ռուսական զորքերը նույն թվականի մայիսին գրավեցին Գանձակի խանության տարածքը և պաշարեցին Արևելյան Հայաստանում պարսիկների ամենամոժեղ հենակետը՝ Երևանի բերդը: Սակայն նրանք հանդիպեցին ուժեղ դիմադրության և ստիպված էին վերադառնալ Վրաստան:

1805 թ. ռուսական բանակն անցավ նոր հարձակման և գրավեց **Շիրակը**: Այսպես Շիրակը միացվեց Ռուսաստանին: Ղարաբաղի խանը հարկադրված ռուսական հրամանատարության հետ հաշտություն կնքեց և իր խանությունը հանձնեց Ռուսաստանյան կայսրությանը:

Ռուսական զորքերը 1808 թ. սեպտեմբերին երկրորդ անգամ արշավեցին **Երևանի** վրա: Այս անգամ էլ պարսիկներին հաջողվեց անառիկ պահել բերդը:

1812 թ. հունիսին Նապոլեոնը ներխուժեց Ռուսաստան: Օգտվելով դրանից՝ պարսկական իշխանություններն ակտիվացրին իրենց գործողություններն Անդրկովկասում: Ֆրանսիայի ջախջախումից հետո միայն Ռուսաստանն անցավ հարձակման պարսկական ուժերի դեմ: Գահաժառանգ **Աբաս-Միրզան** Արցախում, Մեղրիում և այլ վայրերում տեղի ունեցած մարտերում ծանր պարտություն կրեց: Պարսկական կողմը հարկադրված էր **1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին** Արցախի **Գյուլիստան** գյուղում կնքել **հաշտություն**: Այս պայմանագրով Իրանը հոգուտ Ռուսաստանի հրաժարվեց Արևելյան Վրաստանից, Արևելյան Անդրկովկասից, Գանձակից, Արցախից, Շիրակից, Զանգեզուրից, Լոռուց, Շամշադինից:

Այսպիսով՝ Արևելյան Հայաստանից Ռուսաստանին անցան զգալի տարածքներ: Երևանի և Նախիջևանի խանությունները դեռևս մնում էին Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. XIX դ. սկզբին դրն էր Արևելյան Հայաստանի ամենաազդեցիկ վարչական միավորը:
2. Հայաստանի դր մասերն էին մտնում Ղարաբաղի խանության կազմի մեջ:
3. Երբ է սկսվել ռուս-պարսկական պատերազմը: Համառոտ ներկայացրե՞ք պատերազմի ընթացքը:
4. Ինչ արդյունքներ ունեցավ ռուս-պարսկական պատերազմը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրոմ լրացրե՞ք աղյուսակը.

Պատերազմ	Տարեթվեր	Կարևոր իրադարձություններ	Պայմանագրի կնքման վայրը	Հիմնական արդյունքներ
XIX դ. I ռուս-պարսկական				

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երևանի, Նախիջևանի, Գանձակի և Ղարաբաղի խանություններ, մահալ, միրբոլուք, քալանթար, սարդար, Մելիք-Աղամալյաններ, 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պայտերազմ, Աբաս-Միրզա, Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիր

§ 2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՅՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ

1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պայտերազմը:

1826 թ. հուլիսին Աբաս-Միրզայի 60-հազարանոց բանակը, խախտելով Գյուլիստանի պայմանագիրը, ներխուժեց Արցախ: Սկսվեց ռուս-պարսկական նոր պատերազմ:

Հուլիսի 26-ին պարսկական զորքերը պաշարեցին **Շուշի** բերդը: Ռուսական կայազորը շրջակա գյուղերից հավաքված հայերի օգնությամբ դիմեց ինքնապաշտպանության: Շուշիի պաշտպանությունը տևեց 47 օր, և կարևոր նշանակություն ունեցավ պատերազմի հետագա ընթացքի համար:

Վալերի Մադաթով

Երևանի բերդի գրավումը

Երևանի խանի գորքերն էլ ներխուժեցին Շիրակ: Փոքր Ղարաքիլիսայի գյուղացիները ռուս սահմանապահ զինվորների հետ բարիկադներ կառուցեցին և դիմեցին ինքնապաշտպանության: Իսկ **1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին Շամբորի** մոտ հայ նշանավոր գեներալ **Վ. Մադաթովի** 2-հազարանոց ջոկատը ջախջախեց պարսկական 10-հազարանոց զորամասը: Մարտի դաշտում թողնելով մեծ ավար՝ հակառակորդը փախուստի դիմեց: **Սեպտեմբերի 13-ին Ելիզավետպոլի** (Գանձակ) մոտ տեղի ունեցած ավելի մեծ ու վճռական ճակատամարտում ռուսական զորքերը նոր հարված հասցրին Աբաս-Միրզայի բանակին և դուրս շարտեցին գրավված շրջաններից:

Ռուսական զորքերի հաջողությունները ոգեշնչեցին հայ բնակչությանը: 1827 թ. գարնանը Թիֆլիսում ձևավորվեց հայ կամավորական առաջին ջոկատը, որը կազմված էր ավելի քան 100 մարդուց: Արցախում և այլ վայրերում ևս կազմակերպվեցին կամավորական գումարտակներ՝ ազգային դրոշներով, հայ հրամանատարներով: Լոռի-Փամբակում ճանաչում ձեռք բերեցին **Մարտիրոս Վերիլյանի**, Շամշադիևում՝ **Գրիգոր Մանուշարյանի** ջոկատները:

1827 թ. գարնանից ռուսական զորքերը գեներալ **Իվան Պասկևիչի** հրամանատարությամբ ռազմական գործողություններ ծավալեցին Երևանի և Նախիջևանի խանությունների սահմաններում: Վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ **Ներսես Աշրարակեցու** խոսքերով՝ մոտենում էր Արարատյան աշխարհի և հայ ժողովրդի ազատագրության ժամը:

Պարսկական մեծաքանակ բանակը հերթական պարտությունը կրեց **1827 թ. օգոստոսի 17-ին** Օշականի մոտ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում: Ռուսական կողմը ևս ունեցավ մեծ կորուստներ:

1827 թ. սեպտեմբերին ռուսական զորքերը գրավեցին **Սարդարապատը**, այնուհետև պաշարեցին **Երևանի** բերդը: Պասկևիչը Երևանի խանին առաջարկեց առանց կռվի հանձնել բերդը, բայց մերժում ստացավ: Սեպտեմբերի 30-ի գիշերը՝ մինչև լույս, անընդհատ ռմբակոծվում էր բերդը: Քանդվեցին հարավային պարիսպները: **1827 թ. հոկտեմբերի 1-ի** առավոտյան ռուսական զորքերն ու հայ կամավորները մտան բերդ:

Երևանի գրավումը մեծ ցնծությամբ ընդունվեց հայության կողմից: Այն, փաստորեն, վճռեց պատերազմի ելքը:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Պարսկահայերի վերաբնակեցումը: 1827 թ. հոկտեմբերին ռուսական զորամասերը մտան Թավրիզ: Տեղի հայերը աղ ու հացով դիմավորեցին նրանց: 1827 թ. վերջերին և 1828 թ. սկզբներին ռուսական զորքերը գրավեցին Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան, շարժվեցին դեպի Իրանի մայրաքաղաք Թեհրան: Շահը ստիպված հաշտություն խնդրեց:

1828 թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայ գյուղում կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Այդ պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի ևս մի ընդարձակ տարածք՝ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, անցավ Ռուսաստանի գերիշխանության տակ: Պարսկաստանի տիրապետության տակ մնացած հայերին իրավունք տրվեց մեկ տարվա ընթացքում իրենց շարժական գույքով բնակություն հաստատելու Ռուսաստանին անցած շրջաններում: Ռուս-պարսկական սահմանի մի հատվածն անցնում էր Արաքս գետով: Պարսկահայ

1827 թ. օգոստոսի 17-ին Օշականի ճակատամարտում զոհվածների հիշատակը հավերժացնելու համար 1834 թ. Էջմիածնի կաթողիկոսության միջոցներով կառուցված հուշարձանը

Գեներալ Պասկևիչ Երևանցի

նահանգը՝ իր հայտնի Խոյ և Սալմաստ գավառներով, վերադարձվեց պարսիկներին:

1828 թ. գարնանն սկսվեց պարսկահպատակ հայերի գանգվածային վերաբնակեցումը: Շուրջ **40–42 հազար** հայեր Թավրիզի, Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի և այլ շրջաններից բնակություն հաստատեցին Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերում: Վերաբնակիչները 6 տարով ազատվեցին հարկերից ու տուրքերից: Աղքատներին դրամական որոշ օգնություն տրվեց բնակարաններ կառուցելու համար:

Հայերի վերաբնակեցումը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Փաստորեն շահ Աբասի կողմից Պարսկաստան բռնագաղթված հայության մի մասը կրկին վերադարձավ իր հայրենի շեները: Այդ գանգվածային վերաբնակեցման շնորհիվ վերականգնվեց Արևելյան Հայաստանի հայկական ժողովրդագրական պատկերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք 1826–1828 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմի սկիզբը:
2. 1826 թ. ի՞նչ խոշոր ճակատամարտեր տեղի ունեցան:
3. Նկարագրե՛ք 1827 թ. ռազմական գործողությունները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Երևանի բերդի գրավումը:
4. Ե՞րբ է կնքվել Թուրքմենչայի պայմանագիրը, և ի՞նչ էր այն նախատեսում:
5. Ե՞րբ սկսվեց Պարսկաստանից հայերի վերաբնակեցումը: Որքա՞ն հայ վերաբնակվեց:
6. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Արևելյան Հայաստանում հայերի վերաբնակեցումը:

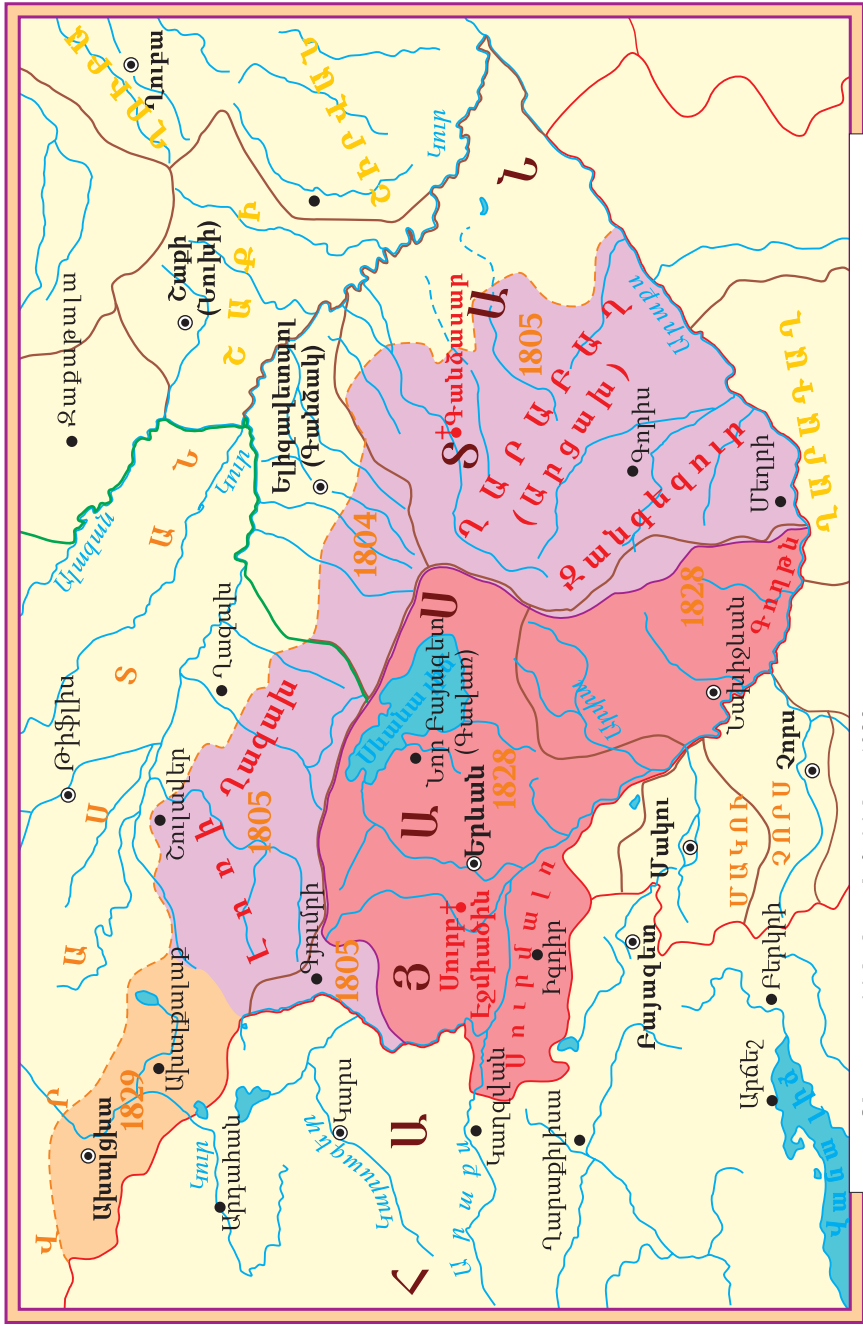
ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շարունակե՛ք նախորդ դասին լրացրած աղյուսակը՝ ավելացնելով XIX դ. երկրորդ ռուս–պարսկական պատերազմը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1826–1828 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմ, Շուշիի 47–օրյա պաշտպանություն, Վ. Մադաթով, Շամքորի ճակատամարտ, Ելիզավետպոլի ճակատամարտ, Ի. Պասկևիչ, Ներսես Աջարաբեկեցի, Օշականի ճակատամարտ, Սարդարապատ, Թուրքմենչայի պայմանագիր, հայերի վերաբնակեցում

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

- Պետությունների սահմանները 1830 թ.
- Արևելավրացական թագավորության սահմանը 1800 թ.
- Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանի ընդհանուր սահմանները
- Հայկական մարզի (1828–1840 թթ.) սահմանները
- Արևելյան Հայաստանի և Այրարկյապի նախկին վարչամիավորների սահմանները
- 1801–1805 թթ. Ռուսաստանին միացված արևելահայկական տարածքներ
- 1828 թ. Ռուսաստանին միացված արևելահայկական տարածքներ
- 1829 թ. Ռուսաստանին միացված արևելահայկական տարածքներ

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՐԶԸ: 1836 Թ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վասիլ Բեհրությունի

Հայկական մարզի կազմակերպումը: Արևելյան Հայաստանում խանական կարգերի տապալումից հետո անհրաժեշտ էր ստեղծել նոր իշխանություն: Դեռևս 1827 թ. վերջերին մի խումբ հայ հայրենասեր մտավորականներ՝ **Խ. Լազարյանը, Ա. Խոնդարաշյանը և Կ. Արդուրյանը**, Ռուսաստանի հովանու ներքո ինքնավար իշխանություն ստեղծելու վերաբերյալ նախագիծ կազմեցին: Նախագծի համաձայն՝ Արևելյան Հայաստանը պետք է ունենար ինքնավարություն, իր զինանշանը, ազգային դրոշը և օրենքները: Պետական պաշտոնյաները պետք է հայեր լինեին:

Հայկական պետության մեջ էին ընդգրկվելու Հին Հայաստանի բոլոր կենտրոնական նահանգները: Այսինքն՝ Հայաստանը պետք է միավորվեր, ունենար հայ կամավորականներից հավաքագրված բանակ, հայազգի պաշտոնյաներ: Երկրի պետական ծառայողներն իրենց կրթությունը ստանալու էին բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում, մասնավորապես՝ Լազարյան ճեմարանում:

Ցարական կառավարությունը, բնականաբար, չընդունեց Հայաստանի ինքնավարության նախագիծը: Այդուհանդերձ, կատարեց հայերին սիրաշահելու քայլ. **1828 թ. մարտի 21-ին Նիկոլայ I-ի** հրամանագրով Երևանի և Նախիջևանի խանություններից կազմվեց **Հայկական մարզը**: Այն, որպես առանձին վարչական միավոր, մտնելու էր կայսրության կազմում, ունենալու էր իր դրոշը և զինանշանը: Մակայն այդ միավորը հայկական իրական ինքնավարություն չէր:

Հայկական մարզը կառավարում էր մարզային վարչությունը, որի պետը 1830–1838 թթ. հայազգի գեներալ **Վասիլ Բեհրությունի**ն էր: Պարսկական օրենքներն ու վարչաձևերն աստիճանաբար փոխարինվեցին ռուսական օրենքներով ու վարչաձևերով:

Շուտով Անդրկովկասում կատարվեցին մի շարք վարչական փոփոխություններ: **1840 թ.** վերացվեց Հայկական մարզը: **1844 թ.** հիմնվեց **Կովկասի փոխարքայությունը**: Երկու տարի անց Անդրկովկասը բաժանվեց նահանգների: **1849 թ.** հիմնվեց **Երևանի նահանգը**, որի մեջ մտան Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառները: Վարչական այդ վերափոխումները չէին բխում տեղի ժողովուրդների շահերից և նպատակ ունեին ամրապնդելու Ռուսաստանի դիրքերը տարածաշրջանում:

1836 թ. եկեղեցական կանոնադրությունը: Ռուսական կառավարությունը **1836 թ. մարտի 11-ին** հրապարակեց եկեղեցական հատուկ կանոնադրություն: Դրանով սահմանվում էին Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքներն ու պարտականությունները, փոխհարաբերությունները կառավարության հետ:

Հայ եկեղեցին իրավունք չուներ զբաղվելու պետական գործերով, տնօրինելու էր միայն դպրոցի, ծեսերի և այլ հարցեր: Դրանով իշխանությունները փորձում էին Հայ առաքելական եկեղեցին պահել պետական հսկողության տակ:

Ըստ կանոնադրության՝ Ռուսաստանում ստեղծվելու էր հայկական հոգևոր **6 թեմ**: Ռուսական արքունիքը, փաստորեն, հնարավորություն էր ստանում նաև միջամտելու հայոց կաթողիկոսների ընտրությանը. կաթողիկոսական երկու թեկնածուներից ռուսական կայսրն իր հայեցողությամբ հաստատելու էր մեկին:

Անշուշտ, կանոնադրությունը պարունակում էր նաև հայության համար դրական կետեր: Հայ եկեղեցին հսկայածավալ Ռուսաստանում ստանում էր պաշտոնական կարգավիճակ, հոգևոր-եկեղեցական ինքնավարություն, հայ մանուկների կրոնական ու ազգային դաստիարակությամբ զբաղվելու որոշակի հնարավորություն:

Հայկական մարզի գինանշանը

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք Ռուսաստանի հովանու ներքո ինքնավարություն ստեղծելու ծրագրի նախագիծը:
2. Ծրագիրը մերժելուց հետո վարչատարածքային ինչ միավոր ստեղծվեց Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանություններից:
3. 1840–ական թթ. վարչական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում:
4. Ե՞րբ է ռուսական կառավարության կողմից հաստատվել Հայ եկեղեցու կանոնադրությունը:
5. Կանոնադրությամբ Հայ եկեղեցու ո՞ր իրավունքներն էին սահմանափակվում:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՅ

Ձեր կարծիքով 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրությունն ավելի շատ դրական, թե՛ բացասական հետևանքներ ունեցավ Հայոց եկեղեցու համար:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական մարզ, Վ. Բեհրություն, Խ. Լազարյան, Ա. Խուդարաշյան, Կ. Արդուրյան, Կովկասի փոխարքայություն, Երևանի նահանգ, 1836 թ. եկեղեցական կանոնադրություն

§ 4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ

Վարչական բաժանումը: Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանը բաժանված էր *Էրզրումի (Կարին), Վանի, Կարսի, Ախալցխայի, Դիարբեքիի և Սեբաստիայի նահանգների (վիլայեթ, փաշայություն): Կիլիկիայի* տարածքը հիմնականում ընդգրկված էր Ադանայի ու Մարաշի նահանգներում: Նահանգապետ–փաշաներից ամենաազդեցիկը Էրզրումի փաշան էր, որ կրում էր *սեփախյար* տիտղոսը: Նա միաժամանակ կայսրության արևելյան շրջաններում տեղակայված թուրքական զորքերի հրամանատարն էր:

Յուրաքանչյուր նահանգ կամ փաշայություն բաժանված էր *սանջակների (գավառների):*

Հայ իշխանական տների շառավիղներն իրենց կի-

սանկախ վիճակը պահպանում էին **Մասունում, Մուշում, Մոկսում, Ջեթթունում:**

1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը:

XIX դարի առաջին ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Ֆրանսիայի դրոշմամբ Օսմանյան կայսրությունը 1806 թ. դեկտեմբերին պատերազմ սկսեց Ռուսաստանի դեմ: Թեև ռուսական բանակները միաժամանակ ստիպված էին մարտեր մղել և՛ թուրքական, և՛ պարսկական զորքերի դեմ, այդուհանդերձ, ունեցան լուրջ հաջողություններ: **1807 թ. հունիսի 18-ին** Ախուրյանի մոտ՝ **Փոքր Ղարաբաղի սա** գյուղում, տեղի ունեցած ճակատամարտում նրանք պարտության մատնեցին թուրքական զորքերին:

Ռուսաստանի հաջողությունները ստիպեցին օսմանյան Թուրքիային **1812 թ. մայիսին** հայազգի դիվանագետ **Մանուկ բեյի** աջակցությամբ **Բուխարեստում** կնքել հաշտություն: Սակայն Անդրկովկասում ռուսների գրաված տարածքները վերադարձվեցին թուրքերին:

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և

արևմտահայությունը: Պարսկաստանի դեմ տարած հաղթանակներն անրապնդեցին Ռուսաստանի դիր-

Կարին (Էրզրում)

Մանուկ Բեյ

քերն Անդրկովկասում: Սակայն ռուսական արքունիքը դրանով չբավարարվեց: Սկսվեց նոր պատերազմ Օսմանյան կայսրության դեմ:

1828 թ. հունիսին ռուսական բանակը գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանատարությամբ անցավ Ախուրյան գետը և շարժվեց դեպի Կարս: Ռուսները և նրանց հետ ևս մի քանի հազար հայ կամավորներ պաշարեցին **Կարսի բերդը** և **հունիսի 23-ին** գրոհով տիրեցին Կարսին:

1829 թ. հունիսին Վանի փաշան, ավերելով ու կողոպտելով հայկական գյուղերը, պաշարեց **Բայազետի բերդը**: Տեղի ռուսական կայազորը և հազար հայ կամավորներ քաջաբար դիմադրեցին հակառակորդին և անառիկ պահեցին բերդը: Այդ կռիվներում, ռուսների վկայությամբ, հայերը մեռնում էին որպես հերոսներ:

Բայազետի բերդը

Կարսի գրավումն ունեցավ ռազմավարական խոշոր նշանակություն: Դրանից հետո ռուսական զորքերը **հուլիս-օգոստոսին** գրավեցին Ջավախք գավառը՝ **Ախալքալաք** կենտրոնով, **Ախալցխան** ու **Արդահանը**:

Ռուսական զորքերի հաղթանակները ոտքի հանեցին Բայազետի հայերին, որոնք կազմում էին տեղի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը: 1828 թ. օգոստոսին ռուսական զորքերի Երևանյան ջոկատը տեղացի հայերի աջակցությամբ գրավեց **Բայազետի** ու **Ալաշկերտի** գավառները:

Անգլիայի հրահրմամբ 1829 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին թուրքական զորքերը, մեծ ուժեր կենտրոնացնելով Կարինում, հարձակման անցան Կարսի և Ախալցխայի ուղղությամբ: Նրանց հաջողվեց հանկար-

ծակի ներխուժել Ախալցխա և մեծ կորուստներ պատճառել բնակիչներին ու կայազորին: Սակայն Ախալցխայի կայազորը պարետ, գեներալ **Վ. Բեհրուժովի** գլխավորությամբ հերոսաբար մարտնչեց թշնամու դեմ և նրան փախուստի մատնեց:

1829 թ. ռուսական զորքերը գրավեցին Կարինը, Խնուսը, Մուշը, Բաբերդը, Օլթին և այլ վայրեր: Այս պատերազմում ևս հայերը, կարծելով, թե Ռուսաստանը իրենց պետք է ազատագրի մահմեդականների լծից, նյութական և ռազմական մեծ օգնություն ցուցաբերեցին ռուսական զորքերին:

Ադրիանուպոլսի պայմանագիրը: Արևմտահայերի զանգվածային վերաբնակեցումը: Ռուս-թուրքական պատերազմը ինչպես Բալկանյան, այնպես էլ Կովկասյան ճակատում ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: **1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանուպոլսում** կնքվեց հաշտության պայմանագիր:

Այդ պայմանագրով Սև ծովի արևելյան ափերից ընդարձակ մի տարածք, ինչպես և Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառներն անցան Ռուսաստանին: Թուրքական տիրապետության տակ ժողովուրդների համար, ընդհանուր առմամբ, դա նպաստավոր պայմանագիր էր: Բայց այն չարդարացրեց արևմտահայերի հույսերը, որոնք ձգտում էին արևելահայերի նման միանալու Ռուսաստանին:

Ադրիանուպոլսի պայմանագիրն արևմտահայերի համար ծանր կացություն ստեղծեց: Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո թուրքերը կարող էին վրեժխնդիր լինել ռուսներին օժանդակած հայերից: Իր հերթին ռուսական հրամանատարությունն էլ, օգտվելով այդ վիճակից շահագրգռեց հայերին՝ վերաբնակվելու Ռուսաստանին անցած շրջաններում: Այդ մասին հատուկ հոդված մտցվեց պայմանագրի մեջ:

1829-1830 թթ. Կարինի, Կարսի, Բայազետի շրջաններից Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան շուրջ **75 հազար** հայեր: Կարինցիները բնակություն հաստատեցին հիմնականում Ախալցխայի և Ախալքալաքի, կարսեցիները՝ Շիրակի և Թալինի շրջաններում, քայազետցիներն ու ալաշկերտցիները՝ Սևանա լճի ավազանում:

Վերաբնակիչները կառուցեցին բնակարաններ, հորը մշակեցին, այգիներ տնկեցին, ջրանցքներ ու ճանապարհներ շինեցին, կենդանություն և շունչ տվեցին բազմաթիվ հին ու նոր բնակավայրերի: Ցարիզմի ցույց տված օգնությունը չնչին էր, ուստի երկար ժամանակ հայ վերաբնակիչները մեծ զրկանքներ կրեցին, և նույնիսկ նրանց մի մասը նորից վերադարձավ Արևմտյան Հայաստան:

Ընդհանուր առմամբ, ինչպես պարսկահայերի, այնպես էլ արևմտահայերի վերաբնակեցումն ունեցավ մեծ նշանակություն. Արևելյան Հայաստանում հայության թիվն աճեց, և այն կրկին վերածվեց հայահավաք կենտրոնի: Սակայն միաժամանակ Պարսկահայքն ու Արևմտահայաստանը կորցրին իրենց հայ բնակչության մի ստվար հատված:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք XIX դ. սկզբի Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը:
2. Պարզաբանե՛ք 1806–1812 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմի ընթացքն ու արդյունքները:
3. Որո՞նք էին 1828–1829 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմի պատճառները: Ներկայացրե՛ք պատերազմի սկիզբը և Կարսի գրավման նշանակությունը:
4. Տարածքային ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեցան ռուսական զորքերը 1829 թ. ընթացքում:
5. Ե՞րբ է կնքվել Ադրիանուպոլսի հաշտության պայմանագիրը:
6. Ի՞նչ էր նախատեսում այդ պայմանագիրը: Փորձե՛ք վերլուծել դրա նշանակությունը թուրքական լծի տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների և հայերի համար:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

1. Շարունակե՛ք լրացնել պատերազմներին վերաբերող աղյուսակը:
2. Կազմե՛ք Պարսկաստանից և Թուրքիայից եկած հայերի՝ Արևելյան Հայաստանում վերաբնակեցման մոտավոր գծապատկերը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Էրզրումի, Վանի, Կարսի, Ախալցխայի, Դիարբեքիի և Սեբաստիայի նահանգներ (փաշայություններ), սերասկյար, 1806–1812 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմ, Փոքր Ղարաբիլիսա, Մանուկ բեյ, Բուխարեստրի հաշտության պայմանագիր, 1828–1829 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմ, Ադրիանուպոլսի պայմանագիր

§ 1. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Հայ մշակույթի զարգացման պայմանները և կենտրոնները: XVII–XVIII դարերի հայ մշակույթի գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ մայր հայրենիքում ստեղծված քաղաքական ծանր կացության պատճառով մշակութային կյանքը հիմնականում զարգացավ օրեցօր ստվարացող հայկական գաղթավայրերում: Դրանք հիմնականում գտնվում էին Հնդկաստանում, Ռուսաստանում, Վենետիկում, Իրանում և այլուր:

XIX դ. առաջին երեսնամյակին գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանի անցումը Ռուսաստանին փոխեց տարածաշրջանի իրավիճակը: Ուժեղացավ գաղթավայրերից գիտամշակութային կենտրոնները հայրենի հողի վրա կամ դրան մոտ տեղափոխելու շարժումը: XIX դ. առաջին կեսից աստիճանաբար Թիֆլիսն ու Կ. Պոլիսը դարձան հայության ազգային և մշակութային կյանքի երկու գլխավոր կենտրոնները:

Նույն ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի կյանքում ոչ միայն դրական տեղաշարժեր չեղան, այլև արևմտահայերի զանգվածային վերաբնակեցումից հետո տնտեսությունն ու մշակույթը մնացին ծայրահեղ ծանր պայմաններում:

Վենետիկի
Ս. Ղազար կղզին

Լազարյան ճեմարանը

Դպրոցը: Հայ դպրոցը մնում էր մշակույթի կարևորագույն բնագավառներից մեկը: XVIII դարում բացված հայտնի կրթօջախներից էին **Վենետիկի Ս. Ղազար կղզու** վանական և Կ. Պոլսի **Սկյուտաբ** թաղամասի դպրոցները: Դրանք մեծ դեր խաղացին հայ կրթական կյանքում: Մեծ նշանակություն ունեցավ հայրենի հողի վրա՝ **Էջմիածնում 1763 թ. Միսեոն Երևանցու** ջանքերով դպրոցի հիմնադրումը:

Հայ կրթական կյանքը վերելք ապրեց հատկապես XIX դարում, երբ բացվեցին բազմաթիվ բարձրագույն դպրոցներ: Հատկապես աննախադեպ զարգացում ապրեց ռուսահայ բարձրագույն դպրոցը: **1810 թ. Ասորսխանում** հիմնվեց **Աղաքարյան դպրոցը, 1815 թ. Մոսկվայում** բացվեց նշանավոր **Լազարյան ճեմարանը:** Վերջինս Ռուսաստանյան կայսրությունում միակ արևելագիտական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունն էր, որտեղ պատրաստվել են արևելյան լեզուների բարձրակարգ մասնագետներ, նշանավոր հայագետներ:

Վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին, կարևորելով հայահոծ Թիֆլիսի դերը, 1824 թ. հիմնեց հայկական ուսումնարան՝ հետագայում համրավավոր դարձած **Ներսիսյան դպրոցը:** Շուրջ մեկ դար այս հաստատությունը մեծապես նպաստեց արևելահայ գրական-հասարակական կյանքի վերելքին:

1837 թ. Երևանում և 1838 թ. Շուշիում բացվեցին թեմական դպրոցներ: XIX դ. առաջին կեսին Վենետիկում գործում էր նշանավոր **Ռափայելյան** դպրոցը: Դպրոցներ կային Զմյուռնիայում, Կ. Պոլսում, Կալկաթայում և այլուր: Արևմտյան Հայաստանում գործող կրթօջախներից համեմատաբար ճանաչված էին Վանի, Էրզրումի, Ախալցխայի, Ախալքալաքի դպրոցները: Հայ երիտասարդությունը կրթություն էր ստանում նաև եվրոպական համալսարաններում:

Տպագրությունը: Հայ մամուլի սկզբնավորումը:

Հայ տպագրությունը հասավ նոր հաջողությունների: Հիմնվեցին բազմաթիվ տպարաններ Ամստերդամում, Կ. Պոլսում, Վենետիկում: **Ռսկան Երևանցու** ջանքերով 1666 թ. Ամստերդամի տպարանում առաջին անգամ լույս տեսավ ամբողջական Աստվածաշունչը:

Հայերեն բազմաթիվ գրքեր տպագրվեցին գաղթօջախներում հիմնադրված տպարաններում: Հայ տպագրության պատմության մեջ հատկապես հիշարժան է 1771 թ., երբ **Միսեոն Երևանցի** կաթողիկոսը Էջմիածնում հիմնում է տպարան: Այն առաջինն էր հայրենի հողի վրա: Շուտով կառուցվեց նաև Էջմիածնի թղթի գործարանը: Տպագրության բնագավառում մեծ հաջողություններ են գրանցվում Կ. Պոլսում: **Պողոս Արապյանը** դառնում է Օսմանյան կայսրության ամենանշանավոր տպագրիչը: Նա ստեղծում է

Ներսիսյան դպրոցը

տարբեր լեզուների համար տառատեսակներ, այդ թվում՝ թուրքերենի:

XVIII դ. վերջին հայ մշակույթի ամենախոշոր նվաճումը հայ մամուլի ստեղծումն էր: **1794 թ.** Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում **Հարություն Շնավոնյանի** խմբագրությամբ լույս է տեսնում հայկական առաջին ամսագիրը՝ **«Ազդարարը»**: Այն ուներ քաղաքական, տնտեսական լուրերի բաժիններ:

Հայկական մամուլը հաջորդ տասնամյակներին մեծ առաջընթաց ունեցավ: XIX դ. առաջին կեսին հրատարակվում էին 40 անուն թերթեր և ամսագրեր, բոլորն էլ՝ Հայաստանից դուրս:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էր XVII–XVIII դարերում հայկական մշակույթը զարգանում գերազանցապես հայրենիքից դուրս:
2. Որտե՞ղ էր հիմնականում զարգանում հայ մշակութային կյանքը:
3. Ո՞ր քաղաքները դարձան հայության ազգային և մշակութային կյանքի երկու կենտրոնները:
4. Թվարկե՞ք XVIII դարից մինչև XIX դարի կեսերը բացված հայկական դպրոցները:
5. Ե՞րբ և ո՞ւմ ջանքերով էջմիածնում հիմնվեց տպարան:
6. Հայրենիքից դուրս որտե՞ղ էր զարգացել հայ տպագրությունը: Նշանավոր ի՞նչ տպագրիչների գիտեք:
7. Ո՞րն է հայ առաջին ամսագիրը, ո՞վ էր հիմնադիրը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրում լրացրե՛ք աղյուսակը.

Դպրոցը	Վայրը	Տարեթիվը
1.		
2.		

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վենետիկի Ս. Ղազար կղզու վանական դպրոց, Կ. Պոլսի Սկյուրարի դպրոց, Էջմիածնի դպրոց, Ասորսիսանի Աղաքաբյան դպրոց, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարան, Ներսիսյան դպրոց, Երևանի և Շուշիի թեմական դպրոցներ, Ոսկան Երևանցի, Պողոս Արսայան, Հարություն Շնավոնյան, «Ազդարար»

§ 2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԱԸ

Պատմագիտությունը: Այս ժամանակաշրջանում զարգացավ նաև հայ պատմագիտական միտքը:

XVIII դ. 20-ական թթ. ազատագրական շարժումների պատմության մասին կարևորագույն աղբյուրներ են *Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն Աղուանից»* և *Սյրեհաննու Շահունյանի «Ընտիր պատմութիւն Գաւիթ Բէկին»* աշխատությունները: *Աբրահամ Երևանցի* գրել է XVII–XVIII դարերի թուրք–իրանական պատերազմների և Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության մասին:

Հռչակավոր պատմաբան *Միքայել Չամչյանը* գրեց իր եռահատոր «**Հայոց պատմությունը**», որը Մովսես Խորենացու երկից հետո հայոց ամբողջական պատմությունը ներկայացնող երկրորդ աշխատությունն էր:

Մխիթարյաններից նշանավոր էր նաև *Ղուկաս Ինճիճյանը*, ով պատմաաշխարհագրական բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակ էր:

Վիեննայում լույս տեսած «**Տիեզերական պատմություն**» երկհատորյակը մեծ ճանաչում բերեց պատմաբան *Հովսեփ Գաթրոնյանին*:

Հայոց պատմությամբ սկսեցին զբաղվել նաև օտարները, ինչպես ռուս պատմաբան *Սերգեյ Գլինկան*: Նա գրեց «**Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն**» աշխատությունը:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը: 1717 թ. Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում *Մխիթար Սեբաստացու* կողմից հիմնվեց հայտնի *Մխիթարյան միաբանությունը*: Դրան կից բացվեցին դպրոց, մատենադարան, տպարան և այլն: Շուտով միաբանությունը դարձավ հայ գիտության խոշորագույն կենտրոններից մեկը, որը գործում է մինչ օրս:

Միայն XVIII դ. Մխիթարյանները հրատարակել են 100 անուն գիրք:

Մեծ հաջողություններ արձանագրվեցին պատմության և աշխարհագրության ուսումնասիրման բնագավառներում:

Միքայել Չամչյան

Մ. Չամչյանի եռահատոր «Հայոց պատմությունը»

Ս. Ներսիսյան.
«Խնջույք Քուռ գետի
ափին»

1830–ական թթ. Մխիթարյանները հրատարակեցին «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» բառարանը, որը 50 տարվա համատեղ ջանքերի արդյունք էր:

Արվեստը: XVIII դարից հայտնի դարձան գեղանկարչության վարպետներ **Հովնաթանյանները:** Մկրտիչ Նաղաշի որդիներ **Հակոբ և Աղաթոն Հովնաթանյանները** հիմնականում ստեղծագործել են Թիֆլիսում: Հ. Հովնաթանյանը թողել է շուրջ 60 կտավ:

XIX դ. առաջին կեսին Ղրիմի **Թեոդոսիա** քաղաքում իր գործունեությունն է սկսում **Հովհաննես Այվազովսկին:** Հայտնի նկարիչ էր Խ. Աբովյանի մանկության ընկեր **Սյրեիան Ներսիսյանը:** Նա ստեղծել է բազմաթիվ հայ գործիչների դիմանկարներ:

Դեռ XVIII դարից օտար հեղինակները վկայում են Երևանում հայ գուսանների և թատրոնի մասին: Հայ հոգևոր երաժշտության անաղարտության պահպանման ու զարգացման գործում նշանակալից ավանդ ունեցավ պոլսահայ **Համբարձում Լիմոնճյանը:** Նրա մեծագույն ծառայությունը **1815 թ.** հայկական նոր ճայնագրության ստեղծումն էր: Միջնադարյան հայ երգարվեստի նմուշները, որոնք գրի էին առնված հայկական հատուկ նոտաներով՝ խազերով, Հ. Լիմոնճյանը կարողանում է

վերձանել, դրանք հարմարեցնել եվրոպական գծային նոտաներին և փրկել կործանումից:

Որոշակի դրսևորումներ ունեցավ հայ թատերական կյանքը: 1827 թ. Երևանում բեմադրվեց ռուս գրող **Ա. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս»** պիեսը՝ առաջին անգամ և հեղինակի ներկայությամբ: Ներկայացումներ էին տրվում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում՝ թատերասեր **Շերմազանյանների** տանը:

XIX դ. առաջին կեսին կրթամշակութային բնագավառում եղած ձեռքբերումների հիմքի վրա հայ մշակույթը հետագայում հասավ աննախադեպ բարձունքների:

*Հովհաննես Այվազովսկի.
«Դրինի թաթարները
ծովի ափին»*

*Հովնաթան
Հովնաթանյան*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պատմագիտության բնագավառում ինչ նոր աշխատություններ ստեղծվեցին XVIII դարում և XIX դարի առաջին կեսին:
2. Ո՞ւմ ջանքերով և նրբ է հիմնադրվել Մխիթարյան միաբանությունը:
3. Ներկայացրե՞ք ժամանակաշրջանի խոշոր նկարիչներին:
4. Ի՞նչ ավանդ է ունեցել Հ. Լիմոնճյանը հայ մշակույթի մեջ:
5. Ռուս գրողներից ո՞ւմ և ո՞ր ստեղծագործությունն է առաջին անգամ բեմադրվել Երևանում 1827 թ.:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրում լրացրե՞ք աղյուսակը.

Բնագավառ	Գործիչ	Ստեղծագործություն
Գիտություն		
Արվեստ		

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մխիթարյան միաբանություն, Մխիթար Սեբաստրացի, Միքայել Չամչյան, եռսհապոր «Հայոց պատրնություն», Ղուկաս Ինճիճյան, Հովսեփ Գաթրճյան, Սերգեյ Գլինկա, «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Հովնաթանյաններ, Հովհաննես Այվազովսկի, Համբարձում Լիմոնճյան, Ա. Գրիբոյեդով

1. XVII դարի կեսերից սկսվում է Հայոց պատմության նոր ժամանակաշրջանը: Հայաստանը Իրանի և Օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո էր: Աստիճանաբար սկսում են թուլանալ Մերձավոր Արևելքի այս երկու տերությունները, կասեցվում է Թուրքիայի առաջխաղացումը դեպի Եվրոպայի խորքերը: Նոր փուլ է սկսվում Հայաստանի ազատագրության և անկախ պետության վերականգնման համար մղվող պայքարում:

- *Որհնք էին հայ ազատագրական շարժման վերելքի ներքին և արտաքին նահապետությունները: Նշե՛ք շարժման հայրնի գործիչներին:*
- *Ինչ դեր են խաղացել Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսը և Իսրայել Օրին:*

2. XVIII դարի ընթացքում ծավալվեց հայ ազատագրական շարժումը: Բուն հայրենիքում զինված պայքար սկսվեց պարսիկների ու թուրքերի դեմ: Նույնիսկ ստեղծվեցին հայկական իշխանություն և ինքնավարություն: Այս շարժման կենտրոնը տեղափոխվեց հայկական գաղթավայրեր:

- *Ինչո՞ւ հենց Մյունիքում և Արցախում տեղի ունեցավ զինված պայքար օտար տիրապետությունների դեմ: Թվարկե՛ք այդ պայքարի նշանավոր ղեկավարներին:*
- *Զինված պայքարի մասնակիցներից ո՞ւմ կերպարն է ձեզ ավելի դուր գալիս, պատրաստե՛ք փոքրիկ էլոյթ նրա մասին՝ օգրվելով նաև լրացուցիչ գրականությունից և համացանցից:*
- *Ինչպե՞ս էր կոչվում Արցախում սրեղծված հայկական ինքնավարությունը: Ինչ նշանակություն է ունեցել այն: Քարտեզի վրա ցույց տվե՛ք դրա սահմանները:*
- *Ինչո՞ւ հնդկահայ գաղութը միաժամանակ դարձավ ազատագրական շարժման գաղափարական և կազմակերպչական կենտրոն: Գնահատե՛ք Հ. Էմինի և Շ. Շահամիրյանի գործունեությունը:*
- *Ո՞վ էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը և ինչո՞վ է հայրնի հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ:*

3. XIX դարի առաջին կեսին որոշակի փոփոխություններ տեղի ունեցան մեր տարածաշրջանում, որտեղ հաստատուն մուսք գործեց Ռուսաստանյան կայսրությունը: Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին, իսկ Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ թուրքական տիրապետության ներքո:

- *Ո՞ր պատերազմների արդյունքում Ռուսաստանը գրավեց Անդրկովկասը: Ինչ ակնկալիքներ ունե՞ր հայությունն այդ պատերազմներից: Պատերազմների*

*արդյունքում որքան հայ վերաբնակիվեց Հայաստանի արևելյան հատվածում:
Պարզաբանե՞ք դրա բացասական և դրական կողմերը:*

- *Վարչական ինչ բաժանման ենթարկվեց երկրամասը: Համաձայն էք այն մերքի հետ, որ Հայկական մարզը իրականում ոչ մի ինքնավարություն չունեք: Ինչո՞ւ ցարիզմը սահմանափակեց Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները:*
- *Ինչո՞ւ արևմտահայության վիճակը XIX դ. առաջին կեսին չբարելավվեց:*

4. Նոր դարերի առաջին փուլում՝ XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIX դարի կեսը, հայկական մշակույթը պահպանման և ինքնադրստորման դժվարին փուլ անցավ: Զարգանալով հիմնականում Հայաստանից դուրս՝ այն ունեցավ որոշակի ձեռքբերումներ և նախապատրաստեց հաջորդ շրջափուլում ազգային մշակույթի զարթոնքն ու սրընթաց վերելքը:

- *Թվարկե՞ք այս ժամանակաշրջանի հայկական մշակույթի կենտրոնները: Նշանավոր ինչ ուսումնական հաստատություններ արեղծվեցին, ե՞րբ և որտե՞ղ: Մշակույթի ինչ նոր ճյուղ սկզբնավորվեց հայկական միջավայրում XVIII դարի վերջին:*
- *Գնահատե՞ք Մխիթարյան միաբանության դերն ազգային մշակույթի զարգացման և ազգապահպանության գործում:*
- *Ներկայացրե՞ք այս շրջանի հայ արվեստի ձեռքբերումները և նշանավոր հեղինակներին:*

Խորհուրդ է տրվում օգտվել նաև հայոց պատմության մասին նյութեր պարունակող համացանցային հետևյալ կայքէջերից.

- armhistory.ru/
- www.findarmenia.com/arm/history/
- hy.wikipedia.org/wiki/
- freebooks.do.am
- armenianhouse.org/armenian-history-am.html
- dasatu.ru
- giteliq.am
- www.encyclopedia.am
- www.e-armenians.com

ԲԱԺԻՆ

II

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ
ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ**

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եվրոպական զարգացած երկրների համեմատ Ռուսաստանում ավելի ուշ սկսվեց արդյունաբերական հասարակության ձևավորումը: Երկրի հասարակական առաջընթացն արագացավ հատկապես Ալեքսանդր II կայսեր կողմից 1860–1870–ական թթ. իրականացված **սազարական (լիբերալ)** բարեփոխումների շնորհիվ: Արդիականացման գործընթացը ներթափանցեց նաև կայսրության ազգային երկրամասեր, այդ թվում՝ Արևելյան Հայաստան:

Բարեփոխումները: Ցարական հրովարտակով Ռուսաստանում **1861 թ.** վերացվեց ճորտատիրությունը: Դա մեծ հնարավորություններ բացեց երկրի զարգացման համար: Նկատի ունենալով, որ Արևելյան Հայաստանում ճորտատիրություն չկար, այստեղ ավելի ուշ իրականացվեց հողային վերափոխումը: **1870 թ. մայիսի 14-ի** ցարական օրենքն Արևելյան Հայաստանում հողի սեփականատեր ճանաչեց կալվածատերերին: Նրանցից կախյալ գյուղացիներին միայն բարձր փրկագնով իրավունք տրվեց դառնալու հողի սեփականատեր: Այդ պատճառով շատ քիչ գյուղացիներ կարողացան հող ձեռք բերել: Բացի այդ, օրենքը չէր վերաբերում գյուղական բնակչության մոտ 72 տոկոսը կազմող պետական գյուղացիական տնտեսություններին: Միայն 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով բոլոր գյուղացիներին պարտադրվեց հետ գնել իրենց հողերը՝ որպես մասնավոր սեփականություն:

Կովկասի փոխարքայության տարածքում կատարվեցին նաև դատական և քաղաքների կառավարման բարեփոխումներ: Քաղաքներում ընտրվում էին **ինքնավարության մարմիններ՝ դումաներ:**

Վարչական հերթական փոփոխությամբ Անդրկովկասը բաժանվեց հինգ նահանգների: 1874 թ. օրենքով **Երևանի նահանգը** տրոհվեց յոթ գավառների (Երևանի,

Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Սուրմալուի և այլն): Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ ամփոփվեցին Արցախը, Գանձակը, Ջանգեզուրը, իսկ Լոռին ու Ջավախքն ընդգրկվեցին Թիֆլիսի նահանգի կազմում: 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանին կցված տարածքներից ստեղծվեցին Կարսի և Բաթումի մարզերը:

Կովկասի փոխարքայությունը **1882 թ.** վերափոխվեց կառավարչապետության (փոխարքայությունը վերականգնվեց միայն 1905 թ.):

Չնայած անկատարությանը՝ բարենորոգումներն առաջադիմական նշանակություն ունեցան:

Տնտեսության զարգացումը: Ռուսական կապիտալը սկսեց լայնորեն ներդրվել Անդրկովկասում: Տեղի տնտեսական կյանքի զարգացմանն էապես նպաստեց երկաթուղու շինարարությունը, որն Այսրկովկասում սկսվեց XIX դ. 60–ական թթ. և շարունակվեց մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը: **1899 թ.** գործարկվեց Թիֆլիս–Ալեքսանդրապոլ–Կարս երկաթուղին, իսկ երեք տարի անց՝ Ալեքսանդրապոլ–Երևան հատվածը: Երկաթուղին պայմաններ ստեղծեց կապիտալիստական հարաբերությունների արագ զարգացման համար:

Արևելյան Հայաստանում արդյունաբերության հիմնական ճյուղը պղնձի արտադրությունն էր, որը կենտրոնացած էր **Ալավերդիում** և **Կապանում**: Երկ-

Ն. Շուստրովի կոնյակի գործարանի շենքը Երևանում

*Հին Երևան,
Ապրաֆյան փողոց*

րորդ տեղն էր գրավում սպիրտ-կոնյակի արտադրությունը: Արևելյան Հայաստանը կոնյակի և օղու արտադրությամբ աստիճանաբար ճանաչում ձեռք բերեց ամբողջ աշխարհում: Հատկապես նշանավոր էր Ն. Շուստովի գործարանի **«Արարատ»** ապրանքանիշի կոնյակը:

Երևանը, Շուշին, Ալեքսանդրապոլը, Կարսը, չնայած արդյունաբերական որոշ ձեռնարկությունների առկայությանը, հիմնականում առևտրի կենտրոններ էին:

Աճեց ցորենի և գարու արտադրությունը, վերելք ապրեց բամբակենու մշակումը:

Հայկական գյուղը, չնայած դանդաղ, բայց մուտք գործեց շուկայական հարաբերությունների ոլորտ:

Փոխվում էին հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, մարդկանց աշխարհայացքն ու կենցաղը: XX դ. սկզբին Արևելյան Հայաստանում բանվորների թվաքանակը կազմում էր 20–22 հազար մարդ:

Թեև զարգացում ապրեց տնտեսությունը՝ Արևելյան Հայաստանը նախկինի պես մնում էր թույլ զարգացած ագրարային երկրամաս արդարդյունաբերացող Ռուսաստանի կազմում:

Ազգային ճնշման ուժեղացումը: XIX դ. երկրորդ կեսին ռուսական ինքնակալությունը սաստկացրեց իր գաղութային քաղաքականությունն ազգային երկրամասերում: Անդրկովկասի նվաճումից հետո ռուսական արքունիքի սևեռուն նպատակն էր աստիճանաբար ռուսականացնել տեղական ժողովուրդներին:

Ալեքսանդր Մանթաշյան

Հայ ձեռներեցներից շատերը, չնայած ցարիզմի խտրական քաղաքականությանը, որոշակի հաջողությունների հասան տնտեսական մրցակցության մեջ և Անդրկովկասում դարձան նշանավոր ձեռնարկատերեր: Հայտնի էին **Ա. Մանթաշյանը, Մ. Արամյանցը** և շատ ուրիշներ: Նրանց մի մասը նաև մեծահամրավ բարեգործներ էին: Անձնական միջոցներով բացում էին դպրոցներ, հիվանդանոցներ, կառուցում էին եկեղեցիներ, նյութական օգնություն էին ցույց տալիս թատրոններին, մշակույթի գործիչներին: Հայ բարեգործները միջոցներ էին տրամադրում նաև շնորհալի երիտասարդներին, որպեսզի նրանք ուսանեն Եվրոպայի ու Ռուսաստանի առաջատար բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում և դառնան հայրենիքի ու ազգի վերելքն ապահովող մասնագետներ:

Հայության ինքնության պահպանման խնդրով առաջնահերթ զբաղվում էին Հայոց եկեղեցին, ազգային դպրոցները և մշակութային հաստատությունները, որոնց դեմ էլ ցարական արքունիքն ուղղեց իր առաջին հարվածները:

1884 թ. ցարի հրամանով արգելվեց տարրականից բարձր հայկական դպրոցներ ունենալը: Դրա գործադրման արդյունքում փակվեց հայկական 300 դպրոց:

Բարձրացավ համաժողովրդական վրդովմունքի ալիք: Հայության պայքարը սովեց իր արդյունքները.

*Արամյանցների
նսրանիքը*

1886 թ. նոր ուսումնական տարվանից վերաբացվեցին հայկական դպրոցները:

Շարունակելով հայ ազգային դպրոցը վերացնելու քաղաքականությունը՝ ցարական իշխանությունները **1896 թ.** նորից փակեցին հայկական դպրոցները: Հարվածի թիրախ դարձան նաև հայկական բարեգործական և մարդասիրական ընկերությունները: Մաստկացան հալածանքները հրատարակչական գործի և հատկապես հայ մամուլի նկատմամբ, փակվեցին մի շարք պարբերականներ:

Ազգային ճնշման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև XX դ. սկզբներին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ռուսաստանում երբ են իրականացվել ազատական բարեփոխումներ Ալեքսանդր II–ի կողմից:
2. Ինչ էր նախատեսում 1870 թ. մայիսի 14–ի ցարական օրենքը: Ինչո՞ւ չլուծվեց հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում:
3. Վարչական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում. ինչ նպատակ էին դրանք հետապնդում:
4. Նշե՛ք Անդրկովկասում կատարված մյուս բարեփոխումները:
5. Ինչ հետևանքներ ունեցավ երկաթուղու գործարկումն Արևելյան Հայաստանում: Արդյունաբերության ո՞ր ճյուղերն էին այստեղ զարգացած:
6. Ինչ փոփոխություններ արձանագրվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում:
7. Ինչ քաղաքականություն էր վարում ռուսական կառավարությունն Անդրկովկասում. ո՞րն էր դրա նպատակը: Ինչո՞ւ էր այդ քաղաքականությունն ուղղվում հատկապես հայերի դեմ:
8. Երբ և ինչո՞ւ են փակվել հայկական դպրոցները:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ալեքսանդր II կայսր, ճորտարարիության վերացում, 1870 թ. մայիսի 14–ի ցարական օրենք, քաղաքային ինքնավարության մարմին՝ դումա, Կովկասի կառավարչապետություն, «Արարար» սպրանքանիշով կոնյակ, հայերի ինքնության պահպանում, Ա. Մանթաշյան, Մ. Արամյանց, հայկական դպրոցների փակում

§ 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դ. երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունն անկասելի անկում էր ապրում: Թուրքական տիրապետության ծանր պայմաններում գտնվող ազգերը հերոսական պայքար էին ծավալել իրենց անկախությունը վերականգնելու համար: Նրանցից շատերը հաղթանակով ավարտեցին ազգային-ազատագրական պայքարը և հասան բաղձալի արդյունքների: Այլ էր իրավիճակը մեր հայրենիքի բռնազավթված մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը, բնակչությունը: Թուրքական կառավարությունը հաճախակի փոխում էր Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը: Դա արվում էր այն նպատակով, որպեսզի ոչ մի նահանգում հայերը մեծամասնություն չկազմեին: Իսկ վարչական բաժանումներում արգելված էր գործածել Հայաստան անունը:

XIX դ. վերջին Արևմտյան Հայաստանի տարածքը բաժանված էր վեց նահանգների (վիլայեթներ): Դրանք էին՝ **Վանի, Էրզրումի (Կարին), Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի** և **Սեբաստիայի** նահանգները: Այս վարչական բաժանումը պահպանվեց մինչև Առաջին աշխարհամարտը:

Վանի հայկական թաղամասի ավերակները պարզորոշ երևում են նախկին փողոցների, փնների ուրվագծերը (ժամանակակից լուսանկար):

Էրզրում

Օսմանյան պետության հայահալած քաղաքականության հետևանքով հայերի թիվը գնալով պակասում էր, իսկ մահմեդականներինը՝ ավելանում: Հայերի համար մեծ չարիք դարձան նախ Կովկասից, ապա Բալկաններից հայկական հողերում վերաբնակեցվող մահմեդականները՝ **չերքեզները** և **մուհաջիրները**: Նրանց տրվում էին զանազան արտոնություններ, ինչը սրեց ազգամիջյան հարաբերությունները հայկական նահանգներում:

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի 1876 թ. տվյալներով՝ Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր **3 միլիոն հայ**, որից մոտ 2 միլիոնը՝ Արևմտյան Հայաստանում: Իսկ այդ ժամանակ աշխարհում ապրում էր շուրջ 5 միլիոն հայ:

Հայ գյուղացիության վիճակը: Թուրքական կառավարությունը տարբեր միջոցներով արգելում էր հայ գյուղացիներին դառնալ հողի սեփականատերեր: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը թույլատրեց քուրդ ավատատերերին ամրանալ հայկական հողերի վրա, որի հետևանքով բազմահազար հայեր հողազրկվեցին:

Հայ գյուղացիության համար իսկական պատուհաս էին հարկահանության կիրառվող համակարգը, ավա-

Արծաթյա գոյրի.
Վան, XIX դ. վերջ —
XX դ. սկիզբ

գակային հարձակումներն ու կողոպուտը: Այդուհանդերձ, XIX դ. վերջերին հայկական նահանգներում գյուղատնտեսությունն աստիճանաբար ներգրավվում էր ապրանքադրամական հարաբերությունների ոլորտը:

Արդյունաբերությունն Արևմտյան Հայաստանում:

Եվրոպական զարգացած տերություններն իրականացնում էին Օսմանյան կայսրության գաղութացման քաղաքականություն: Աստիճանաբար արտասահմանյան կապիտալն ամրապնդվեց երկրի տնտեսության մեջ, ստեղծվեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կառուցվեցին երկաթուղիներ: Դրան մասնակից էին դառնում նաև տեղական ձեռներեց հայերը, հույները, հրեաները: Սակայն Արևմտյան Հայաստանում արդյունաբերական ձեռնարկություններ և արդիական հաղորդակցության միջոցներ ստեղծելու ուղղությամբ օտարերկրյա կապիտալը ոչ մի նշանակալի ներդրում չկատարեց:

XIX դ. վերջերին զարգացած արդյունաբերական երկրներում հիմնվում էին գերիզոր ձեռնարկություններ ու մենատիրություններ: Իսկ հայկական նահանգներում նոր միայն սկիզբ էր առնում ու զարգանում ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնված **մանուֆակտուրային** արտադրությունը: Վանում, Կարինում, Խարբերդում, Բիթլիսում, Երզնկայում հիմնվում են տեքստիլ և սննդի արդյունաբերության մանուֆակտուրաներ:

Այս ժամանակահատվածում ստեղծվում են նաև առաջին **գործարանները**: Խարբերդում հիմնվում են մետաքսամշակման և կիսամեքենայացված մեքենաշինական գործարաններ: Մեքենաշինական գործարան է ստեղծվում նաև Վանում:

Այսպիսով՝ հայկական նահանգներում տիրապետող էին արտադրության կազմակերպման հին ձևերը, սակայն սկզբնավորվում և դանդաղորեն սկսում է ծավալվել գործարանային արդյունաբերությունը:

Արծաթյա զարդեր.
Վան, XIX դ.

Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը: Արևմտյան Հայաստանում նոր ժամանակների շունչն այնքան նկատելի չէր, որքան կայսրության մայրաքաղաքում և ծովեզրյա արևմտյան քաղաքներում: **Մարդկանց ապրելակերպում գերիշխող էր ավանդականը:** Այնուհանդերձ, շուկայական հարաբերությունների և արդիական մշակույթի ազդեցությունը նույնպես դրսևորվում էր հայկական նահանգներում:

Արևմտյան Հայաստանի բնակչության միայն 10 տոկոսն էր ապրում քաղաքում: 1893 թ. տվյալներով **Կարինում** ապրում էր 40000, **Վանում և Բիթլիսում՝** 30000-ական մարդ: Արևմտյան Հայաստանի համեմատաբար խոշոր քաղաքներում հայ բնակչությունը զբաղվում էր առևտրով, արհեստներով ու արդյունաբերական արտադրությամբ:

Համիդյան հակահայ քաղաքականության արդյունքում Արևմտյան Հայաստանում սկսեց ուժեղանալ նաև թուրք ձեռներեցների դասը, սակայն առաջնայնությունը մնում էր հայության ձեռքում:

Հայկական նահանգներում գերիշխում էին արհեստավորներն ու առևտրականները: Արհեստավորների զգալի մասը միավորված էր **էսնաֆությունների՝ համքարությունների** մեջ: Շուկայական հարաբերությունները մուտք գործեցին արհեստի ոլորտը, և հայ արհեստավորները դարձան մանր ապրանք արտադրողներ: Նրանք անձամբ կամ միջնորդ առևտրականների միջոցով իրացնում էին իրենց ապրանքը տեղական և հեռավոր շուկաներում:

Գորգ.
Կարս-Կաղզվան,
XIX դ. վերջ

Հայ առևտրականները
Թավրիզի մարսապրանը

Արևմտահայ ձեռներեցները, աստիճանաբար նեղվելով օտարերկրյա կապիտալի մրցակցությունից, սկսեցին իրենց հիմնական միջոցները ներդնել հայկական միջավայրում և կայսրության մյուս երկրամասերում:

Օսմանյան տերության վարած քաղաքականության հետևանքով հայերի ստվար գանգվածներ թողնում էին հայրենիքը: Նրանք ժամանակավոր կամ մշտական բնակության էին մեկնում տարբեր երկրներ կամ կայսրության արևմտյան քաղաքներ, հատկապես՝ Կոստանդնուպոլիս: Այսպես կոչված **պանդխտությունը** մեծ չարիք դարձավ հայության համար. բուն հայրենիքում նվազում էր հայության թվաքանակը, տկարանում էր ազգային ներուժը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ վիճակում էր Օսմանյան կայսրությունը նոր ժամանակների ավարտական փուլում:
2. Վարչական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Արևմտյան Հայաստանում: Ինչ նպատակով էին դրանք իրագործվում:
3. Թվարկե՞ք հայկական վեց նահանգները:
4. Որքա՞ն էր հայ բնակչության թիվն Արևմտյան Հայաստանում:
5. Ներկայացրե՞ք արևմտահայ գյուղացիության վիճակը:
6. Ինչ տնտեսական քաղաքականություն էին վարում եվրոպական զարգացած երկրներն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ:
7. Ներկայացրե՞ք Արևմտյան Հայաստանի արդյունաբերության ընդհանուր պատկերը:
8. Ինչ նշանավոր հայկական քաղաքներ կային, և որքա՞ն էր դրանց բնակչությունը: Տնտեսական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում:
9. Ինչ է էսնաֆությունը: Ինչ է պանդխտությունը, նշե՞ք դրա հետևանքները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տրամազիր վարժության միջոցով համեմատե՞ք արևելահայ և արևմտահայ գյուղացիության դրությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական վեց նահանգներ, չերքեզներ, մուհաջիրներ, Օսմանյան կայսրության գաղութացում, արևմտահայ ձեռներեցներ, էսնաֆություն, պանդխտություն

§ 1. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

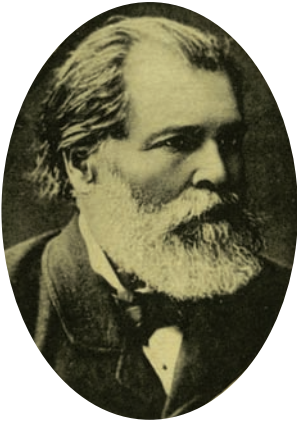
XIX դ. երկրորդ կեսին Հայաստանի տնտեսության մեջ և սոցիալ–քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը, Եվրոպայում ընթացող հեղափոխություններն իրենց ազդեցությունն ունեցան հայ քաղաքական մտքի զարգացման վրա: Հայ մտավորական շրջանակներում սկսեցին լայնորեն քննարկվել Հայաստանի ապագայի, հայ ժողովրդի ազատագրության, Հայ առաքելական եկեղեցու, հայոց լեզվի դերի և այլ կենսական խնդիրներ: Այս խնդիրների լուծման մոտեցումներից կախված՝ հայկական միջավայրում ձևավորվեցին հասարակական–քաղաքական հոսանքներ՝ *պահպանողականությունը, ազատականությունը, ազգայնականությունը* և այլն:

Հայկական պահպանողականությունը: XIX դ. 50–70–ական թթ. գոյություն ունեցած հայ քաղաքական հոսանքների մեջ առանձնանում էր *պահպանողականությունը*: Այս հոսանքի ներկայացուցիչները համոզված էին, որ հայ ժողովրդի ապագան ազգային արժեքների պահպանության մեջ է: Նրանք ձգտում էին վերականգնելու հայկական թագավորությունը, պահպանելու Հայոց եկեղեցու դերը, հայ նահապետական ընտանիքի բարոյական նկարագիրը, անաղարտ պահելու հին հայերենը՝ գրաբարը: Ուստի հաճախ դեմ էին արտահայտվում ամեն մի նորամուծության, եվրոպական արժեքների ընդօրինակմանը՝ դրանք համարելով ազգի համար վնասակար:

Միաժամանակ պահպանողականները փորձում էին Հայ եկեղեցու և դպրոցի միջոցով կրթել ազգի երիտասարդությանը, պատրաստել գիտնականներ, թարգմանիչներ, գրողներ, հոգևորականներ: Աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էին *Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկին* (նկարիչ Հ. Այվազովսկու եղ-

*Վարդապետ
Գաբրիել Այվազովսկու
դիմանկարը*

Շերենց

բայրը), **Հովհաննես Չամուռճյանը** և ուրիշներ: Պահպանողականներին համակրում էին ազգային-պահպանողական հայացքներ ունեցող գրող **Շերենցը**, պատմաբաններ **Ս. Պալասանյանը**, **Ա. Երիցյանը** և ուրիշներ:

Ազգայականությունը հայ իրականության մեջ:

Հայ հասարակության մեջ հանդես եկած **ազգայական** հոսանքի ներկայացուցիչները, ոգևորված եվրոպական ազատական (լիբերալ) գաղափարներով, պայքար սկսեցին հայության հասարակական և մշակութային կյանքը փոփոխելու, հայ ավանդական դպրոցն ու եկեղեցին բարեփոխելու համար: Ազատականները կամ ազատամիտները սուր քննադատության էին ենթարկում հայ իրականության հին՝ նահապետական բարքերը, հատկապես՝ դրանց ջերմ պաշտպան եկեղեցուն: Հաճախ ազատականների այդ քննադատությունը հասնում էր ծայրահեղության: Ազատականները նույնիսկ ըստ պատշաճի չէին գնահատում Հայ եկեղեցու երկարամյա ազգային-մշակութային դերը, հայոց լեզվի անաղարտության պահպանման գործում գրաբարի բացառիկ նշանակությունը: Պատահական չէ, որ նրանք պահանջում էին հրաժարվել գրաբարից և անցնել ամբողջ ժողովրդի համար հասկանալի աշխարհաբարին:

Ազատականների մեծ մասը շատ զգուշավոր էր, ուստի դեմ էր արտահայտվում հասարակարգը հեղափոխական ճանապարհով փոխելու գաղափարներին, ապստամբական գործողություններին:

Արևելահայ ազատականների ամենանշանավոր դեմքերից էր **Սյրեփանոս Նազարյանցը**: Նա Մոսկվայում լույս էր ընծայում նշանավոր **«Հյուսիսասիայ»** ամսագիրը: Նազարյանցը գտնում էր, որ հայ ժողովուրդը պետք է ունենա մշակութային ինքնավարություն, լուսավորյալ, առաջադիմական դպրոց: Թիֆլիսում հրատարակված **Գրիգոր Արծրունին** հիմնադրեց **«Մշակ»** թերթը: Այն շուտով դարձավ հայկական լիբերալիզմի, հայ ազգային-հասարակական մտքի յուրահատուկ դարբնոց:

Արևմտահայ ազատականները՝ **Գրիգոր Օդյան**, **Նահապետ Ռուսինյան** և այլք, ավելի համարձակ

«Մշակ» թերթի համարներից մեկը

մտքեր էին արտահայտում: Նրանք սուլթանական կառավարությունից և Կ. Պոլսի հայ վերնախավից պահանջում էին հայությանը շնորհել ընտրական իրավունք, համայնքային կյանքը կարգավորող հատուկ կանոնադրություն: Երգիծաբան **Հակոբ Պարոնյանը (1843–1891 թթ.)** և ուրիշներ ծաղրում էին սուլթանական իշխանության կամակատար հայ մեծահարուստ ամիրայական դասին:

Հայ ազգայնականությունը: XIX դ. երկրորդ կեսին ազատական հոսանքից անջատվեցին ավելի արմատական տրամադրված ներկայացուցիչներ, որոնք ձևավորեցին հասարակական–քաղաքական նոր ուղղություններ: Դրանցից մեկը ներկայացնում էր հասարակության հեղափոխական վերափոխման կողմնակից, մեծ ժողովրդավար **Միքայել Նալբանդյանը (1829–1866):** Նա համոզված էր, որ հայ ազգային արժեքները պետք է համապատասխանեցնել եվրոպական արժեքային համակարգին, ապստամբության ճանապարհով հասնել իրավահավասար, արդար հասարակության ստեղծմանը: Այսպիսով՝ Մ. Նալբանդյանն **ազգային հեղափոխական–ժողովրդավարական** ուղղության հիմնադիրն էր:

Արևմտահայության վիճակի ծանրացումը ստիպեց ազատականներին առաջին հերթին մտահոգվել ազգի ազատագրության խնդրով: Շուտով հայ ազատական միտքը, շնորհիվ **Մապրեոս Մամուրյանի, Գրիգոր Արծրունու** և հատկապես խոշոր տեսաբան ու մեծանուն վիպասան **Բաֆֆու (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան, 1835–1888 թթ.)**, թևակոխեց իր **ազգայնականություն** փուլը: Հայ ազգայնականները ջերմորեն ողջունեցին Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, հանգանակություններ կազմակերպեցին հերոս զեյթունցիներին օգնելու համար: Ապստամբության միջոցով ազատագրության հասնելու գաղափարները նոր բարձրության հասան Բաֆֆու ստեղծագործություններում:

Ազգայնական գաղափարների տարածումը հայ իրականության մեջ 1880–ական թթ. կեսերից հանգեցրեց ազգային կուսակցությունների առաջացմանը:

Միքայել Նալբանդյան

Գրիգոր Արծրունի

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գործոններ ազդեցին հայ քաղաքական մտքի զարգացման վրա:
2. Ի՞նչ հարցեր էին քննարկվում հայ մտավորական շրջանակներում: Թվարկե՛ք հայտնի հասարակական-քաղաքական հոսանքները:
3. Ովքե՞ր էին պահպանողականները, նշե՛ք հայտնի ներկայացուցիչների:
4. Ի՞նչ հայտնի գործիչներ ունեին հայ ազատականները, նշե՛ք նրանց հրատարակած պարբերականները:
5. Ո՞վ էր Միքայել Նալբանդյանը, ո՞ր ուղղության հիմնադիրն էր: Ի՞նչ համոզմունք ուներ նա, համաձայն էք նրա հետ:
6. Ո՞ւմ շնորհիվ հայ ազատական միտքը թևակոխեց ազգայնականության փուլը: Ի՞նչ արդյունք տվեց ազգայնական գաղափարների տարածումը հայ իրականության մեջ:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք երեք հոսանքները և համեմատե՛ք նրանց հայացքները:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պահպանողականություն, ազատականություն, ազգայնականություն, Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկի, Հովհաննես Չամուռնյան, Ծերենց, Սյրեփանոս Նազարյանց, «Հյուսիսսասիայլ» ամսագիր, Գրիգոր Արծրունի, «Մշակ» թերթ, Գրիգոր Օրբյան, Նահապետ Ռուսինյան, Հակոբ Պարոնյան, Միքայել Նալբանդյան, ազգային հեղափոխական-ժողովրդավարական ուղղություն, Բաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան)

§ 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 Թ. ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սահմանադրական շարժումը: Արևմտահայերը շարունակում էին մնալ Օսմանյան կայսրության իրավագուրկ հպատակներ (ռայա): Կ. Պոլսի հայ մեծահարուստների՝ **ամիրաների** դասը, որը սուլթանական իշխանությունների հետ սերտ կապեր ուներ, միայնակ տնօրինում էր արևմտահայության կյանքի բոլոր հարցերը: XIX դ. կեսերից չհանդուրժելով այդ վիճակը՝ պոլսահայ մյուս խավերն ամիրայական դասի մենաշնորհը վերացնելու և իրենց իրավունքների համար պայքար ծավալեցին:

1857 թ. մի խումբ մտավորականներ՝ **Ն. Ռուսինյանը**, **Գ. Օփյանը** և ուրիշներ, Կ.Պոլսի հայ համայնքի ընդհանուր ժողովի հաստատմանը ներկայացրին արևմտահայերի ներքին կյանքին վերաբերող կանոնադրության նախագիծ: Այդ կանոնադրությունը ստացավ **«Ազգային սահմանադրություն»** անվանումը: Նախագիծը, բացի հոգևորականներից ու ամիրաներից, որոշակի իրավունքներ էր տալիս նաև արևմտահայ մյուս խավերին: Դրա մեջ տեսնելով իրենց իրավունքների սահմանափակում՝ ամիրաները թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ պայքար ծավալեցին սահմանադրության դեմ: Սակայն ժողովուրդը ոտքի կանգնեց իր իրավունքների պաշտպանության համար: Սահմանադրական շարժումն արժանացավ Կ. Պոլսի բազմաժողովրդային հայ առաջադիմական ուժերի աջակցությանը և դրա շնորհիվ ավարտվեց վերջիններիս հաղթանակով:

1860 թ. մայիսին Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովը հաստատեց կանոնադրությունը: Սակայն կողմերի միջև պայքարը շարունակվեց:

Սահմանադրությունը գործադրելու համար դեռ անհրաժեշտ էր, որ սուլթանը հաստատի այն: Իշխանությունների հրահանգով ստեղծված հանձնաժողովները զգալիորեն վերանայեցին նախագիծը, որից հետո միայն՝ **1863 թ. մարտին**, սուլթանն այն վավերացրեց:

Կ. Պոլիսը XIX դ. վերջին

Զեյթունցի

Ազգային սահմանադրությամբ նախատեսվում էր ստեղծել արևմտահայության կյանքը կազմակերպող մարմիններ՝ **Ազգային ժողով, Ազգային կենտրոնական վարչություն**, տարբեր խորհուրդներ: Օրենսդիր մարմինը՝ Ազգային ժողովը, ընտրվում էր ամբողջ ազգի կողմից: Գործադիր իշխանությունը տրվում էր Հայոց պատրիարքին և Ազգային կենտրոնական վարչությանը:

Անշուշտ, հայ համայնքի կառավարման համար ստեղծված վերոհիշյալ մարմինները ժողովրդավարական իշխանության լիարժեք մարմիններ չէին: Թուրքական բռնապետության պայմաններում ժողովրդավարության մասին խոսք լինել իսկ չէր կարող: Այդուհանդերձ, սահմանադրությունը հնարավորություն էր տալիս համայնքի լայն խավերին ևս մասնակից դառնալու արևմտահայության կրթալուսավորական, տնտեսական կյանքի կառավարմանը: Պատահական չէ, որ այն հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում ունեցավ առաջադիմական նշանակություն:

Զեյթունի 1862 թ. սպարամբությունը: Կիլիկիայի հյուսիս-արևելքում ընկած Զեյթուն լեռնային համայնքում ապրում էր շուրջ 40 հազար հայ: Քաջարի զեյթունցիները, շնորհիվ հերոսական պայքարի, շարունակում էին պահպանել իրենց ինքնավար կարգավիճակը: Նրանք ապրում էին փակ տնտեսությամբ. արտադրում էին իրենց անհրաժեշտ գրեթե ամեն ինչ, այդ թվում՝ զենք և միայն սահմանափակ քանակությամբ հարկեր վճարում Մարաշի փաշաներին:

1862 թ. ամռանը թուրքական կառավարությունը Զեյթունը հպատակեցնելու նոր փորձ կատարեց: Թուրանոթներով զինված օսմանյան զորքը զանազան քոչվոր ցեղախմբերի ուղեկցությամբ շարժվեց լեռնագավառի վրա: Թուրքերն սկսեցին հրետակոծել հայկական դիրքերը: Սպանվեց մոտ 200 խաղաղ բնակիչ:

Զենքի դիմած շուրջ հինգ հազար զեյթունցիների պայքարը գլխավորեցին չորս տանուտեր իշխանները՝ **Մկրտիչ Յադուբյանի** հրամանատարությամբ: Հուլիսի վերջին Ս. Աստվածածնի վանքում գումարվեց ինքնապաշտպանության ղեկավարների խորհրդակցություն: Մարտիկները բաժանվեցին խմբերի՝ իրենց հրամանատարներով: Որոշվեց կռվել մինչև վերջին մարդը:

Թուրքական զորքերի լայնածավալ գրոհը տարբեր ուղղություններով սկսվեց **օգոստոսի 2-ին**: Զեյթուն-ցինները միահամուռ ուժերով ամբողջ օրը կատաղի դինադրություն ցույց տվեցին: **Մահպետի Գրիգոր վարդապետի** գլխավորած քաջարի ռազմիկները հարյուրավոր զոհեր պատճառեցին թշնամուն, նրանից խլեցին մեծ քանակությամբ զինամթերք: Երիտասարդ ռազմիկ **Մարկոս Թաշճյանը** կարողացավ հասնել հայկական դիրքերի վրա կրակ տեղացող թշնամու հրանոթաձիգին և կյանքի գնով վնասազերծել նրան:

Մարտերից մեկի ժամանակ Զեյթունի ձորում լեռնագավառի պաշտպանները ծուղակի մեջ գցեցին թուրքերին, կոտորեցին ավելի քան 750 հոգու, մյուսներին փախուստի մատնեցին: Առ այսօր թուրքերը հիշում են իրենց այդ պարտությունը և շարունակում ճակատամարտի վայրը կոչել **«Կոպրածի ձոր»**: Թուրքական կողմի ընդհանուր զոհերի թիվն անցնում էր 2 հազարից: Հաղթանակը հայերին տրվեց շուրջ 600 քաջորդիների արյան գնով:

Օսմանյան կայսրությունում իր պետության ազդեցությունն ամրապնդելու նպատակով Կ. Պոլսի ֆրանսի-

Զեյթուն,
«Կոպրածի ձոր»

ական դեսպանը փորձեց օգտագործել պատեհ առիթը: Նա Ջեյթունի վերնախավի ներկայացուցիչներին խոստացավ օգնել՝ կաթոլիկություն ընդունելու պայմանով: Ջեյթունցիները ստիպված համաձայնեցին: Սուլթանը, զգուշանալով, որ զեյթունցիների կաթոլիկություն ընդունելը հնարավորություն կտա Ֆրանսիային միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին, գնաց զիջման: Կնքվեց հաշտություն. վերացվեց գավառակի շրջափակումը, խաբեությամբ ձերբակալված զեյթունցիներն ազատ արձակվեցին: Հայերը պարտավորվեցին վճարել հարկերը:

Ջեյթունը կորցրեց իր իրավունքների մի մասը: Մակայն համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող շատ հարցերում շարունակեց գործել ինքնուրույն:

1862 թ. ապստամբությունը հսկայական ազդեցություն ունեցավ հայ ազատագրական շարժման ծավալման, հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման վրա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Կ. Պոլսում էրբ և ինչո՞ւ սկսվեց արևմտահայության պայքարը հայ ամիրայական դասի դեմ: Ինչ անունով է հայտնի այդ շարժումը և ինչո՞ւ:
2. Ովքեր էին կազմել արևմտահայերի ներքին կյանքին վերաբերող կանոնադրության նախագիծը: Երբ է այն վավերացվել Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի և սուլթանի կողմից:
3. Ներկայացրե՞ք Ջեյթունի ինքնավար վիճակը:
4. Երբ սկսվեց Ջեյթունի հզոր ապստամբությունը: Նշե՞ք դրա պատճառները:
5. Նկարագրե՞ք ապստամբության ընթացքը: Որքան էին կողմերի կորուստները:
6. Ինչո՞վ ավարտվեց ապստամբությունը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչ նշանակություն ունեցավ Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սահմանադրական շարժում, ամիրայական դաս, Նահապետ Ռուսինյան, Գրիգոր Օդյան, Ազգային սահմանադրություն, Կ. Պոլսի Ազգային ժողով, Ջեյթունի ինքնավար կարգավիճակ, Մկրտիչ Յաղոբյան, մահրեսի Գրիգոր վարդապետ, Մարկոս Թաշճյան, Ջեյթունի 1862 թ. ապստամբություն

§ 1. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ռուս-թուրքական պայերագրի սկիզբը: Ղրիմի պատերազմում (1853-1856 թթ.) թուրքերից ու նրա եվրոպական դաշնակիցներից կրած ծանր պարտությունը խաթարել էր Ռուսաստանի միջազգային վարկը: Կորցրած հեղինակությունը վերականգնելու և Բալկաններին ու Արևմտյան Հայաստանին տիրելու նպատակով **1877 թ. ապրիլին** Ռուսաստանը պատերազմ սկսեց Օսմանյան կայսրության դեմ:

Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերը հարձակման անցան մի քանի ուղղություններով: Նրանց գլխավոր հարվածող ուժը 52-հազարանոց Կովկասյան կորպուսն էր: Կորպուսի հրամանատարն էր հայազգի նշանավոր զորավար, գեներալ **Միխայիլ Լոռիս-Մելիքովը (Լոռու Մելիքյան)**: Պատերազմին մասնակցում էին հայազգի բազմաթիվ այլ զորավարներ: Ճակատի ձախ թևում կռվող **Երևանյան ջոկատի** հրամանատարը գեներալ **Արշակ Տեր-Ղուկասովն (Տեր-Ղուկասյան)** էր: Նրա զորաջոկատը, անցնելով Արարատ լեռը Հայկական պարից բաժանող լեռնանցքով, պատերազմի առաջին ամսին գրավեց Բայազետի ու Ալաշկերտի գավառները: Մայիսին ռուսները գրոհով վերցրին Արդահանը:

Մակայն ճակատի աջ թևում ռուսական ուժերի կրած անհաջողությունից հետո Տեր-Ղուկասովի զորաջոկատը, հայտնվելով շրջապատման վտանգի մեջ, ընդհանուր հրամանատարությունից նահանջի հրաման ստացավ: Փորձառու հայ զորահրամանատարն այդ նահանջը կատարեց մեծ վարպետությամբ: Նա կարողացավ իր ջոկատի հետ ապահովել նաև բազմահազար հայ գյուղացիների անկորուստ նահանջը:

Բայազետի պաշտպանությունը: Հայերի մասնակցությունը պայերագրին: 1877 թ. հունիսին մոտ 10-հազարանոց թուրքական զորքը պաշարեց Բայազետը: Տեղի ռուսական կայազորն ու շրջակա գյուղերի բազմաթիվ

Գեներալ Միխայիլ
Լոռիս-Մելիքով
Գինանկարը՝ Հովհաննես
Այվազովսկու

Երևանյան ջոկատի
հրամանատար Արշակ
Տեր-Ղուկասով

հայ գյուղացիներ հերոսաբար հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհները: Նրանք 23 օր անառիկ պահեցին բերդաքաղաքը: Սպառվում էին նյութական ու ռազմական բոլոր պաշարները: Դրսից օգնություն չստանալու դեպքում այլևս անկարելի էր շարունակել դիմադրությունը: Իրենց օրհասական դրության մասին Տեր-Ղուկասովիին լուր հասցնելու բազմաթիվ փորձերն ապարդյուն անցան: Հայ պաշտպաններից միայն **Սամսոն Տեր-Պողոսյանին** հաջողվեց քրդական տարագով, ծպտյալ անցնել թշնամու օղակով և լուր հասցնել Տեր-Ղուկասովիին: Երևանյան ջոկատն օգնության եկավ Բայազետի կայազորին և համառ մարտերից հետո ազատագրեց քաղաքը պաշարումից: Այս դեպքերը գեղարվեստական վարպետությամբ նկարագրված են Րաֆֆու նշանավոր «Խենթը» վեպում:

Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարը խանդավառել էր նաև հայությանը: Իր ազատագրության հույսը նա կապել էր Ռուսաստանի հաղթանակի հետ: Այդ նպատակով շատերը զինվորագրվում էին ռուսական բանակին, պարեն մատակարարում զորքերին, իրականացնում հետախուզական աշխատանք, հանգանակություններ կատարում: Անդրկովկասի զանազան շրջաններում կազմավորված հեծյալ և հետևակային ութ կամավորական ջոկատները հիմնականում համալրված էին հայերով: Դրանք ակտիվ մասնակցություն ունեցան ռուս-թուրքական հերթական պատերազմին:

Պարերազմի ավարտը: 1877 թ. աշնանը ռուսական զորքերը պաշարեցին **Կարսը**, որի գրավումը հանձնարարվեց հայազգի մեկ այլ գեներալի՝ **Հովհաննես Լազարևին (Լազարյան):** Խիզախ զորավարը հայտնեց Լոռիս-Մեղիքովին, որ ինքը անդադար գրոհելու է, մինչև բերդի ան-

Րաֆֆու «Խենթը» վեպի գլխավոր հերոսն իր քաջերի հետ

կումր: Եվ իսկապես այն չուշացավ: **Նոյեմբերի 6-ին** հայ կանավորների առաջապահ ջոկատի ուղեկցությամբ ընթացող վճռական գրոհն ավարտվեց փայլուն հաղթանակով:

1878 թ. փետրվարին թուրքերն առանց լուրջ դիմադրության հանձնեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի ռազմավարական մյուս կենտրոնը՝ **Կարինը**, ինչպես նաև Սև ծովի առափնյա մի շարք շրջաններ:

Բալկանյան ճակատում ռուսական զորքերը հասան Կ. Պոլսի մատույցներին: Կնքված զինադադարով Թուրքիան ընդունեց իր պարտությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր պատերազմից հետո էր ընկել Ռուսաստանի միջազգային հեղինակությունը:
2. Ո՞րն էր ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի գլխավոր պատճառը: Ե՞րբ է սկսվել այն:
3. Ովքե՞ր էին Կովկասյան կորպուսի և Երևանյան ջոկատի հրամանատարները:
4. Որքա՞ն է տևել Բայազետի հերոսական պաշտպանությունը: Ո՞վ լուր հասցրեց Երևանյան ջոկատի հրամանատարին: Գեղարվեստական ի՞նչ գործ է նվիրված այս իրադարձությանը:
5. Ներկայացրե՞ք հայերի մասնակցությունը պատերազմին: Ի՞նչ ակնկալիք ուներ հայ ժողովուրդը Ռուսաստանից:
6. Ո՞ւմ գլխավորությամբ և ե՞րբ ռուսական զորքը գրավեց Կարսը: Ինչպե՞ս ավարտվեց պատերազմը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմ, Միխայիլ Լոռիս-Մելիքով (Լոռու Մելիքյան), Արշակ Տեր-Ղուկասով (Տեր-Ղուկասյան), Սամսոն Տեր-Պողոսյան, Հովհաննես Լազարև (Լազարյան)

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

Սան Սյրեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և Հայկական հարցը: Կ. Պոլսի մերձակայքում գտնվող **Սան Սյրեֆանո** ավանտում՝ հայ մեծահարուստ **Առաքել Գաղթյանի** ամառանոցում, **1878 թ. փետրվարի 19-ին** կնքվեց ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիր: Ըստ դրա՝ Ռուսաստանին էին անցնելու Կարսը՝ իր շրջակա գավառներով, Ալաշկերտն ու Բայազետը, Սև ծովի

առափնյա շրջանները: Կարիւրը և Բասենը վերադարձվում էին օսմանյան տերությանը: Այդ գավառների հայ բնակիչները նորից հայտնվում էին թուրքական վրեժխնդրության վտանգի առջև:

Ռուս-թուրքական բանակցությունների օրերին մի խումբ հայ ազգային գործիչներ, այդ թվում՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք **Ներսես Վարժապետյանը**, հանդիպումներ ունեցան ռուսական պատվիրակության ղեկավար կոմս **Ն. Իզնասրևի** հետ: Նրանց կարծիքով հաշտության պայմանագրում հայերին հարկավոր էր շնորհել նույն իրավունքները, ինչ բալկանյան մյուս ժողովուրդներին: Հայոց պատրիարքը պահանջում էր պայմանագրում համապատասխան կետ մտցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ Արևմտյան Հայաստանում ինքնավարություն ստեղծելու կամ ռուսական զորքերի գրաված շրջանները Ռուսաստանին միացնելու վերաբերյալ:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով միջազգային դիվանագիտության մեջ առաջին անգամ ձևակերպում ստացավ **Հայկական հարցը**: Այն դարձավ XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբների հայ քաղաքական կյանքի գլխավոր խնդիրը: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում Հայկական հարցը ձևակերպում ստացավ **16-րդ հոդվածով**: Դրանով սուլթանական կառավարությունը պարտավոր էր Արևմտյան Հայաստանում ռուսների գրաված և

*«Բեռլինի կոնգրեսը»
Հեղինակ՝ Անտոն Ֆոն
Վերներ, 1881 թ.*

կրկին Թուրքիային վերադարձվող գավառներում անհապաղ բարեփոխումներ անցկացնել և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից: Այդ միջազգային փաստաթղթում գործածվել է **Հայաստան** բառը: Դրանով թուրքական իշխանություններն ընդունում էին, որ այդ երկրամասը հայկական է:

Պայմանագիրը նախատեսում էր, որ ռուսական զորքերը 6 ամիս ժամկետով՝ մինչև բարեփոխումների իրականացումը, պետք է մնային Հայաստանում: Թուրքական իշխանությունները պարտավորվում էին նաև բռնություններ չգործադրել պատերազմում ռուսական զորամասերին աջակցած քրիստոնյաների նկատմամբ:

16-րդ հոդվածն իրականում չէր կարող բավարարել արևմտահայության պահանջները: Այդուհանդերձ, պայմանագիրը պարունակում էր նաև դրական կետեր. նախ՝ Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի հատվածն անցնում էր ռուսական տիրապետության տակ: Երկրորդ՝ նոր ժամանակներում միջազգային փաստաթղթի մեջ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերն անվանվում էին **Հայաստան**: Երրորդ՝ Հայկական հարցի միջազգայնացումը ոգևորում էր հայերին և մղում ազատագրական նոր պայքարի:

Հայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում: Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրն ամրապնդում էր Ռուսաստանի դիրքերն Արևմտյան Հայաստանում և Բալկաններում: Դա հարուցեց առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի դժգոհությունը: Մեծ տերությունները Ռուսաստանին սպառնացին պատերազմով և պահանջեցին 1878 թ. հունիսին Բեռլինում գումարել վեհաժողով՝ ռուս-թուրքական հաշտության պայմանները քննարկելու նպատակով:

Հայերի պահանջները վեհաժողովին ներկայացնելու համար **Մկրտիչ Խրիմյանի** (Խրիմյան Հայրիկ) գլխավորությամբ հատուկ պատվիրակություն կազմվեց: Հայ պատվիրակները մինչև վեհաժողովի սկսվելը հանդիպումներ ունեցան եվրոպական մի շարք երկրների դեկավարների հետ, ստացան օգնության խոստումներ: Բայց, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, եվրոպացի պետական գործիչները բնավ ցանկություն չունեին օգնելու հայերին: Նրանք Հայկական հարցն օգտագործում էին Թուրքիայի

1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովի հայ պատվիրակությունը Խրիմյան Հայրիկի գլխավորությամբ. նստածները (աջից ձախ)՝ Խրիմյան Հայրիկ, Խորեն Նարբեյ, կանգնածները՝ Մինաս Չերազ, Սյրեխան Փափազյան

Խորհրդանշանական Հայրիկ

Բեռլինի վեհաժողովից հետո Մ. Խորհրդանշանը շատ պատկերավոր ներկայացրել է հայ պատվիրակության անհաջողության պատճառը. «Գնացի Եվրոպա ձեզ ազատություն բերելու և ինչ տեսա այնտեղ. Բեռլինում դրված էր մի մեծ պղինձ [կաթսա], մեջը լիքը հարիսա: Գալիս էին զանազան ազգերի պատվիրակներ երկաթե շերտիներով և հարիսայից վերցնում ու գնում... բ ու լ ղ ա ռ ը , ս ե ռ բ ը ... ամենն ալ առին իրենց մասերը... Մի աղերսաթուղթ ունեի ձեռքիս, ան ալ թրջվեց ու հարիսին մեջ մնաց. ուստի և եկած եմ այսպես դատարկաձեռն. շերտիների մասին մտածեցեք»:

Իսկ Գրիգոր Արծրունին ազդարարեց. «Այն ազգը, որ ինքն իր վրա հույս չունի, նա ապագա չունի»:

վրա ճնշում գործադրելու համար: Այսպես՝ վեհաժողովի նախօրյակին Անգլիան Թուրքիայի հետ կնքած գաղտնի պայմանագրով ստացավ Կիպրոս կղզին և պարտավորվեց ամեն կերպ վեհաժողովում պաշտպանել նրա շահերը: Պատահական չէ, որ հայ պատվիրակներին թույլ չտրվեց նույնիսկ մտնել վեհաժողովի շենքը: 16-րդ հողվածի փոխարեն Բեռլինի պայմանագրում մտցվեց նոր հողված՝ 61-րդը: Հայկական հարցը վճռվեց առանց հայերի մասնակցության:

61-րդ հողվածը նույնպես թուրքական կառավարությանը պարտավորեցնում էր հայկական մարզերում բարեփոխումներ անցկացնել, ապահովել հայերի անվտանգությունը: Բայց բարեփոխումների հսկողությունը դրվելու էր ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև վեհաժողովի մասնակից բոլոր պետությունների վրա: Մեծ տերությունների ղեկավարները համոզված էին, որ բարեփոխումները սուլթանի կողմից չեն կատարվելու: Դա վերջիններիս հնարավորություն կտար միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին և նրանից նոր զիջումներ կորզելու:

Պայմանագիրը նախատեսում էր ռուսական զորքերի անհապաղ դուրսբերում գրաված տարածքներից: Դրանով ոչ մի երաշխիք չէր մնում 61-րդ հողվածի կենսագործման համար: «Հայաստան» հասկացության փոխարեն պայմանագրում հայտնվել էր «հայաբնակ մարզեր» բառակապակցությունը: Այսինքն՝ այժմ խոսքը ոչ թե Հայաստանի, այլ սոսկ հայերով բնակեցված տարածքի մասին էր: Ռուսաստանին էին մնում միայն Կարսն ու շրջակայքը: Ալաշկերտն ու Բայազետը նույնպես վերադարձվելու էին կայսրությանը:

Բեռլինի վեհաժողովը մեծ հիասթափություն առաջացրեց հայերի շրջանում: Հայ ժողովրդի մեջ զգալիորեն պակասեց հավատը Եվրոպայի նկատմամբ: Հայկական պատվիրակությունը բողոք ներկայացրեց վեհաժողովի ղեկավարությանը: Մ. Խորհրդանշանը, Գ. Սրվանձոտյանցը և ուրիշ շատ գործիչներ հանդես եկան կոչերով՝ օտար տերություններին խնդրագրեր ներկայացնելու փոխարեն անցնել զինված պայքարի կազմակերպմանը:

Մի առիթով Մ. Խորհրդանշանն ասել է. «*Վեհաժողովի դռան վրա գրված էր՝ իրավունքը ուժովինն է, քաղաքա-*

գիրությունը գոթություն չունի, իրավունքն ալ սուրի ծայրին է: Հայաստանցիներ, սիրեցեք երկաթը, ձեր փրկությունը երկաթով կլինի»:

Մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցի միջազգայնացումն իրականում ոչինչ չտվեց հայությանը: Ընդհակառակը՝ ավելի արեց մեծ տերությունների հակասությունները, նպաստեց Օսմանյան կայսրությունում հակահայկական տրամադրությունների աճին: Հայկական հարցից ազատվելու համար սուլթան Համիդ II-ն ընտրեց խնդրի լուծման բարբարոսական ճանապարհ՝ հայերի զանգվածային բնաջնջման քաղաքականությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որտեղ և երբ կնքվեց ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիրը: Ներկայացրեք դրա արդյունքները Ռուսաստանի համար:
2. Ինչ է Հայկական հարցը: Ինչ գործունեություն էին ծավալել հայ գործիչները Սան Ստեֆանոյի հաշտության կնքումից առաջ և ինչ առաջարկ ներկայացրին ռուսական կողմին:
3. Ներկայացրեք Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը: Գնահատե՞ք այն:
4. Ինչո՞ւ մեծ տերությունները ստիպեցին Ռուսաստանին վերանայել Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը:
5. Ո՞վ էր գլխավորում հայկական պատվիրակությունը, և ինչ գործունեություն ծավալեց այն մինչև Բեռլինի վեհաժողովը:
6. Պարզաբանե՞ք 61-րդ հոդվածի էությունը: Գնահատե՞ք Բեռլինի վեհաժողովի արդյունքները հայերի համար:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

1. Մեծ տերություններն ինչո՞ւ անտեսեցին հայ ժողովրդի շահերը Բեռլինի վեհաժողովում:
2. Որքանո՞վ են արդիական Խրիմյան Հայրիկի և Գրիգոր Արծրունու՝ Բեռլինի վեհաժողովի դասերը ներկայացնող խոսքերը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիր, Առաքել Դադյան, Հայկական հարց, Ներսես Վարժապետյան, Ն. Իզնայրև, Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդված, Մկրտիչ Խրիմյան (Խրիմյան Հայրիկ), Բեռլինի վեհաժողով, Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդված, «ձեր փրկությունը երկաթով կլինի»:

§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ալեքսանդրապոլ.
Սուրբ Ամենափրկիչ
եկեղեցին կառուցված
1847 թ.

Հին Ղարաքիլիսա

Ազատագրական խմբակների և կազմակերպությունների առաջացումը: Արևմտահայության նկատմամբ թուրքական իշխանությունների ճնշումները սաստկացան XIX դարի երկրորդ կեսից: Սուլթանական բռնատիրության դեմ պայքարի կոչեր հնչեցրին ժամանակի նշանավոր գործիչներ Գ. Արծրունին, Բաֆֆին, Ռ. Պատկանյանը, Մ. Խրիմյանը և ուրիշներ: Հայկական հարցի միջազգայնացումը մի կողմից՝ զարկ տվեց հայերի ազատագրական պայքարին, մյուս կողմից՝ ավելի սրեց հայ-թուրքական հարաբերությունները:

Հայ ազատագրական պայքարը կազմակերպելու նպատակով 1870-1880-ական թթ. ստեղծվեցին բազմաթիվ գաղտնի խմբակներ ու կազմակերպություններ:

1869 թ. Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գյումրի), հինգ տարի անց՝ **Մեծ Ղարաքիլիսայում** (Վանաձոր) հիմնվեցին արևելահայ առաջին ազատագրական խմբակները: Ալեքսանդրապոլի խմբակը՝ **«Բարենյապարակ ընկերություն»**, որի ղեկավարը երիտասարդ մանկավարժ **Արսեն Կրիպյանն** էր, գործեց 6 տարի: Մեծ Ղարաքիլիսայի կազմակերպությունը կրում էր **«Հայրենիքի սիրո գրասենյակ»** անունը: Այս խմբակները նպատակ էին դրել հասնելու Հայաստանի ազատագրությանը, նրա երկու հատվածների միավորմանը:

Արևմտահայ առաջին կազմակերպությունը՝ **«Միություն ի փրկություն»**, ստեղծվեց **1872 թ. Վանում**: Այն գաղտնի կապեր ուներ արևելահայերի հետ, որոնց միջոցով դիմում էր Ռուսաստանին և խնդրում՝ հայ ժողովրդին փրկել «բարբարոսների ձեռքից»: Խմբակը գոյություն ունեցավ մոտ երկու տարի և լայն գործունեություն ծավալել չկարողացավ: 1870-ական թթ. վերջին Վանում ստեղծվեցին նոր խմբակներ՝ **«Սև խաչը»** և **«Զինակիրը»**: Վերջիններս կարևորում էին ժո-

դովրդին զինելը, ինքնապաշտպանության նախապատրաստումը:

Նոր կազմակերպությունների ստեղծումը: Ավելի կազմակերպված ու եռանդուն աշխատանք ծավալեցին 1880-ական թթ. հիմնադրված կազմակերպությունները:

Գրանցից առանձնացավ **1881 թ. Կարինում** ստեղծված **«Պաշտպան հայրենյաց»** գաղտնի կազմակերպությունը: Այն հիմնադրել էր **Խաչատուր Կերեքցյանը**: Նրա անդամների մեջ մեծ թիվ էին կազմում տեղի նշանավոր Սանասարյան վարժարանի սաները: Քիչ չէին նաև արհեստավորներն ու գյուղացիները: Պատահական չէ, որ իր համակիրներով «Պաշտպան հայրենյացի» անդամների թիվը հասնում էր 5 հազարի: Կազմակերպությունը նպատակ էր դրել ազատագրելու Հայաստանը:

«Պաշտպան հայրենյացը» փորձեց իր մասնաճյուղերը ստեղծել նաև այլ գավառներում, կապեր հաստատեց մյուս կազմակերպությունների և արևելահայ գործիչների հետ, զբաղվեց զենք ու դրամ ձեռք բերելու խնդրով: Կազմակերպության ունեցած տպագրական մեքենայով տպագրվեցին ու տարածվեցին հայրենասիրական կոչեր:

1882 թ. նոյեմբերի վերջերին թուրքական կառավարությունը բացահայտեց կազմակերպությունը, եղան ձերբակալություններ: «Պաշտպան հայրենյացի» առավել ակտիվ անդամների դատավարությանն անձամբ հետևում էր սուլթան Համիդ II-ը: Հայության շրջանում հուզումներ չառաջացնելու համար իշխանությունները ստիպված եղան մեղմել գրեթե բոլոր դատապարտյալների պատժաչափերը, փոխել մահապատժի մասին դատարանի նախնական վճիռը: Այս կազմակերպության գործունեությունն անհետևանք չմնաց: «Ձայն մը հնչեց Էրզրումի լեռներեն» հայտնի ազգային-հեղափոխական երգը նվիրվել է «Պաշտպան հայրենյացին»:

1882 թ. մոսկվաբնակ մի խումբ հայ ուսանողներ հիմնեցին **«Հայրենասերների միությունը»**: Միությունը գաղտնի տպագրեց **«Ազատության ավերարբեր»** թերթը: Այն առաջին հայ քաղաքական լրագիրն է: «Հայրենասերները» կոչ էին անում՝ հույսը դնել սեփական ուժերի վրա, հրաժարվել Եվրոպայի օգնությամբ ազա-

տագրվելու անհեռանկար գործելակերպից, Հունաստանի օրինակով՝ զենքի միջոցով, ազատագրվել օտար տիրապետությունից:

1880–ական թթ. Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում ևս ստեղծվեցին ազատագրական կազմակերպություններ: Երևանի «**Հայասեր–ազգասեր**» խմբակը, որ ուներ մոտ 30 անդամ, նպատակ էր դրել պայքարելու հայոց լեզվի ու դպրոցի պահպանման համար, ազատագրել Հայաստանը ինչպես ռուսական, այնպես էլ օսմանյան տիրապետությունից: 1883 թ. ոստիկանությունը բացահայտեց կազմակերպությունը, նրա անդամների մեծ մասն աքսորվեց: Հայկական հարցի լուծումն իր գլխավոր նպատակն էր համարում նաև **1882 թ. Թիֆլիսում** ստեղծված խմբակը, որի հիմնադիրը **Գ. Արծրունին** էր: Նրա աշխատանքներին մասնակցում էին Բաֆֆին, Գ. Սունդուկյանը և ուրիշներ:

Ազգային–ազատագրական խմբակները երկար կյանք չունեցան: Սակայն նրանց գործունեությունն անհետևանք չմնաց: Դրանց հիմքի վրա շուտով կազմավորվեցին ազգային–քաղաքական կուսակցությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայ գործիչներից ովքեր հնչեցրին պայքարի կոչը:
2. Ինչ նպատակով ստեղծվեցին ազատագրական առաջին խմբակներն ու կազմակերպությունները:
3. 1860–1870–ական թթ. ինչ խմբակներ ստեղծվեցին Հայաստանի երկու մասերում:
4. Երբ, որտեղ և ո՞վ է հիմնադրել «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը: Ներկայացրե՞ք դրա գործունեության արդյունքները:
5. Ինչպե՞ս էր կոչվում Մոսկվայում ստեղծված միությունը: Ինչո՞վ էր այն հայտնի:
6. Երևանում և Թիֆլիսում ինչ խմբակներ էին ստեղծվել:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՅ

Ինչ նշանակություն ունեցավ ազատագրական խմբակների գործունեությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ ազատագրական խմբակներ և կազմակերպություններ, «Բարենպասակ ընկերություն», Արսեն Կրիտյան, «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ», «Միություն ի փրկություն», «Սև խաչ», «Զինակիր», Իսախանյան Կերեքցյան, «Պաշտպան հայրենյաց», «Հայրենասերների միություն», «Ազատության ավերաբեր», «Հայասեր–ազգասեր»

§ 2. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ազգային կուսակցությունների սրեղծման անհրաժեշտությունը: XIX դ. 70–80–ական թթ. հայ ժողովուրդը հայտնվել էր սոցիալ–տնտեսական ու քաղաքական ծանր պայմաններում: Հայաստանի ազատագրության համար պայքարն ավելի արդյունավետ մղելու համար անհրաժեշտ էր քաղաքական կազմակերպվածության ավելի բարձր մակարդակ, քանի որ ազատագրական խմբակների հնարավորությունները սահմանափակ էին:

Սկսվեց խմբակների և միությունների միավորման գործընթաց, որն էլ հանգեցրեց ազգային–քաղաքական կուսակցությունների առաջացմանը: Կուսակցությունների ձևավորմանը մեծապես նպաստեց նաև Հայկական հարցի միջազգայնացումը, ինչպես նաև Արևմտյան Եվրոպայում և Ռուսաստանում հեղափոխական, ժողովրդավարական ու ազգայնական շարժումների ծավալումը:

Արևենական կուսակցություն: Վասպուրական աշխարհի կենտրոն **Վան** քաղաքում գործող խմբակները, կրթամշակութային հաստատությունները, բազմաթիվ հայտնի մտավորականների աշխույժ գործունեությունն ազգային գաղափարների տարածման բարենպաստ հող էին նախապատրաստել: Այնտեղի երիտասարդների ոգեշնչողներն էին ազգային գործիչներ, ժողովրդի մեջ հայտնի «նշանավոր երեք Մկրտիչները»՝ **Խրիմյանը, Փորթուզայանը և Ավերիսյանը:**

Թուրքական իշխանությունների հետապնդումներից խուսափելով՝ ուսուցիչ Մ. Փորթուզայանը ստիպված տեղափոխվեց Ֆրանսիայի **Մարսել** քաղաքը, որտեղ սկսեց հրատարակել «**Արևենիա**» թերթը: Փորթուզայանի սաները չդադարեցրին իրենց գործունեությունը: Վանում այդ գործունեության արդյունքում **1885 թ. աշնանը** երիտասարդ մտավորական Մ. Ավերիսյանի ղեկավարությամբ ստեղծվեց առաջին հայ ազգային–քաղաքական կուսակցությունը՝ «**Արևենականներ**» անունով: Այդ անունը նրանք կուսակցությանը վերագրեցին իրենց ուսուցիչ Մ. Փորթուզայանի հրատարակած թերթի հայրենասիրական գաղափարներին հետևելու համար:

Մկրտիչ Փորթուզայան

Մկրտիչ Ավերիսյան
(Թեղեակցյան)

Ավետիս Նավարրեկյան

Արմենականներն իրենց գլխավոր նպատակ հռչակեցին արևմտահայության ազատագրումը, Հայկական հարցի լուծումը: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք կարևորում էին ինչպես եվրոպական երկրների օգնությունը, այնպես էլ զինված պայքարը:

Կուսակցության ծրագրում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է առանց ցուցամոլության ժողովրդին նախապատրաստել համաժողովրդական ապստամբության: Արմենականների մեծ մասն անօգուտ և վտանգավոր էր համարում հայդուկային պայքարը: Միայն Հայաստանի ազատագրումից հետո, ըստ արմենականների՝ կարելի էր պայքարել հեռավոր նպատակի՝ սոցիալական ազատագրության, այսինքն՝ իրավահավասար հասարակություն ստեղծելու համար:

Հնչակյան կուսակցություն: XIX դ. 70–80–ական թթ. Եվրոպայում սովորում էին զգալի թվով հայ ուսանողներ: Նրանք գտնվում էին ժամանակի առաջադիմական գաղափարների ազդեցության տակ: Այդպիսի ուսանողների մի խումբ **1887 թ. օգոստոսին** Շվեյցարիայի **Ֆնկ** քաղաքում ստեղծեց հայ ազգային նոր կուսակցություն: Նրա հիմնադիրներն էին **Ավետիս Նավարրեկյանը, Ռուբեն Խանազարը, Մարտ Վարդանյանը** և ուրիշներ: Նրանք սկսեցին հրատարակել **«Հնչակ»** թերթը, որի անունից էլ կուսակցությունը կոչվեց **Հնչակյան:**

Սկզբում հնչակյանները ռուսական հեղափոխական հայտնի մի ուղղության՝ նարոդնիկության ազդեցության տակ էին: Նրանք ընդունեցին սոցիալիզմի գաղափարը: Ուստի սոցիալիստական, այն է՝ հավասարության և արդարության վրա հիմնված հասարակություն ստեղծելու դրույթը կարևոր տեղ զբաղեցրեց հնչակյանների ծրագրում:

Սոցիալիզմի գաղափարը որքան էլ հոգեհարազատ լիներ հնչակյաններին, չէր կարող ավելի կարևորվել, քան ազգի ազատագրության խնդիրը: Հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ հնչակյաններն առաջինն էին, որ Հայկական հարցի լուծումը տեսնում էին հայրենիքի անջատ–անջատ մասերի միավորման, ամբողջական պետականության վերաստեղծման մեջ: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք իրենց գրեթե բոլոր ուժերը և գործունեությունը կենտրոնացրել էին Արևմտյան

«Հնչակ» թերթը

Հայաստանում. հայդուկային խմբեր էին ստեղծում, ցույցեր, զինված ելույթներ կազմակերպում և այլն:

Հնչակյանները 1890–ական թթ. բողոքի ցույցեր կազմակերպեցին Կ. Պոլսում, զործուն մասնակցություն ունեցան Մասունի 1894 թ. ինքնապաշտպանության և Ջեյթունի 1895–1896 թթ. ապստամբության կազմակերպմանը:

1896 թ. Լոնդոնում հրավիրված առաջին համագումարում Հնչակյան կուսակցությունը պառակտվեց *սոցիալիստական* և *ազգային* թևերի: Սոցիալիստական թևը, որը Ա. Նազարբեկյանի ղեկավարությամբ փոքրամասնություն կազմեց, պահանջում էր կուսակցության ծրագրի մեջ պահպանել սոցիալիզմի մասին կետը: Համագումարի մասնակիցների մեծամասնության՝ ազգային թևի ներկայացուցիչների կարծիքով՝ սոցիալիզմի մասին խոսելը դեռ վաղ էր, քանի որ առաջնահերթ խնդիրն օտար տիրապետությունից ազատագրվելն էր: Անշուշտ, այս ուղղության ներկայացուցիչներն իրավացի էին: Նրանք հրապարակախոս **Արփիար Արփիարյանի** հետ հեռացան կուսակցությունից և իրենց կոչեցին «**Վերակազմյալ հնչակյաններ**»: Նազարբեկյանի կողմնակիցները հետագայում հիմնականում անդամակցեցին սոցիալ–դեմոկրատական կազմակերպություններին:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն: 1880–ական թթ. վերջին հակասուլթանական պայքարը վերելք էր ապրում: Թուրքական բռնատիրության դեմ մարտնչող մարդկանց՝ *հեղափոխականների* հաջողությունը հնարավոր կդառնար միայն միավորման, միմյանց հետ *դաշնակցելու* դեպքում: Ուստի **1890 թ. Թիֆլիսում** ստեղծված նոր կուսակցությունն իրեն կոչեց **Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն:** Նրա հիմնադիրներն էին **Քրիստափոր Միքայելյանը, Մինոն Զավարյանը, Սյրեփան Զորյանը (Ռոսպոմ)** և այլք: Շուտով դաշնակցությունը դարձավ հայ իրականության ամենաազդեցիկ կուսակցությունը:

Գաշնակցականները հրատարակում էին «**Դրոշակ**» թերթը, որի համար հայտնի էին նաև «**դրոշակականներ**» անունով: Նրանք ևս իրենց կարևորագույն խնդիրն էին համարում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունը: Այդ կենսական հարցում միանման մոտեցումը կարող էր լավ հիմք հանդիսանալ միավորման

ՀՅԴ զինանշանը

Հայ հեղափոխական դաշնակցության հիմնադիրներ Սյրեփան Զորյանը (Ռոսպոմ), Քրիստափոր Միքայելյանը և Մինոն Զավարյանը

համար: Պատահական չէ, որ դաշնակցականները փորձեցին միավորվել հնչակյանների հետ: Նույնիսկ եղավ միավորման մասին ընդհանուր հայտարարություն: Սակայն ծագած գաղափարական տարաձայնությունների պատճառով միավորման փորձը ձախողվեց:

1892 թ. Թիֆլիսում հրավիրված առաջին ընդհանուր ժողովը կուսակցությունը վերանվանեց «**Հայ հեղափոխական դաշնակցություն**» (**ՀՅԴ**): Երկու տարի անց «Դրոշակում» տպագրված կուսակցության ծրագիրը նախատեսում էր՝ զինել ժողովրդին, ձևավորել մարտական խմբեր, իրականացնել ապստամբական և ահաբեկչական գործողություններ:

Արդեն **1890 թ. սեպտեմբերին** դաշնակցականները կազմակերպեցին **Սարգիս Կուկունյանի** արշավանքն Արևելյան Հայաստանից Արևմտյան Հայաստան՝ երկիրն ազատագրելու նպատակով: **1896 թ.** 30 հայ երիտասարդներ ներխուժեցին Կ. Պոլսի **Օպարունայան** բանկը՝ պահանջելով անհապաղ գործադրել 61-րդ հոդվածը՝ հակառակ դեպքում սպառնալով պայթեցնել բանկը: **1897 թ.** դաշնակցությունը Պարսկաստանից կազմակերպեց **Խանասորի** արշավանքը (Խանասորի դաշտի անունից) և պատժեց Վանի 1896 թ. ինքնապաշտպանության 1500 մասնակիցներին դավադրաբար սպանած քուրդ մազրիկ ցեղին: Դարավերջին դաշնակցությունն իր հսկողության տակ վերցրեց հայդուկային շարժումը՝ տալով հայ ֆիդայիների բազմաթիվ փայլուն դեմքեր: ՀՅԴ-ն գլխավորեց Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը:

Խանասորի արշավանքի մասնակիցները

Գաշնակցականներն ինքնապաշտպանական լուրջ աշխատանք կատարեցին 1905–1906 թթ. հայ–թաթարական կռիվներում, ծանրակշիռ դեր ունեցան 1914–1916 թթ. կամավորական շարժման կազմակերպման և 1918 թ. մայիսին հայկական պետականության վերականգնման գործում:

Հայ ազգային կուսակցություններն իրենց գործելակերպով և ծրագրային դրույթներով տարբերվել են միմյանցից: Սակայն արևմտահայությանը թուրքական դժնդակ տիրապետությունից ազատագրելը բոլորն էլ համարել են իրենց առաջնային խնդիրը: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք գործի են դրել հնարավոր բոլոր միջոցները, առաջին հերթին՝ զինական պայքարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ ազգային կուսակցությունների ստեղծումը:
2. Երբ և որտե՞ղ է առաջացել հայ ազգային առաջին կուսակցությունը: Ինչի՞ հետ էր կապված անվանումը: Ո՞վ էր հիմնադիրը, և ո՞ւմ գործունեությամբ էր նախապատրաստվել դրա ստեղծումը:
3. Ովքե՞ր հիմնադրեցին Հնչակյան կուսակցությունը: Ինչո՞ւ և է՞րբ այն պատակովեց: Ըստ նրանց ծրագրի՝ ինչպե՞ս էր լուծվելու Հայկական հարցը:
4. Երբ է հիմնադրվել ազգային երրորդ կուսակցությունը: Ինչո՞ւ էր սկզբում կուսակցությունը կոչվում հեղափոխականների, իսկ հետո՝ հեղափոխական:
5. Համեմատե՞ք երեք կուսակցությունների ծրագրերը, ինչ նմանություններ և տարբերություններ կային:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք ազգային երեք կուսակցությունների մասին աղյուսակ՝ ներկայացնելով հիմնադիրներին, վայրը, տարեթիվը, ծրագրային հիմնական պահանջները, գործունեության նշանավոր իրադարձությունները:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ ազգային կուսակցություններ, «նշանավոր երեք Մկրտիչներ», «Արմենիա» թերթ, Արմենասկան կուսակցություն, Ավերիս Նազարբեկյան, Ռուբեն Խանազար, Մարո Վարդանյան, «Հնչակ» թերթ, Հնչակյան կուսակցություն, «Վերակազմյալ հնչակյաններ», Արիհար Արիհարյան, «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» (ՀՅԴ) կուսակցություն, Քրիստոսի Միքայելյան, Միմոն Զավարյան, Սյրեհան Զոդյան (Ռոստոմ), «Դրոշակ» թերթ, Սարգիս Կուկունյան, քանկ Օդյունյանի գործողություն, Խանասորի արշավանք

§ 3. ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Արարո

Հայդուկային շարժման սկիզբը: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հաստատած արյունալի վարչակարգի դեմ հայ ժողովուրդը դուրս եկավ ազատագրական պայքարի: Արևմտահայ գյուղացին ինքնաբերական ծավալեց անհատական, պարտիզանական շարժում, որը ստացել է **հայդուկային** կամ **ֆիդայական** անվանումը: Հայդուկները (հունգարերեն՝ հետոսակ) կամ **ֆիդայիները** (արաբերեն՝ գոհ, այսինքն՝ ինքնագոհ) վրիժառուներ էին, ովքեր բարձրանում էին լեռները, հեռանում անտառները և փոքրիկ խմբերով անգիջում պայքար ծավալում օսմանյան իշխանությունների դեմ: Նրանք հաճախ անձնական վրիժառություն էին իրականացնում թուրք ու քուրդ ատելի պաշտոնյաների նկատմամբ: Նշանավոր հրապարակախոս ու գրող Բաֆֆին նրանց անվանել է ժողովրդական վրիժառուներ ու հեղափոխականներ:

Արևմտյան Հայաստանում հայդուկային շարժման հանդես գալը պատահական երևույթ չէր: Այն հետևանք էր արևմտահայության քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի: Հայդուկային պայքարը հատկապես ուժեղացավ 1890-ական թթ.: Ազգային կուսակցությունները, մասնավորապես՝ դաշնակցությունը, սկսեցին ուղղորդել շարժումը:

Առաջին ֆիդայիներից էին **Մարգար Վարժապետը, Արարոն, Թորոս Ծառուկյանը** և ուրիշներ: 1880-ական թթ. վերջին Փոքր Հայքում՝ Սեբաստիայի նահանգում, առաջացան զինված ջոկատներ՝ **չեղուներ** անունով: Չեղ-

Հայ քաջարի
ֆիդայիների
խմբակային նկար

լոներում ընդգրկված հայ ֆիդայիները ներկայանում էին որպես քրդեր, որպեսզի չառաջացնեն թուրքական իշխանությունների վրեժխնդրությունը հայության նկատմամբ:

Նշանավոր հայդուկապետերը: Հայդուկային շարժումը տվեց հայդուկապետերի մի ողջ համաստեղություն: Գրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն **Արաբուն:** Նա ծնվել է 1863 թ. **Սասունի Կողթեր** գյուղում, կռվել է չեղոների կազմում: Արաբուն շուտով անհատ վրիժառուից դարձավ հայդուկապետ:

Խուսափելով իշխանությունների հետապնդումներից՝ Արաբուն անցել է Այսրկովկաս, մտել դաշնակցության շարքերը, մասնակցել նրա առաջին ընդհանուր ժողովին: Ցավոք, 1893 թ. Արևմտյան Հայաստան վերադառնալիս նրա ջոկատն ընկել է շրջապատման մեջ: Արաբուն և իր 16 ֆիդայիները հերոսաբար գոհվել են: Ժողովուրդը երկար ժամանակ չի հավատացել իր առաջնորդի մահվանը և սպասել է նրա վերադարձին:

1890–ական թթ. սկզբներին մեծ ժողովրդականություն ձեռք բերած ֆիդայապետերից էր **Աղբյուր Սերոբը** (Սերոբ Վարդանյան, ծնվել է 1864 թ.): Նրա ծննդավայրը Նեմրութ լեռան լանջին ընկած **Սոխորդ** գյուղն էր: Կինը՝ **Սուսեն**, ով իր ամուսնու հետ կիսեց հայդուկային կյանքի բոլոր դժվարությունները, հարևան **Թեղուր** գյուղից էր: Նեմրութը հետագայում դարձավ Սերոբի գործունեության կարևոր վայրերից մեկը:

1890–ական թթ. կեսերին Աղբյուր Սերոբին հաջողվում է միավորել Արևմտյան Հայաստանում գործող հայդուկային խմբերի մեծ մասը: Հատկապես **Բարշենի** 1898 թ. հաղթական կռվից հետո Սերոբը դառնում է Արևմտյան Հայաստանի ազատարարի խորհրդանիշ: Նրա գործունեությունից անհանգստացած՝ իշխանությունները ջանք չեն խնայում «Նեմրութի հսկային» վերացնելու համար: 1899 թ. Սասունի **Գեղիեզուզան (Ընկուզաձոր)** գյուղում Սերոբին դավադրաբար սպանում են: Մեկ տարի անց Սերոբի հավատարիմ զինվորներ Գևորգ Չավուշն ու Անդրանիկը վրեժխնդիր են լինում իրենց առաջնորդին մատնած դավաճան Ավեից և սպանության կազմակերպիչ, քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլից: Անդրանիկն ու Գևորգը փոխարինում են իրենց հայդուկապետին:

Անդրանիկ Օզանյանը հայդուկային շարժման պայ-

Աղբյուր Սերոբ

Գևորգ Չավուշ

ծառ դեմքերից էր: Ծնվել է 1865 թ. **Շապին Կարահիսար** քաղաքում: Սկզբում կռվել է տարբեր խմբերում, ապա միացել Ադբյուր Սերոբին: 1901 թ. Գևորգի հետ նա ղեկավարել է Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը, Մասունի 1904 թ. ապստամբությունը: Անդրանիկը ժողովրդական հերոսի համբավ է ձեռք բերել Բալկանյան և Առաջին համաշխարհային պատերազմների ժամանակ: Հայտնի է հայդուկային կռիվների վերաբերյալ նրա հեղինակած **«Մարտական հրահանգներ»** կանոնագիրքը:

Հայդուկապետերի մեջ **Գևորգ Չավուշը** (ծնվել է 1870 թ. Մասունի Մկղենք գյուղում) տարիքով ամենաերիտասարդն էր: 24 տարեկանում նա արդեն ճանաչված ֆիդայի էր՝ Մասունի ապստամբության ղեկավարներից մեկը: Հայդուկային բազմաթիվ կռիվների մասնակցած Գևորգը քաջաբար զոհվել է **1907 թ. Մշո Սուլուխ** գյուղի մոտ տեղի ունեցած անհավասար կռվում:

Վերոհիշյալ հայդուկապետերը համոզված էին, որ եթե անգամ իրենց անհատական-խմբային պայքարը դատապարտված է անհաջողության, միևնույն է՝ կռիվը չպետք է դադարեցնել: Բայց շարժման մեջ կային նաև գործիչներ, ովքեր, անհեռանկար համարելով հայդուկային պայքարը, առաջարկում էին հրաժարվել անհատական վրիժառությունից, ցուցանույական գործողություններից և ժողովրդին հանդարտ նախապատրաստել համընդհանուր ապստամբության: Այդպիսի գործիչներից էր սասունցի **Հրայր Դժոխքը**: Նրա համար կուսակցությունները միայն միջոց էին ազատագրության գործն առաջ տանելու համար: Հրայրը, ի տարբերություն շատերի, հույսեր չէր կապում եվրոպական տերությունների օգնության հետ և խիստ կարևոր էր համարում սուլթանական վարչակարգի դեմ հայ-քրդական դաշինքի ստեղծումը: Հրայրը Մասունի 1904 թ. ապստամբության ղեկավարներից էր և որի ժամանակ էլ զոհվել է:

Անկասկած, հայդուկային պայքարը չէր կարող հանգեցնել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: Մակայն ֆիդայական կռիվները հաճախ ստիպում էին իշխանություններին մեղմել ժողովրդի հարստահարումը, հրաժարվել խաղաղ բնակչությանը կոտորելու քայլերից և ամենակարևորը՝ ժողովրդական լայն զանգվածներին մղում էին նոր պայքարի, հասունացնում համաժողովրդական ապստամբության գաղափարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ է նշանակում հայդուկ և ֆիդայի: Պարզաբանե՞ք հայդուկային շարժման առաջացման պատճառները:
2. Ովքե՞ր էին առաջին հայ ֆիդայիները: Ո՞վ էր Արաբոն, ինչ գիտեք նրա մասին:
3. Ներկայացրե՞ք Աղբյուր Սերոբի գործունեությունը: Ինչ գիտեք նրա մասին:
4. Ովքե՞ր վրեժխնդիր եղան Աղբյուր Սերոբի համար: Պատմե՞ք նրանց մասին:
5. Ինչ մոտեցում ունե՞ր Հրայր Դժոխքը հայդուկային պայքարի հարցում: Գնահատե՞ք նրա մոտեցումը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Օգտվելով դասանյութից, «Հայկական հարց» հանրագիտարանից և համացանցի կայքէջերից՝ պատրաստե՛ք ելույթ հայ նշանավոր որևէ հայդուկապետի մասին:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայդուկային կամ ֆիդայական շարժում, հայդուկ, ֆիդայի, Մարգար Վարժապետ, Արաբո, Թորոս Ծառուկյան, չելլոներ, Աղբյուր Սերոբ, Սուսե, Բարշեն, Գեղիեզուզան (Ընկուզաձոր), Անդրանիկ Օզանյան, Գևորգ Չավուշ, Սուլուխի կռիվ, Հրայր Դժոխք

§ 4–5. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏ-ՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1890–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Արևմտահայության բնաջնջման համիդյան ծրագիրը: Բեռլինի պայմանագրի 61–րդ հոդվածը շուտով մոռացվեց սուլթան Համիդ II–ի կողմից: Ավելին՝ նա նախընտրեց այդ հոդվածի կենսագործման այլ ճանապարհ, այն է՝ հայերին բնաջնջելու ուղին. *չկա հայ ժողովուրդ, չկա և Հայկական հարց:*

Սուլթանը պաշտոնապես պետական գաղափարախոսություն դարձրեց **պանիսլամիզմը** (համաիսլամականություն) և **պանթյուրքիզմը** (համաթյուրքականություն): Պանիսլամիզմի գաղափարն իշխանություններին հնարավորություն էր տալու Թուրքիայի դրոշի ներքո միավորելու իսլամադավան, իսկ պանթյուրքիզմը՝ թուրքալեզու ժողովուրդներին: Երկու դեպքում էլ *սրբազան պապերազմի՝ ջիհադի* կոչ էր արվում բոլոր ոչ մահմեդականների՝ գյավուրների (անհավատների) դեմ: Հատկանշական է՝ անհավատների շարքում համիդյան իշխանություններն առաջինը նկատի ունեին հայերին:

Քուրդ համիդիեական
սպա

Հայկական հարցը «լուծելու» նպատակով Արդու Համիդը հայերի դեմ հանեց կայսրության անհնազանդ քոչվոր քրդական ցեղերին: **1891 թ.** նա քրդերից ու հյուսիսկովկասյան գաղթականներից, որոնք հայտնի էին «չերքեզներ» հավաքական անունով, ստեղծեց հատուկ հեծյալ գնդեր: Դրանք իր անունով կոչվեցին **համիդիե:** Համիդիեականները կառավարությունից ոչ միայն ոռնիկ էին ստանում, այլև իրավունք ունեին ազատորեն կողոպտելու հայ բնակչությանը, ճմռան ամիսներին իրենց բազմաքանակ անասուններով ապրելու հայկական գյուղերում: Այս խորամանկ քայլով սուլթանը սիրաշահեց ապստամբ քրդերին և նրանց ուղղելով հայերի դեմ՝ առաջացրեց հայ-քրդական հակամարտություն:

Բռնաճնշումները հասան աներևակայելի չափերի: Բանտերը լցվեցին քաղաքական բանտարկյալներով, կախահան բարձրացվեցին հայրուկային շարժման բազմաթիվ մասնակիցներ: Մամուլում մտցվեց խիստ գրաքննություն, արգելվեց «Հայաստան» բառի գործածությունը:

Հայկական կոյորսածները: Հայերի առաջին զանգվածային կոտորածներն սկսվեցին 1890-ական թթ. սկզբին նախ Կարինում, ապա՝ Կ. Պոլսում: Օսմանյան մայրաքաղաքի Գում Գափու թաղամասում ոստիկանությունը կրակ բացեց խաղաղ հայ ցուցարարների վրա: Եղան զոհեր ու ձերբակալություններ: Շուտով տեղական բնույթ ունեցող ջարդերը տարածվեցին ամբողջ կայսրությունում:

1894 թ. համիդիե ջոկատները նետվեցին Արևմտյան Հայաստանի գյուղերի ու քաղաքների վրա: Առաջին հարվածն ուղղվեց ազատատենչ **Սասունի** դեմ: Ապստամբությունը ճնշվեց արյան մեջ: Մեծ տերությունները հատուկ հանձնախումբ ուղարկեցին գավառ: Հանձնաժողովի նյութերին ծանոթանալուց հետո պարզ դարձավ, որ Սասունի շուրջ 40 գյուղերում բնաջնջվել է 10 հազար խաղաղ բնակիչ: Ոճրագործության նյութերի հիման վրա մեծ տերությունները **1895 թ. մայիսի 11-ին** օսմանյան կառավարությանը ներկայացրին «**Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը**»:

Սակայն իշխանությունները ոչ միայն չիրագործեցին այդ ծրագիրը, այլև կազմակերպեցին հայերի զանգվածային կոտորածներ. սեպտեմբերին՝ **Տրասիզոնում, Կ. Պոլսում, Բաբերդում,** ապա՝ գրեթե ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Կ. Պոլսում կառավարության նստավայ-

րի առջև հնչակյանների կազմակերպած խաղաղ ցույցը կրկին գնդակոծվեց, զոհվեցին հազարավոր մարդիկ:

Ամենուր մահմեդական մոլեռանդ հոգևորականությունը լուրեր էր տարածում, թե հայերը նախապատրաստում են ապստամբություն, ուստի ալլահը պահանջում է հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ:

Ստանալով Տրապիզոնում բազմաթիվ հայերի ծովում ջրասույգ անելու լուրը՝ աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհովհաննես Այվազովսկին ստեղծեց կտավներ՝ կոտորածների թեմաներով:

Մի շարք վայրերում հայերը կազմակերպվեցին ու դիմեցին ինքնապաշտպանության:

Ուրֆայի (Եդեսիա) հայերը երեք ամիս հետ մղեցին տեղի մահմեդականների գրոհները: Հավատալով, թե կառավարական զորքերը եկել են քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատելու՝ հայերը չխոչընդոտեցին նրանց մուտքը հայկական թաղամաս: Սակայն զորքն իր հերթին սկսեց կոտորածներ՝ ոչնչացնելով 7 հազար մարդու:

Բազմահազար արևմտահայեր գաղթեցին տարբեր երկրներ, հայկական մի շարք գավառներ հայաթափվեցին և բնակեցվեցին թուրքերով ու քրդերով: Ջարդերից խուսափելու նպատակով շատ հայեր ստիպված ընդունեցին մահմեդականություն: Օսմանյան կայսրությունում **1890-ական թթ. ոչնչացվեց շուրջ 300 հազար հայ:** Այս կոտորածները բնորոշվում են մեկ ընդհանուր անվանումով՝ **ցեղասպանություն:**

Սուլթան Համիդին չհաջողվեց 1890-ական թթ. հայությանը ցեղասպանելու իր հրեշավոր ծրագիրը ավարտին հասցնել: Համաշխարհային հանրության բարձրացրած ձայնը և արևմտահայերի ինքնապաշտպանական կռիվները ձախողեցին նրա ծրագիրը: Սակայն հայ ժողովրդին ոչնչացնելու և հայրենագրկելու ծրագիրն

Տրապիզոնի նավահանգիստը

Մեծն Մուրադ

օրակարգից չհանվեց: Հետագայում այն կրկին դրվեց գործողության մեջ:

Սասունի և Զեյթունի հերոսամարտերը: Արևմտահայաստանի և Կիլիկիայի տարբեր շրջաններում հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության: 1890-ական թթ. կեսերին հակասությանական պայքարի գագաթնակետը կազմեցին Սասունի և Զեյթունի հերոսամարտերը:

1890-ական թթ. Բիթլիսի նահանգի լեռնային Սասուն գավառը՝ իր 35 հազար հայ բնակչությամբ, դարձել էր հայդուկային շարժման կենտրոններից մեկը: Սասունցիները պահպանում էին իրենց կիսանկախ վիճակը և նույնիսկ հրաժարվում էին հարկեր վճարել: **1894 թ. հուլիսին** օսմանյան զորքը, որը բաղկացած էր նաև համիդիե ջոկատներից, շարժվեց Սասունի վրա:

Թուրքական զորքերը հանդիպեցին սասունցիների ուժեղ հակահարվածին: Ինքնապաշտպանության ընդհանուր ղեկավարն էր **Մեծն Մուրադը (Համբարձում Բոյաջյան)**, իսկ կռիվները գլխավորեցին **Գևորգ Չավուշը** և **Հրայրը**: Թուրքերը համաձայնեցին գնալ բանակցությունների: Սակայն նենգաբար սպանեցին բանակցություններին և ներկայացած հայերին և վերսկսեցին հարձակումները: Միայն օգոստոսի վերջին թշնամուն հաջողվեց ներխուժել Սասուն:

1895 թ. հոկտեմբերին թուրքերի դեմ մարտեր սկսվեցին **Զեյթունում**: Ծերունազարդ **Ղազար Շուրոյանի** և հնչակյան գործիչ **Գարուն Աղասու** գլխավորությամբ զեյթունցիները զինաթափեցին թուրքական կայազորը, գրավեցին պահակատունը և մեծ քանակությամբ զինամթերք: Շուտով Զեյթունի վրա շարժվեց թուրքական երկու բանակ: Մինչև դեկտեմբերի 13-ը տևած մարտե-

*Համայնապայսիկեր
Սասունից*

րում կրելով ծանր կորուստներ՝ թուրքերը նահանջեցին: Իրեն չարդարացրած փաշային թուրքական կառավարությունը փոխարինեց նոր հրամանատարով: Սակայն Ջեյթունը գրավելու ուղղությամբ վերջինիս ջանքերը ևս անհաջողության մատնվեցին:

Գործին միջամտեցին մեծ տերությունները: Նրանց միջնորդությամբ **1896 թ. հունվարի 30-ին Հայեպոս** կնքվեց հաշտություն: Թուրքերը գնացին մեծ զիջումների. պարտավորվեցին զորքերը հետ քաշել Ջեյթունից, բռնություններ չգործադրել ապստամբության մասնակիցների նկատմամբ, երաշխավորել նրանց գույքի ապահովությունը: Ջեյթունում կառավարիչը պետք է լիներ եվրոպացի, իսկ տեղական պաշտոնյաները՝ հայեր: Այս ամենի դիմաց հնչակյան գործիչները պարտավորվում էին զենքը հանձնել և եվրոպացի դիվանագետների օգնությամբ հեռանալ Ջեյթունից: Ակնհայտ էր, որ զեյթունցիների այս պայքարը պսակվել էր հաղթանակով:

Պաշտպանական կռիվները Վանում: Ինքնապաշտպանական կռիվներ տեղի ունեցան նաև **Վանում**: Թուրքական զորքերը **1896 թ. հունիսի 3-ին** ներխուժեցին քաղաք: Նրանց միացան համիդիեական զորքերը: Հայերը ցույց տվեցին կատաղի դիմադրություն: Վանի պաշտպանությունն իրենց վրա վերցրին հիմնականում արմենականները՝ **Սկրոբիչ Ավերիսյանի** գլխավորությամբ: Նրանց միացան դաշնակցականներն ու հնչակյանները: Թշնամին գերմանական հրանոթներով ոմբակոծեց քաղաքի հայկական թաղամասերը: Սկսվեց հրդեհ, որը սպառնում էր տարածվել մյուս թաղամասերում: Շրջակա գյուղերից դեպի քաղաք շարունակվող հայ գյուղացիների հոսքն ավելի էր ծանրացնում պաշտպանների վիճակը:

Վանի բերդը

Վանում ևս գործին միջամտեցին եվրոպացի հյուպատոսները: Հայերը համաձայնեցին վերջիններիս միջնորդությամբ առաջարկված հաշտության պայմաններին: Թուրքական իշխանությունները խոստացան պաշտպաններին թույլատրել անարգել անցնելու Պարսկաստան: Սակայն թուրքերն իրենց խոստումը դրժեցին: Երբ 1500 վանեցիներ հասել էին Պարսկաստանի սահմանագլխին, նրանց վրա հարձակվեցին քրդական մագրիկ ցեղի հրոսակները: Փրկվեց միայն 30 մարդ: Ջոհվեց նաև Մկրտիչ Ավետիսյանը: Վանում և շրջակայքում թուրքերը սպանեցին մոտ 20 հազար մարդու, ավերեցին Վասպուրականի մի շարք վանքեր, ոչնչացրին բազմաթիվ ձեռագրեր:

Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան նաև Մալաթիայում, Մուշում, Դիարբեքիում, Շատախում և այլուր: Դրանց շնորհիվ հնարավոր եղավ կանխել բազմաթիվ մարդկանց կոտորածը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ է պանիսլամիզմը և պանթուրքիզմը: Սուլթան Աբդուլ Համիդն ինչ էր ծրագրել Հայկական հարցը լուծելու համար:
2. Որքան հայ կոտորվեց 1890–ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում: Ինչպես է որակվում այդ եղելությունը:
3. Ո՞ր վայրերում տեղի ունեցան կոտորածներ: Ինչի՞ հետ էր կապված Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի ի հայտ գալը: Ինչո՞վ պատասխանեց սուլթանը այդ ծրագրին: Հայերը որտե՞ղ դիմադրություն ցույց տվեցին թուրք ջարդարարներին:
4. Ինչո՞ւ թուրքերը 1894 թ. հուլիսին գորքեր շարժեցին Սասունի դեմ: Ովքե՞ր գլխավորեցին տեղի հերոսամարտը: Ինչո՞վ ավարտվեց այն:
5. Նկարագրե՞ք Ջեյթունի հերոսամարտի սկիզբը, ընթացքը և ավարտը: Ովքե՞ր էին գլխավորում տեղի ապստամբությունը:
6. Ե՞րբ է սկսվել Վանի ինքնապաշտպանությունը: Ինչո՞ւ հայերը համաձայնվեցին դադարեցնել դիմադրությունը և հեռանալ Պարսկաստան: Ինչ պատահեց նրանց հետ: Հիշե՞ք՝ ովքեր և երբ լուծեցին նրանց վրեժը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պանիսլամիզմ (համաիսլամականություն), պանթուրքիզմ (համաթուրքականություն), համիդիե, Սասունի 1894 թ. հերոսամարտ, Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիր, Ջեյթունի 1895–1896 թթ. ապստամբություն, Ղազար Շուիրոյան, Գարուն Աղասի, Վանի 1896 թ. ինքնապաշտպանություն

§ 1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Նոր մարտավարության ընդունումը: XX դարակզբի արդուլիամիդյան վարչակարգը հայկական նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու փոխարեն ավելի սաստկացրեց ճնշումները հայերի նկատմամբ:

Հայ ազատագրական շարժման ղեկավար ուժերը այս պայմաններում որդեգրեցին **նոր մարտավարություն:** ՀՅԳ-ն ձեռնամուխ եղավ Արևմտյան Հայաստանում (Երկիր) ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստմանը: Կովոդ խմբերի և զինամթերքի կենտրոնացման վայրեր ընտրվեցին Վասպուրականն ու Տարոն-Սասունը:

Հնչակյանները և այլոք ստեղծում էին զինված խմբեր և նախապատրաստվում համընդհանուր ապստամբության: Դրա կենտրոնը, ըստ նրանց ծրագրի, դառնալու էր Կիլիկիան: Այն ուներ նպաստավոր աշխարհագրական դիրք և ծովով կապված էր Եվրոպայի հետ:

Այսպիսով՝ հայոց ազատամարտի գլխավոր խնդիրը դարձավ ժողովրդին ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստելը:

Ս. Առաքելոց վանքի կոիվը: 1890-ական թթ. վերջերից արևմտահայության մոտ ստեղծվել էր հուսահատական վիճակ: Նման պայմաններում չէր կարելի լիովին հրաժարվել հայդուկային պայքարից: Հայդուկային պայքարի շարունակման կողմնակիցներ **Անդրանիկը** և **Գևորգ Չավուշը** փորձում էին վրեժխնդրական քայլերով ոգևորել ժողովրդին:

Այս իրադրությունում բարոյահոգեբանական մեծ ազդեցություն ունեցավ Աղբյուր Սերոբին սպանած քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլին պատժելը (1900 թ.): Դա բարձրացրեց նաև Անդրանիկի, Չավուշի և մյուսների հեղինակ-

Քրիստափոր Միքայելյան

Կ. Պոլսում նախապատրաստվում էր մահափորձ արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ: Այն նախաձեռնել էր դաշակցությունը: Նրա առաջնորդ Ք. Միքայելյանը գլխավորեց այդ նպատակով ստեղծված խումբը: Սակայն նրան վիճակված չէր անձամբ իրականացնելու իր մտահղացումը. 1905 թ. մարտի 17-ին նա նահատակվեց Սոֆիայի մոտ գտնվող Վիտոշ լեռան լանջին՝ նոնակներ փորձարկելիս: Այնուամենայնիվ, 1905 թ. հուլիսի 21-ին ծրագրված մահափորձն իրականացվեց, սակայն սուլթանը հրաշքով կենդանի մնաց: Գործողությունը միջազգային մեծ արձագանք ստացավ:

կույթունը: Սակայն այդ առումով ամենանշանավոր իրադարձությունը **Ս. Առաքելոց** վանքի կռիվն էր:

1901 թ. նոյեմբերի 3-ին Անդրանիկը 37 հայդուկների և 20 զինված գյուղացիների հետ մտնում է Մուշից հարավ-արևելք ընկած Ս. Առաքելոց վանքը և այն վերածում ինքնապաշտպանական ամրոցի: Թուրքական զորքը շրջապատում է վանքը: Երեք օր անց սկսվում է մարտը: Հայ կռվողների թիվը հայդուկների հետ միասին շուտով հասնում է 140-ի: Թշնամու ուժն անհամեմատ ավելի էր:

Բիթլիսի նահանգապետը, որ ստանձնել էր թուրքական զորքի հրամանատարությունը, բանակցություններ է սկսում: Հայկական կողմը պահանջում է ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին, զինաթափել ու պատժել քրդական զինված ավազակախմբերին, հայերին վերադարձնել նրանցից զավթված հողերը և այլն: Քանի որ բավարարվեց միայն առաջին պահանջը, կատաղի մարտերը վերսկսվում են: Պաշարվածների զինամթերքը սպառվում էր: Այդ պատճառով նոյեմբերի 27-ի գիշերը հայդուկները, տեղացած ձյան պայմաններում սպիտակ սավաններով փաթաթված, աննկատ հեռանում են վանքից:

Մշո Ս. Առաքելոց վանքի ներկա վիճակը

Թորգունի խումբը

Ս. Առաքելոց վանքի հերոսական կռիվը մեծ տպավորություն է գործում և ոգևորում հայությանը:

Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը: Ընդհանուր ապստամբությունը նախատեսված էր սկսել 1905 թ. ամռանը Սասունում և Վասպուրականում: Դա աննկատ չմնաց, և սուլթանական կառավարությունն սկսեց ուժեր կենտրոնացնել Սասունի մատույցներում:

Արևելյան Հայաստանում և ամբողջ Այսրկովկասում ծավալվում է Սասունին օգնելու շարժում: Ուղարկված մեկ տասնյակից ավելի հայդուկային խմբերից միայն **Թորգունի «Մորիկ»** ձիավոր խմբին է հաջողվում 1903 թ. ամռան սկզբներին հասնել նշանակման վայր: Նույն տարվա աշնանը Սասունի հայտնի **Գեղիեզուզան** գյուղում ստեղծվում է ինքնապաշտպանության դեկավար մարմին՝ **Անդրանիկի** գլխավորությամբ: Այդ մարմնի անդամներ էին **Մուրադը, Սմբատը, Սեպուհը** և ուրիշներ:

1904 թ. գարնան սկզբներին թուրքական 10-հազարանոց զորքը սկսում է իր առաջխաղացումը: Սասունի դեմ դուրս են բերվում նաև մի քանի հազար զինված քրդեր: Նրանց դիմագրավում են 200 փորձված հայդուկներ և շուրջ 1000 զինված սասունցիներ:

Ապրիլի 1-ին թշնամին միաժամանակ հարձակվում է հարավային և հյուսիսային կողմերից: Թուրքական հրամանատարությունն առաջարկում է զենքը

Հրայր

Սուլուխի կամուրջը

վայր դնել: Անդրանիկն ու Հրայրը պատասխանում են, որ զենքը վայր կդնեն միայն Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրականացման դեպքում: Թշնամին վերսկսում է հարձակումը: **Ապրիլի 13-ի** կատաղի մարտերում զոհվում է **Հրայրը**: Նրա մարմինն ընկերները հողին են հանձնում Գելիեգուզանում՝ Աղբյուր Սերոբի կողքին:

Սասունցի ֆիդայի

Ապրիլի 22-ին թշնամին միայն մեծ զոհերի գնով է կարողանում գրավել Գելիեգուզանը: Սակայն կռիվները շարունակվում են մինչև մայիսի կեսերը:

Սասունի 1904 թ. ապստամբությունն ավարտվեց պարտությամբ: Հայերի անձնագոհ կռիվները և մեծ տերությունների միջամտությունը հարկադրեցին սուլթանին հրաժարվել Սասունի հայերին բնաջնջելու ծրագրից:

Հայդուկային շարժման անկումը: Ազատագրական պայքարի ղեկավարները Մշո դաշտի հայությանը չվտանգելու համար վերջ տվեցին պարտիզանական գործողություններին: Ի վերջո որոշվեց հայդուկներին դուրս բերել երկրից և դադարեցնել ֆիդայական պայքարը: Հայ ազատամարտիկների մի մասը հաստատվեց Պարսկաստանում: Մյուսներն անցան Արևելյան Հայաստան, ուր հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ կարևոր դերակատարում ունեցան: Միայն **Գևորգ Չավուշի** իր խմբով հետ ուղարկվեց Մուշ և Սա-

սուն՝ ժողովրդի կողքին լինելու, նրան պաշտպանելու նպատակով:

Սակայն **1907 թ. մայիսի 27-ին Սուլուխ** գյուղի մոտ տեղի ունեցած կռվում հայրենիքի ազատության պայքարին իր կյանքը նվիրաբերած հայորդին հերոսաբար զոհվում է:

Չնայած մեծ դժվարություններին՝ հայությունը շարունակեց պայքարել իր ազատության և ազգային-պատմական իրավունքներին վերատիրանալու համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Արևմտահայության հանդեպ XX դ. սկզբին ինչ քաղաքականություն էր վարում սուլթանական վարչակարգը:
2. Ինչ մարտավարություն ընտրեցին հայ ազատագրական շարժման ղեկավար ուժերը: Ինչ աշխատանքներ էին տարվում Տարոն-Սասունում, Վասպուրականում և Կիլիկիայում:
3. Ովքեր էին կողմ շարունակելու հայդուկային պայքարը: Ինչ գործողություններ նրանք իրականացրին:
4. Ներկայացրե՛ք Մշո Ս. Առաքելոց վանքի կռվի սկիզբն ու ընթացքը: Ինչ նշանակություն ունեցավ այն:
5. Ընդհանուր ապստամբությունը երբ պետք է սկսվեր: Կովկասահայության շրջանում ինչ շարժում էր ծավալվել:
6. Ներկայացրե՛ք Սասունի 1904 թ. ապստամբության ընթացքը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ այն ավարտվեց պարտությամբ:
7. Ինչո՞ւ որոշվեց դադարեցնել ֆիդայական պայքարը Երկրում: Ե՞րբ և որտե՞ղ է զոհվել Գևորգ Չավուշը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Հայդուկային պայքարը արդյո՞ք սպառել էր իրեն, և ճիշտ էր դրանից հրաժարումը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երկրում ընդհանուր ապստամբության նախապայտրասպում, Ս. Առաքելոց վանքի կռիվ, Թորգոս, «Մյրիկ» խումբ, Սասունի 1904 թ. ապստամբություն, Սուլուխի կռիվ, հայդուկային շարժման անկում

§ 2. ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Նիկոլայ II կայսր
(1894–1917 թթ.)

Հայոց եկեղեցու իրավունքների ուղնահարունը և համահայկական ցասունը: XX դ. սկզբին ռուսական միապետության գաղութային քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ նոր դրսևորումներ ունեցավ:

Ինչպես գիտեք, Հայոց եկեղեցու ունեցվածքից ստացվող եկամուտների հաշվին էին պահվում հայկական դպրոցները և մշակութային այլ հաստատություններ: Կովկասի կառավարչապետ **Գ. Գոլիցինը** կազմել էր Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման ծրագիր: Նիկոլայ II կայսրն ընթացք տվեց դրան ու **1903 թ. հունիսի 12-ին** հաստատեց Հայոց եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու մասին օրենքը: Հայ առաքելական եկեղեցու կալվածքները, գույքը, ավանդները ենթակա էին պետականացման:

Ցարիզմի այդ քայլը մեծ վրդովմունք առաջացրեց հայության գրեթե բոլոր խավերի մեջ: Մայր աթոռն ու հայ ազգային ուժերը կազմակերպեցին ժողովրդի դիմադրությունը: Այդ նպատակով Թիֆլիսում ստեղծվեց **«Ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե»**, որտեղ վճռական դեր էր խաղում Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան): Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Մկրտիչ Խրիմյանը** ևս կանգնեց ազգային իրավունքների պաշտպանության համար ծավալվող շարժման գլուխ:

Թիֆլիսը XX դ. սկզբին

Բողոքի առաջին ցույցը տեղի ունեցավ **1903 թ. հուլիսի 29-ին Ալեքսանդրապոլում**: Հաջորդ ամիսներին հուժկու ելույթներ ու կառավարական ուժերի հետ բախումներ եղան Երևանում, Գանձակում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Լոռիում և այլուր:

Պայքարի ձևերից մեկն էլ դարձավ հայատյաց պաշտոնյաների ահաբեկումը, որն իրականացնում էին ազգային-հեղափոխական կուսակցությունները: 1903 թ. հոկտեմբերին հնչակյանները Գ. Գուլիցինի դեմ մահափորձ կազմակերպեցին, սակայն վերջինս ողջ մնաց:

Ուժքի ելան նաև հայության մյուս հատվածները: Պոլսահայությունը բուռն գործունեություն ծավալեց արևմտահայերի շրջանում՝ ի պաշտպանություն Մայր աթոռի ավանդական իրավունքների: Իր բողոքն ու համերաշխությունը հայտնեց նաև Եվրոպայի ու Ամերիկայի հայությունը: Պայքարի մեջ մտավ նաև Եվրոպայի հայ ուսանողությունը:

Հայության համազգային պայքարը շարունակվեց երկու փարի և ի վերջո պսակվեց հաջողությամբ: Հայատյաց կառավարչապետը հեռացվեց պաշտոնից, իսկ հակահայ օրենքը 1905 թ. օգոստոսի 1-ին չեղյալ հայտարարվեց: Հայ առաքելական եկեղեցուն վերադարձվեցին բռնագրավված հողերը, գույքը, դրամը, իսկ հայկական տարրական դպրոցները նորից հանձնվեցին նրա տնօրինությանը:

Հայ-թաթարական ազգամիջյան բախումը: Ազգերին ճնշելու ցարական վարչակարգի քաղաքականությունը նոր ձևով արտահայտվեց ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության ժամանակ: **1905 թ. հունվարի 9-ին** սկսված այդ հեղափոխության նպատակն էր տապալել Ռուսաստանի առաջընթացի գլխավոր խոչընդոտ միապետությունը և երկրում հաստատել սահմանադրական կարգեր:

Հեղափոխության ալիքը հասավ նաև Արևելյան Հայաստան և Կովկասի փոխարքայության մյուս տարածքներ: Կայսր Նիկոլայ II-ը, սակայն, մտադիր չէր հեշտությամբ զիջել իր միահեծան իրավունքները: Հեղափոխության ուժերը մասնատելու նպատակով ցարիզնը կրոնական և ազգային թշնամանք բորբոքեց կայսրության ազգերի ու ժողովուրդների միջև:

Նիկոլ Դուման

Համազասպ Սրվանձյանց (կանգնած), Քեռի (Արշակ Գավաֆյան և Վարդան (Սարգիս Մեհրաբյան)

Սևաբեկի Սաքր

Գրա հետևանքով Այսրկովկասում կռիվներ ծավալվեցին հայերի և տեղի մահմեդականների (կովկասյան թաթարներ՝ այժմյան ադրբեջանցիները) միջև:

Հայ-թաթարական բախումը սկիզբ առավ **1905 թ. փետրվարի 6-ին**: Բաքվի նահանգապետ **Մ. Նակաշիձեի** անմիջական հրահրմամբ տեղում սկսված հայկական ջարդերը շարունակվեցին մի քանի օր: Անակնկալի եկած Բաքվի հայ բնակչությունը պատրաստ չէր դիմադրելու և զգալի կորուստներ ունեցավ: Սակայն հայերը շատ արագ համախմբվեցին և հայդուկապետ **Նիկոլ Գումանի** գլխավորությամբ արժանի հակահարված տվեցին հակառակորդին:

Ազգամիջյան կռիվները շուտով տարածվեցին երկրամասի այլ նահանգներ: Ընդհարումներ եղան Երևանում, այնուհետև Բաքվում, փոխարքայության կենտրոն Թիֆլիսում և Արևելյան Հայաստանի տարբեր գավառներում:

Հայ-թաթարական ընդհարումները երկրամասում շարունակվեցին մինչև **1906 թ. սեպտեմբերը**: Այդ ժամանակ արդեն առաջին հեղափոխությունն անկում էր ապրում, ուստի ռուսական իշխանությունը որոշեց դադարեցնել ազգամիջյան բախումը:

Հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Հայությունն այդ դժվարին օրերին ապավինեց սեփական ուժերին և պաշտպանեց ազգի ու հայրենիքի պատիվը: **Ինքնապաշտպանության ղեկավարումն իր ձեռքը վերցրեց ՀՅԴ կուսակցությունը**: Նիկոլ Գումանը Բաքվից հետո ղեկավարեց Երևանի նահանգի, **Վարդանը՝** Ղարաբաղի, **Արմեն Գարոն՝** Թիֆլիսի ինքնապաշտպանությունը: Կռիվներում աչքի ընկան **Քեռին, Սևաբեկի Սաքրն, Գրոն, Համազասպը, Մուրադը** և շատ ուրիշներ: Առավել հայատյաց գործիչների նկատմամբ դաշնակցությունը մահապատժի վճիռ կայացրեց: **Գրոն** Բաքվում սպանեց Մ. Նակաշիձեին: Նման պատժի արժանացան նաև Նախիջևանի հայերի կոտորածի կազմակերպիչ գեներալ Գ. Ալիխանով-Ավարսկին և շատ ուրիշ հայատյաց պաշտոնյաներ:

Ազգային իրավունքների համար զինված պայքարում զգալի ներդրում ունեցավ նաև **Հնչակյան կուսակցությունը**: Վերջինիս մարտական խմբերը մասնակցեցին

Նակաշիձեի ահաբեկումը Գրոյի կողմից Բաքվում, 1905 թ. մայիսի 11

Նախիջևանի, Էջմիածնի և այլ գավառների հայության ինքնապաշտպանությանը: Զանգեզուրում էր մարտնչում հնչակյան հայտնի գործիչ **Փարամազի** (Մատթեոս Սարգսյան) խումբը:

Այդ ծանր ժամանակաշրջանում իր ժողովրդի կողքին էր և նրան աջակցում էր Հայոց եկեղեցին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի գլխավորությամբ:

Չնայած հայ ժողովուրդը 1905–1906 թթ. ունեցավ նյութական ու մարդկային զգալի կորուստներ, սակայն ձեռք բերեց մարտական կարևոր փորձառություն: Այդ դժոխսային օրերին իրենց արևելահայ եղբայրներին օգնության էին շտապել արևմտահայերը: Հայության երկու հատվածների ազատամարտիկներին մեկտեղել էր ազգային միասնության և սեփական իրավունքների պաշտպանության վեհ գաղափարը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց ցարիզմը Հայոց եկեղեցու իրավունքները սահմանափակելու համար:
2. Ձեր կարծիքով ի՞նչ էր 1903 թ. հունիսի 12–ի օրենքի իրական նպատակը: Ինչ ավարտ ունեցավ հայության միահամուռ պայքարը:
3. Ե՞րբ է տեղի ունեցել ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը. ի՞նչ էր դրա գլխավոր նպատակը:
4. Որո՞նք էին Այսրկովկասում ազգամիջյան բախումների պատճառները:
5. Ո՞ւմ հրահրմամբ և որտեղի՞ց սկսվեցին հայ–թաթարական ընդհարումները:
6. Ո՞ր կուսակցությունը գլխավորեց հայերի ինքնապաշտպանությունը: Ովքե՞ր աչքի ընկան կռիվներում:
7. Ի՞նչ դիրքորոշում ունեւր և ի՞նչ գործունեություն ծավալեց Հայոց եկեղեցին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ հետևանքներ և նշանակություն ունեցան հայ–թաթարական կռիվները:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1903 թ. հունիսի 12–ի օրենք, Թիֆլիսի «Ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտե», ռուսաստանյան առաջին հեղափոխություն, հայ–թաթարական կռիվներ (1905–1906 թթ.), կովկասյան թաթարներ, Մ. Նակաշիձե, Նիկոլ Դուման, Համազասպ, Սևաթեղի Սարո, Վարդան, Արմեն Գարո, Դրո, Փարամազ

§ 3. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐԵԻՆ

Երիտթուրքերի հեղաշրջումը: XX դ. սկզբներին Օսմանյան կայսրությունում աստիճանաբար ուժեղանում էր հակահամիդյան պայքարը: Շարժման մեջ ազդեցիկ դիրք ուներ երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը: Հայ ազգային ուժերի մի մասը, այդ թվում՝ ՀՅԴ-ն, սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարում անհրաժեշտ համարեց համագործակցել Օսմանյան կայսրությունում գործող ընդդիմադիր բոլոր ուժերի հետ: Դաշակցությունն իր նոր ծրագրում առաջադրեց Արևմտյան Հայաստանում (հայկական վեց նահանգներում) լայն ինքնավարության պահանջը:

1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում հրավիրված Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համաժողովը որոշեց զինված ապստամբության միջոցով տապալել համիդյան բռնատիրությունը և հաստատել սահմանադրական կարգեր: **1908 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ պեղոսական հեղաշրջում:** Երիտթուրք սպաները, գորքի գլուխ անցած, Մակեդոնիայից շարժվեցին Կ. Պոլիս՝ սուլթանից պահանջելով վերականգնել 1876 թ. չգործադրված սահմանադրությունը: Ահաբեկված սուլթանը տեղի տվեց: Երկիրը հռչակվեց սահմանադրական միապետություն:

Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդները մեծ հույսեր էին կապել այս հեղաշրջման հետ: Մեծ էր ոգևորությունը նաև հայկական միջավայրում: Հայ ազատագրական ուժերը նույնիսկ պայքարի օրակարգից հանեցին արևմտահայությանը ընդհանուր զինված ապստամբության նախապատրաստելու խնդիրը:

Կիլիկիայի կուրորսածները և ինքնապաշտպանությունը: Մակայն ոգևորությունը շատ կարճ տևեց: Երիտթուրքերը ոչ միայն սահմանադրական քիչ թե շատ էական բարեփոխումներ չիրագործեցին, այլ ավելի վատթար ձևով շարունակեցին սուլթան Աբդուլ Համիդի հակահայ քաղաքականությունը:

Դրա առաջին ցայտուն քայլը կատարվեց երիտթուրքերի հեղաշրջումից մեկ տարի չանցած: **1909 թ. ապրիլին Ադանայի նահանգում** տեղի ունեցավ հայերի կոտորած: **Ադանա քաղաքում ապրիլի 1-ին** սկսվեց և երեք օր շարունակվեց հայերի կոտորածը: Հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության և կարողացան արժանի հակահարված հասցնել թուրքերին:

Սակայն իշխանությունները խաբեությամբ Ադանայի հայերից հավաքեցին զենքը: Ապրիլի 12-14-ին տեղի ունեցավ կոտորածի երկրորդ փուլը: Այս անգամ ջարդեր տեղի ունեցան ինչպես Ադանայի, այնպես էլ Հալեպի նահանգների հայկական մի շարք բնակավայրերում: Կոտորածներին մասնակցեց նաև զորքը: Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի հատուկ հանձնախմբի հավաքած տվյալներով՝ ընդհանուր առմամբ սպանվել էր 30 հազար հայ, որից 20 հազարը՝ Ադանայի նահանգում: Ավերվել էին տասնյակ եկեղեցիներ, դպրոցներ, հարյուրավոր տներ, խանութներ, ագարակներ և այլն:

Հայերի կորուստներն ավելի մեծ կլինեին, եթե չդիմեին ինքնապաշտպանության: Դիմադրություն կազմակերպվեց **Հաճընում, Միսում** և այլ վայրերում: Հաճընի հայության 12 օր տևած պաշտպանությունը գլխավորում էր **Ներսես վարդապետը**: Միս քաղաքում 1500 հայեր 7 օր շարունակ **Ղևոնդ** և **Գյուր վարդապետների** գլխավորությամբ հաջողությամբ դիմագրավեցին թշնամուն:

Կիլիկիայի դեպքերը ցույց տվին, որ երիտթուրքերը որդեգրել են հայերի բնաջնջման արդուլիամիոյան պետական ծրագիրը:

*Ադանայի
կոտորածներից
մազապուրծ եղած
մի խումբ հայեր*

Գևորգ Ե Սուրենյանց

Հայկական հարցը 1912–1914 թթ.: Բալկանյան երկրներ Սերբիան, Բուլղարիան, Հունաստանը և Չեռնոգորիան 1912 թ. հոկտեմբերին պատերազմ սկսեցին Օսմանյան կայսրության դեմ (Բալկանյան առաջին պատերազմ): Նրանց նպատակն էր թուրքերին վնդդել Եվրոպայից: Հայկական հարցի վերաբացման համար առաջացավ նպաստավոր միջազգային իրավիճակ: Մեծ դեր խաղաց նաև Ռուսաստանի արդեն փոխված՝ դրական դիրքորոշումը Հայկական հարցում:

Հայ ազգային մարմինները եռանդուն գործունեություն ծավալեցին: **1912 թ. հոկտեմբերին** Թիֆլիսում ստեղծվեց **Հայոց ազգային բյուրոն:** Նրա գլխավոր նպատակն էր նպաստել Հայկական հարցի լուծմանը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Ե-ն 1912 թ. հոկտեմբերի 2-ին** Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Գաշկովի միջոցով դիմեց ռուսական կայսրին՝ հայերին պաշտպանելու խնդրանքով: Այնուհետև նոյեմբերի 10-ի կոնդակով **Պողոս Նուրբար փաշան** նշանակվեց Եվրոպայում կաթողիկոսի լիազոր ներկայացուցիչ: Նրա գլխավորությամբ ստեղծված **Ազգային պատվիրակությունը** հայկական բարենորոգումների հուշագիր պատրաստեց տերություններին ներկայացնելու համար:

1913 թ. ամռանը Հայկական հարցը կրկին դարձավ վեց տերությունների (Ռուսաստան, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Իտալիա, Ավստրո-Հունգարիա) դիվանագիտական պայքարի առարկա:

Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանության թարգմանիչ **Անդրեյ Մանդելշտամը** կազմեց հայկական բարենորոգումների նախագիծ: Ըստ նախագծի՝ հայկական վեց նահանգներից՝ **Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Գիարքեթիր, Խարքեթի, Սեբաստիա,** կազմվելու էր **մեկ նահանգ:** Նահանգի գերագույն կառավարիչը՝ ընդհանուր նահանգապետը, պետք է լիներ թուրքահպատակ քրիստոնյա կամ եվրոպացի: Անտանտի երկրները հավանություն տվեցին ռուսական նախագծին, իսկ Եռյակ միության երկրները մերժեցին:

Պողոս Նուրբար փաշա

Ի վերջո սկսվեց բանակցությունների նոր փուլ՝ այս անգամ ռուսական ու թուրքական կողմերի միջև: **1914 թ. հունվարի 26-ին** ստորագրվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Ըստ համաձայնագրի՝ յոթ նահանգներից (ավելացվել էր Տրապիզոնի նահանգը) ձևավորվում էր **վարչական երկու միավոր**: Դրանք կառավարելու էին օտարերկրյա երկու տեսուչները: Նրանք էին տնօրինելու դատական, ոստիկանական, վարչական գործերը: Պաշտոնական գրագրությունը կատարվելու էր հայերեն, թուրքերեն, քրդերեն:

Անշուշտ, ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայերին ինքնավարություն չէր տալիս և ավելի համեստ պահանջներ էր առաջադրում, քան Մանդեղլտամի ծրագիրը: Այդ էր պատճառը, որ Հայկական հարցի լուծման համար պայքարի այս փուլում հայ ազգային քաղաքական ուժերը խզեցին կապերը երիտթուրքերի հետ և դարձան իշխանություններին ընդդիմություն:

Երիտթուրքական կառավարությունը տարբեր պատճառներով նորից ձգձգում էր հայկական բարենորոգումների իրագործումը: Վերջապես 1914 թ. ապրիլին տեսուչներ ընտրվեցին հոլանդացի դիվանագետ **Լ. Վեստենենկը** և նորվեգացի գնդապետ **Ն. Հոֆը**: Վեստենենկը նշանակվեց Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սեբաստիայի նահանգներն ընդգրկող մասի տեսուչ (նստավայրը՝ **Էրզրում**), իսկ Հոֆը՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքիի նահանգները ներառող մասի տեսուչ (նստավայրը՝ **Վան**): Հոֆը նոր էր եկել Արևմտյան Հայաստան, իսկ Վեստենենկը դեռ չէր ժամանել, երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Օգտվելով բարենպաստ իրավիճակից՝ Թուրքիան չէլյալ համարեց բարենորոգումների ծրագիրը և կասեցրեց եվրոպացի տեսուչների աշխատանքը: Այսպիսով՝ հայկական բարենորոգումների հերթական փորձը նույնպես ձախողվեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս էր կոչվում երիտթուրքերի կազմակերպությունը:
2. Հայկական հարցում ի՞նչ պահանջ էր առաջադրել ՀՅԴ-ն իր նոր ծրագրով:
3. Ե՞րբ է տեղի ունեցել երիտթուրքական հեղաշրջումը: Ի՞նչ մարտավարություն ընտրեցին հայ քաղաքական ուժերը հեղաշրջումից հետո:
4. Հայկական հարցում ի՞նչ ծրագիր որդեգրեցին երիտթուրքերը: Նկարագրե՛ք Կիլիկիայի 1909 թ. դեպքերը և հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը:
5. Ե՞րբ սկսվեց Բալկանյան առաջին պատերազմը: Ո՞րն էր դրա նպատակը:
6. Հայկական ազգային ի՞նչ նոր մարմիններ ստեղծվեցին 1912 թ., և ո՞րն էր նրանց գործունեության նպատակը:
7. Ո՞վ էր Մանդելշտամը և ի՞նչ նախագիծ կազմեց:
8. Ե՞րբ է ստորագրվել ռուս-թուրքական համաձայնագիրը:
9. Ինչու՞ էր երիտթուրքական կառավարությունը ձգձգում բարենորոգումների իրագործումը: Ե՞րբ և ովքե՞ր ընտրվեցին տեսուչներ. ո՞րն էր նրանց նստավայրը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ չիրականացավ հայկական բարենորոգումների 1914 թ. ծրագիրը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցություն, երիտթուրքական հեղաշրջում, Կիլիկիայի հայության 1909 թ. կոյրորածներ և ինքնապաշտպանական մարտեր, Հայկական հարցի վերաբացում, Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրո (Հայոց ազգային բյուրո), Պողոս Նուբար, Ազգային պարվիրակություն, Անդրեյ Մանդելշտամ, ռուս-թուրքական 1914 թ. համաձայնագիր, Լ. Վեսյունենկ, Ն. Հոֆ

§ 1. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ

Հայաստանը և Օսմանյան կայսրության ու Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերը: Առաջին աշխարհամարտն սկսվեց 1914 թ. *օգոստոսի 1-ին* (հին տոմարով՝ *հուլիսի 19-ին*): Անարդարացի ու զավթողական պատերազմն ընթանում էր մեծ տերությունների երկու խմբավորումների՝ *Անտանտի և Եռյակ* (մեկ տարի անց՝ *Քառյակ*) միության միջև:

Անտանտի հակառակորդ Գերմանիային հաջողվեց օսմանյան Թուրքիային ներգրավել իր դաշինքի մեջ՝ վերջինիս խոստանալով ամեն կարգի աջակցություն Անտանտի դեմ պատերազմի ժամանակ: Գլխավոր պատճառը, որ դրդեց երիտթուրքերին նույնպես ներքաշվելու պատերազմի մեջ, թուրք-ռուսական հակամարտությունն էր: Երիտթուրքերը մտադիր էին Ռուսաստանյան կայսրությունում բնակվող թուրքալեզու, ինչպես նաև մահմեդական մյուս ժողովուրդներին օգտագործել ռուսների դեմ և ապագայում միավորել նրանց «Մեծ Թուրանի» մեջ: Պանթուրքական այդ ծրագրի իրագործման ճանապարհին լուրջ խոչընդոտ էին հայերն ու Հայաստանը: Հետևաբար Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելու հիմնական նպատակներից էր նաև *հայ ժողովրդի բնաջնջումը, նրա հայրենագրկումը:*

Ռուսաստանը ևս մեծ ակնկալիքներ ուներ Թուրքիայի հետ ռազմական հերթական բախումից: Նա ձգտում էր ընդլայնելու իր ազդեցության ոլորտները՝ տեր դառնալու սևծովյան նեղուցներին և Կ. Պոլսին, նվաճելու Արևմտյան Հայաստանը, ամրապնդելու իր դիրքերն Իրանում:

Կովկասյան ճակատը 1914-1917 թթ.: Թուրքական հրամանատարությունը կարևոր նշանակություն էր տալիս Կովկասյան ճակատին: Այս ուղղությամբ թուրքերը կենտրոնացրել էին 300-հազարանոց երրորդ բա-

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ ԵՎ ՃԱԿԱՏԱՅԻՆ ԹԻԿՈՒՆՔԸ (1917 թ. մայիս–դեկտեմբեր)

նակը: Երբ գերմանական ու թուրքական ռազմանավերը 1914 թ. հոկտեմբերի 16–17–ը (սոր տոմարով՝ 29–30–ը)* անսպասելի հարվածներ հասցրին Ռուսաստանի սևծովյան նավահանգիստներին, ռուսական կառավարությունը մի քանի օր անց պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Պատերազմի սկզբում ռուսները Կովկասյան ճակատում ունեին մոտ 182–հազարանոց զորք: Մեկ ամիս անց ճակատային գիծը Բաթումի մոտից ձգվում էր մինչև Ուրմիա լճից արևելք ընկած վայրերը՝ կազմելով 720 կմ:

Կովկասյան ճակատում առաջին նշանավոր իրադարձությունը **Սարիղամիշի** ճակատամարտն էր: Այն ընթացավ **1914 թ. դեկտեմբերի 9–ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5–ը**: Թուրքական երրորդ բանակը, որի հրամանատարությունն անձամբ ստանձնել էր Էսվեր փաշան, կարողացավ գրավել Օլթին, Արդահանը և Կարս–Սարիղամիշի շրջանում դուրս գալ ռուսական զորքերի թիկունքը: Մակայն ռուս զինվորների ու հայ կամավորների հերոսական կռիվների շնորհիվ օսմանյան 90–հազարանոց բանակը գլխովին ջախջախվեց: Էսվերը մի կերպ խուսափեց գերի ընկնելուց: Թուրքական զորքից փրկվեց միայն 12000 հոգի:

Միաժամանակ թուրքերը հարձակման էին անցել

* Այսուհետ՝ մինչև 1918 թ. ապրիլի 18–ը, տարեթվերը տրված են հին տոմարով:

Ռուսական զորքը Սարիղամիշի ճակատային տեղամասում, 1914 թ. դեկտեմբեր

*Էնվերի փախուսարը.
Էնվերը (ձախից
չորրորդը) Կոնիայի
կայարանում՝ Կովկաս-
յան ճակարից դեպի
Կ. Պոլիս փախուսարի
ճանապարհին*

Իրանի հյուսիսում: Օսմանյան կանոնավոր ուժերը և տեղական թուրք-քուրդ-թաթարական խաժամուժը հաշվեհարդար տեսավ Ատրպատականի հայերի նկատմամբ: 1915 թ. հունվարի դրությամբ այդ վայրերից մոտ 50000 հայ էր ներգաղթել Այսրկովկաս:

Ռուսական կովկասյան բանակը 1915 թ. գարնանը գրավեց Թավրիզը, Վանը: Ռուսական զորամասերը, նրանց հետ նաև հայկական կամավորական ուժերը հասան Մուշի և Բիթլիսի մատույցները, բայց այս անգամ չկարողացան գրավել այդ շրջանները:

Անսպասելիորեն Վանի զորախումբը 1915 թ. հուլիսի կեսերին նահանջեց: Ռուսական զորքը օգոստոսի սկզբին վերստին նվաճեց նախկին դիրքերը, սակայն Բիթլիսի և Մուշի հայությունն այդ ընթացքում կոտորվեց թուրքերի կողմից:

Կովկասյան ճակատում թվական շոշափելի առավելություն ապահովելով՝ ռուսական զորքերը 1915 թ. վերջից անցան վճռական գործողությունների: Ձմռան դաժան սառնամանիքի պայմաններում **1916 թ. փետրվարի 3-ին** նրանք գրավեցին Էրզրումը: Դա Կովկասյան ճակատում ռուսների ամենախոշոր հաղթանակն էր: Այնուհետև կովկասյան բանակը մի քանի ամսվա ընթացքում գրավեց **Տրասիզոն, Երզնկա և Բաբերդ** քաղաքները:

Այսպիսով՝ Ռուսաստանը 1916 թ. ամռան վերջին գրավել էր իր դաշնակիցներ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հետ որոշված՝ Օսմանյան կայսրությունից իրեն հասանելիք տարածքները և շատ քիչ փոփոխություններով այդ դիրքերում մնաց մինչև 1917 թ. վերջը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է սկսվել Առաջին աշխարհամարտը: Ո՞ւմ միջև էր ընթանում պատերազմը:
2. Ներկայացրե՞ք Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերը Մերձավոր Արևելքում:
3. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Թուրքիան դարձավ Գերմանիայի դաշնակիցը:
4. Երբ է սկսվել պատերազմը Կովկասյան ճակատում:
5. Երբ է տեղի ունեցել Սարիղամիշի ճակատամարտը: Պարզաբանե՞ք դրա գլխավոր արդյունքները:
6. Նշանակալի ի՞նչ իրադարձություններ են տեղի ունեցել Կովկասյան ճակատում 1915 թ.:
7. Հայկական ռո՞ք քաղաքները գրավեց ռուսական բանակը 1916 թ. ընթացքում:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ ռուսական զորքի անսպասելի նահանջը Վանից:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատ, Անտանյու, Եռյակ (Քառյակ) միություն, Սարիղամիշի ճակատամարտ, Էնվեր փաշա, Վանի զորահանքի նահանջը

§ 2. ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Կամավորական ջոկատների սրտեղծումը: Ռուսաստանն ու Թուրքիան կարևորում էին պատերազմում հայերին իրենց կողմը ներգրավելու խնդիրը: Պատահական չէ, որ այդ օրերին հայ քաղաքական ղեկավար մարմինների առջև ծառայել էր դժվարագույն խնդիր՝ ինչ դիրքորոշում ունենալ, ինչպես գործել, որ ապահովվի հայության անվտանգությունը:

Անդրկովկասի ռուսական իշխանությունները 1914 թ. աշնան սկզբներին դիմեցին գործնական քայլերի՝ հայերի աջակցությունը պատերազմի դեպքում ստանալու նպատակով: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Գաշկովի և Հայոց ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցան բանակցություններ, ձեռք բերվեց փոխադարձ համաձայնություն:

Այդ օրերին արևելահայության մեջ տիրում էր ընդհանուր ոգևորություն: Գրեթե ոչ ոք կասկած չուներ ռուսական բանակի արագ հաղթանակի հարցում: Հայրենասիրական բուռն վերելքի պայմաններում էլ **Ազգային բյուրոն** գլխավորեց հայ կամավորական շարժման կազմակերպչական աշխատանքները: Ջոկատների ձևավորմամբ անմիջականորեն զբաղվում էր բյուրոյի կազմած գործադիր մարմինը՝ **Հովսեփ Արղությանի** ղեկավարությամբ:

Հայ քաղաքական ուժերը կամավորական շարժման գլխավոր նպատակ հռչակեցին Ռուսաստանի հովանու ներքո **հայկական ինքնավարության ստեղծումը**: Ահա թե ինչու որոշվեց ձևավորել հայկական զորամիավորներ և կռվել թուրքերի դեմ:

Երկիրն ազատագրելու կոչին արձագանքեցին հազարավոր հայեր: Աստիճանաբար Թիֆլիսում կենտրոնացան հայդուկային պայքարի քաջարի հրամանատարներն ու մարտիկները: Կամավորներ էին գալիս Ռուսաստանի ամենատարբեր վայրերից, Բալկաններից և հեռավոր ԱՄՆ-ից:

1914 թ. նոյեմբերի սկզբին արդեն ձևավորվել էին կամավորական չորս ջոկատներ: I ջոկատը ստեղծվեց **Անդրանիկի** հրամանատարությամբ: II ջոկատը ղեկավարեց **Դրոն**: III ջոկատի հրամանատար դարձավ **Համազասպը**, իսկ IV ջոկատինը՝ **Քեռին**: Պահեստային ուժերի հիման վրա շուտով կազմավորված V ջոկատի հրամանատարությունը ստանձնեց **Վարդանը**:

Այն ժամանակ գերիշխում էր այն տեսակետը, որ մի քանի ամսում կռվկասյան ռուսական զորքը կգրավի Վանը, Էրզրումը, Բիթլիսը, և արևմտահայերը կազատագրվեն թուրքական տիրապետությունից: «Ինչին են պետք կոշիկ ու մուշտակ, – ասում էր Անդրանիկը, – զինվորին կուտան չարուխ ու հալվա և հինգ օրեն Վան են»: Դեպքերից մի քանի տարի անց Ա. Խատիսյանը գրում է. «Այս մտայնությունը այնքան հզոր և տիրական էր, որ համակեց նույնիսկ չեզոքության կողմնակիցներին»:

*Վարդանն իր
զինակիցներով*

Հայ կամավորները ձգտում էին օր առաջ մտնել հայկական նահանգները և ռուսական զորամասերի հետ ազատել արևմտահայ եղբայրներին սպառնացող մեծ աղետից: «Պատերազմը, երևի, ամառը կվերջանա, — գրում էր Ս. Վրացյանը 1915 թ. փետրվարի վերջին, ՀՅԴ Ամերիկայի կոմիտեին ուղարկած նամակում, — և պատերազմից հետո կմեկնեն Ամերիկա, ուր հավանաբար, կլինեն սեպտեմբերի մեջ... կմնամ մի քանի տարի, մինչև որ բոլոր ամերիկահայերին վերադարձնենք հայրենիք... Հույս կա, որ թե՛ Ռուսաստանը, թե՛ Անգլիան ու Ֆրանսիան ուժ կտան մեր պահանջներին, և մոտ ապագայում կստեղծվի ազատ Հայաստան: Համենայն դեպս, այդ հույսով ենք ապրում բոլորս և միայն դրա համար աշխատում»:

Մինոն Վրացյան

VI ջոկատի դրամական ապահովումը և կամավորների հավաքագրումն իրականացրեց Հնչակյան կուսակցությունը: Ջոկատի հրամանատարն էր կապիտան **Ա. Զանփոլադյանը**:

Հայ կամավորները մարտի դաշտում: Առաջինը ռազմի դաշտ մեկնեց Անդրանիկի ջոկատը: Հայ կամավորները կռվի առաջին իսկ օրերից խիզախորեն և անձնուրացաբար մարտնչեցին թշնամու դեմ:

1915 թ. ապրիլի սկզբին Դրոյի, Համազասպի, Քեռու և Վարդանի ջոկատները **Քանաքեռում** միավորվեցին: Ստեղծվեց, այսպես կոչված, **Արարատյան գունդը՝** Վարդանի գլխավորությամբ, որը շուտով մեկնեց ռազմի դաշտ: Ամենուրեք հայ բնակչությունը խանդավառությամբ ընդունեց Արարատյան գնդի կամավորներին: **Էջմիածնում** նրանց օրհնեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն: Բայազետ հասնելով՝ գունդը միացավ ռուսական զորաջոկատին, որն առաջադրանք էր ստացել՝ հարձակվելու Վանի ուղղությամբ:

Վանում հայերը 1915 թ. ապրիլի սկզբից հերոսական պայքար էին սկսել թուրք-քրդական գերակշիռ ուժերի դեմ: Հայոց գունդն անցավ հարձակման՝ Վանի պաշտպաններին օր առաջ օգնության հասնելու նպատակով: **Մայիսի 5-ին** 150-հոգանոց հայկական հեծյալ ջոկատն առաջինը մտավ հայոց հիևավուրց մայրաքաղաք: Հաջորդ օրը Վան հասան Արարատյան գունդը և ռուսական զորաջոկատը:

Հայ կամավորների միացյալ գունդը շուտով ազատագրեց նաև **Շաբախի և Մոկսի** գավառները:

Այս ընթացքում Անդրանիկն իր ջոկատով մի շարք հաղթական կռիվներ մղեց թուրքական ուժերի դեմ: Հատկապես նշանավոր էր **1915 թ. ապրիլի 16-18-ի Դիլմանի ճակատամարտում**՝ նրա ջոկատի տարած փայլուն հաղթանակը: Այնուհետև Անդրանիկն անցավ Վանի նահանգ և միացավ հայկական գնդին:

Սակայն Վանի ընդհանուր նահանջի ժամանակ հայ բնակչության հետ հարկադրված նահանջեցին նաև հայ կամավորները:

Միառժամանակ տիրած հիասթափությունից հետո կամավորական շարժումը 1915 թ. աշնանը կրկին թափ հավաքեց: Համալրվեցին նախկին վեց ջոկատները:

Ստեղծվեց ևս 2 ջոկատ: **Հ. Արդուրթյանի** գլխավորությամբ կազմվեց VII ջոկատը: Նոյեմբերին կազմավորվեց պահեստային VIII ջոկատը՝ **Նիկոլ Աղբալյանի** ղեկավարությամբ: Կամավորների ընդհանուր թիվը 1915 թ. վերջին և 1916 թ. սկզբին հասավ **10 հազարի**: Հայ կամավորները կրկին մեկնեցին ռազմի դաշտ ու փառքով պսակեցին իրենց և ազգի պատիվը:

1916 թ. հունվար-փետրվարին հայկական ջոկատները ազատագրեցին **Խնուսը, Մուշը, Բիթլիսը: Ռևանդուզի** մոտ տեղի ունեցած կռիվներից մեկում՝ **1916 թ. մայիսի 15-ին**, զոհվեց IV գնդի հրամանատար, նշանավոր հայդուկ **Քեռի**:

Այսպես՝ հայ կամավորները կարևոր ներդրում ունեցան ռուսական զորքի տարած հաղթանակներում: Կամավորներից մոտ 800-ն իր կյանքը տվեց հանուն ապագա Հայաստանի:

Ռուսական իշխանություններն իրազեկ էին հայերի ինքնավարական և անկախական նպատակներին: Այդ պատճառով նրանք որոշեցին լուծարել հայկական ջո-

Քեռի

Գևորգ Ե կաթողիկոսն օրհնում է հայ կամավորներին. 1915 թ. ապրիլ

կատները: Հայոց ազգային բյուրոն, սակայն, կարողացավ դրանցից կանոնավոր գորամիավորներ ստեղծելու իրավունք ձեռք բերել:

1916 թ. ամռանը կամավորական 8 ջոկատները վերակազմավորվեցին **վեց հայկական հրաձգային գումարտակների**: Դրանք մտան ռուսական կանոնավոր զորքերի կազմը: Այսպիսի շարունակություն գտավ հայկական ազգային զինուժի պատմությունը Կովկասյան ճակատում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էին ռուսական և թուրքական կողմերը փորձում հայերին ներգրավել իրենց կողմը:
2. Ինչպե՞ս սկիզբ առավ ու ծավալվեց կամավորական շարժումը: Ո՞ր մարմինն էր ղեկավարում կամավորական շարժումը, իսկ ո՞րը՝ անմիջականորեն ջոկատների ստեղծումը:
3. 1914 թ. ո՞ր ջոկատները կազմվեցին. թվարկե՞ք դրանց հրամանատարական կազմը:
4. 1915 թ. վերջին որքա՞ն էր հայ կամավորների և ջոկատների թիվը:
5. Ի՞նչ ներդրում ունեցան հայ կամավորները Կովկասյան ճակատում: Ովքե՞ր աչքի ընկան:
6. Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ հայ կամավորական շարժումը:
7. Ինչո՞ւ կամավորական ջոկատները վերածվեցին հրաձգային գումարտակների:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ դիրքորոշում կորդեգրեիք պատերազմի և կամավորական շարժման հարցում, եթե մասնակից լինեիք այն օրերի իրադարձություններին:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1914-1916 թթ. հայ կամավորական շարժում, Ազգային բյուրոյի գործադիր մարմին, Հովսեփ Արղության, կամավորական 8 ջոկատներ, Ա. Ջանիփոլադյան, Ն. Աղբալյան, Արարարյան գունդ, Քանաքեռ, Դիլմանի ճակատամարտ, վեց հայկական հրաձգային գումարտակներ

ԴՐՈՅԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ ՅԱՐԻՆ

Պատերազմի առաջին օրերին Կովկասի փոխարքայության կյանքում տեղի ունեցավ մի արտասովոր իրադարձություն: 1914 թ. նոյեմբերի 26-ին Թիֆլիս ժամանեց Նիկոլայ II ցարը: Նա եկել էր՝ ոգևորելու տեղի ժողովուրդներին: Չորս օր Թիֆլիսում մնալուց հետո նա մեկնեց ճակատ, եղավ անգամ Սարիղամիշի ճակատային առաջավոր դիրքերում: Փոխարքայության նստավայրում գտնվելու օրերին այցելեց նաև Թիֆլիսի քաղաքային հիվանդանոց՝ քաղաքապետ Ա. Խատիսյանի ուղեկցությամբ: Վերջինս ցարին տարավ այն հիվանդասենյակը, ուր պառկած էր Բայազետի կռիվներում վիրավորված Դրոն: Այցի մասնակից գեներալ Յուդենիչը փայլուն գնահատական է տալիս հայ հրամանատարին: Ցարը, շրջվելով դեպի Դրոն, հարցնում է. «Դուք որտեղ եք ստացել ձեր զինվորական կրթությունը»: Հետևում է պատասխանը. «Հեղափոխական գործի մեջ, Ձերդ մեծություն»: Նման պատասխանից ցարը մի պահ այլայլվեց («հեղափոխություն» բառը միշտ էլ նրան սարսափեցնում էր), սակայն Դրոն կարողացավ շտկել իրավիճակը. «Մեր հեղափոխական գործը կատարվում էր Թուրքիայում»: Ռուսական ինքնակալը հանդարտվեց, ապա հայ ռազմիկի «շապկի վրա կպցրեց Գեորգիևյան խաչը»:

Ըստ Ա. Խատիսյանի հուշերի

§ 3. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

ՄԱԿ-ի գլխավոր գրասենյակը Նյու Յորքում

«Ցեղասպանություն» հասկացությունը: XX դարի սկզբներին միջազգային իրավունքի մեջ դեռ չկար «ցեղասպանություն» հասկացությունը: Կիրառվում էին «կոտորած», «ջարդ», «եղեռն» և այլ բառեր: Միայն **1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության ընդունած «Ցեղասպանության հանցագործությունները կանխելու և դրա համար պատժի մասին»** փաստաթղթում տրվեց դրա իրավական ձևակերպումը: Ըստ այդ կարևոր փաստաթղթի՝ ցեղասպանություն են համարվում այն գործողությունները, որոնք կիրառվում են որևէ ազգի կամ կրոնական համայնքի լիակատար կամ մասնակի ոչնչացման նպատակով: Այդ գործողություններից են՝ *ա) խմբի կամ համայնքի անդամների սպանությունը, բ) նրանց մարմնական լուրջ վնասվածք կամ մրսավոր խանգարում հասցնելը, գ) երեխաների հանձնումը մարդկային մի խմբից մյուսին* և այլն:

Ստորև կհամոզվենք, որ հայության նկատմամբ թուրքերը իրականացրել են ցեղասպանությունը որակող բոլոր գործողությունները:

Հայերի ցեղասպանության երիտթուրքական պետական ծրագիրը: Երիտթուրքերը շարունակեցին հայերի ոչնչացման արդուլիսմիդյան ծրագիրը: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը այդ ծրագիրը հաստատեց 1910–1911 թթ. Սալոնիկում կայացած իր գաղտնի ժողովներում: Որոշվել էր ոչնչացնել նաև հույներին, ասորիներին, իսկ ոչ թուրք մահմեդականներին՝ թուրքացնել:

Այսպիսով՝ **արևմտահայերի ոչնչացման ծրագիրը պետականորեն մշակվել ու նախապատրաստվել էր թուրքական կառավարող ուժերի կողմից մինչև Առաջին աշխարհամարտի մեջ Թուրքիայի պաշտոնապես մրնելը:**

1914 թ. հոկտեմբերին երիտթուրք առաջնորդներից կազմվեց **Երեքի գործադիր կոմիտեն:** Դրան հանձնարարվեց անմիջապես կազմակերպել և իրականացնել հայերի բռնագաղթն ու կոտորածները: Ստեղծվեց նաև,

այսպես կոչված, «**Հայուկ կազմակերպությունը**», որի մեջ ընդգրկվեցին բանտերից ազատված և քրեական անցյալ ունեցող տարրերը: Եռյակի գործունեության հսկողությունը դրվեց ներքին գործերի նախարար **Թավեաթ** փաշայի վրա:

Մեծ եղեռնը: Հայերի ոչնչացման թուրքական պետական ծրագիրն աշխարհամարտի առաջին երկու տարիներին գործադրվեց ամբողջ արևմտահայության նկատմամբ: Հայոց ցեղասպանության այդ փուլը համայն մարդկությանը հայտնի է **Մեծ եղեռն** անունով:

Առաջին հերթին որոշվել էր ոչնչացնել կովեղու ունակ հայ երիտասարդությանը: Զորահավաքի ընթացքում օսմանյան բանակ զորակոչվեց 18-45 տարեկան ավելի քան **300 հազար հայ**: 1914 թ. վերջից սկսվեց նրանց ճնշող մեծամասնության զինաթափումը, տեղափոխումը թիկունք, այնուհետև՝ ոչնչացումը: Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո արգելվեց նաև հայ զինծառայողներին նշանակել հրամանատարական պաշտոններում, ծառայել ռուս-թուրքական ճակատում:

Մյուս քայլով երիտթուրքերը ձեռնամուխ եղան հայության ազգային, քաղաքական և հոգևոր ղեկավար գործիչների վերացմանը:

Առաջին ձերբակալությունները տեղի ունեցան տակավին **1914 թ. հոկտեմբերին**: Զեյթունում դաժանորեն

*Եղերական
յուրազրության
ճանապարհին*

Դանիել Վարուժան

խոշտանգվելով սպանվեց նշանավոր գործիչ **Նազարեթ Չավուշը**:

Հայ ղեկավար ուժերին ու մտավորականությանը գլխավոր և անսպասելի հարվածը հասցվեց հենց կայսրության մայրաքաղաքում: **1915 թ. ապրիլի 11-ին** (սոր տոմարով՝ **ապրիլի 24-ին**) և հաջորդող մի քանի օրերին Կ. Պոլսում ոստիկանությունը, ըստ թուրքական պաշտոնական տվյալների, ձերբակալեց 2300-ից ավելի մարդ: Նրանց թվում էին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ **Գրիգոր Զոհրապը, Վարդգեսը**, բանաստեղծներ **Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը**, երգահան **Կոմիտասը**, հայտնի գիտնականներ և մշակույթի այլ գործիչներ: Մայրաքաղաքից արքայազնից արքայազնից հայ մտավորականների մեծամասնությունը դաժանորեն սպանվեց արքայի ճանապարհին:

1915 թ. ապրիլի 15-ին կայսրության նահանգային պաշտոնյաներին ուղարկվեց երիտթուրք պարագլուխներ Թալեթի, Էսվերի և Նազըմի գաղտնի հրամանը, որով հրահանգվում էր խստորեն գործադրել հայերի ոչնչացման ծրագիրը:

Կ. Պոլսի կենտրոնական հրապարակներից մեկում 1915 թ. հունիսի 15-ին կախաղան բարձրացվեցին Հնչակյան կուսակցության 20 գործիչներ՝ **Փարամազի** գլխավորությամբ:

Քրդերի զինված հրոսակախումբ, 1915 թ.

Գրիգոր Զոհրապ

Ապա սկսվեց **ցեղասպանական մեծածավալ գործողությունը**՝ համատարած կոտորածներ, բռնի տեղահանություն և արքար:

Հայ տարագիրները քշվեցին Միջագետքի և Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներ, հատկապես՝ Դեր Զոր: Հայերի ցեղասպանությունը շարունակվեց նաև հաջորդ տարվա ընթացքում: Աքտրավայրերում ողջ մնացած 600 հազար հայ տարագիրների կեսը նույնպես ոչնչացվեց:

Այսպիսով՝ հայերի **Մեծ եղեռնը փաստացի սկսվել է 1914 թ. հոկտեմբերի վերջին և շարունակվել մինչև 1916 թ. ամառը:**

Մեծ եղեռնի հետևանքները: Հայոց ցեղասպանությունը **համաշխարհային քաղաքակրթության դեմ ուղղված ծանր ոճրագործություններից է:**

Ցեղասպանությունն իրագործվեց ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև թուրքական պետության բոլոր հայաբնակ վայրերում: Ցեղասպանության **ծանրագույն հետևանքը** մեր հայրենիքի մեծագույն մասի՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումն էր, **հայերի հայրենագրկումը:** Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության մյուս նահանգներում ապրող ավելի քան 2,5 միլիոն հայերից **1,5 միլիոնը** դարձավ Մեծ եղեռնի զոհ:

Հայերի բռնի տարահանում

Եղեռնից փրկված արևմտահայերի մեծ մասը սփռվեց աշխարհով մեկ: Նրանց մի մասը՝ մոտ 250 հազար մարդ, հիմնականում կանայք և երեխաներ, մնաց բուն երկրում և մահմեդականացվեց: Եղեռնից փրկվածներից մոտ 300 հազար մարդ ապաստան գտավ Արևելյան Հայաստանում և Այսրկովկասի տարբեր շրջաններում:

Այսպիսով՝ ցեղասպանության մյուս հետևանքը **հայկական սփյուռքի** ձևավորումն էր: Հարյուրհազարավոր հայեր ստիպված էին բնակություն հաստատել աշխարհի տարբեր երկրներում:

Վիթխարի էր նաև հայ ժողովրդի **նյութական կորուստը**, ժամանակի դրամով հաշված՝ առնվազն 20 միլիարդ ֆրանկ ոսկի: Հայերի շարժական և անշարժ գույքն անցավ տեղական իշխանություններին կամ թալանվեց ու յուրացվեց թուրքերի և քրդերի կողմից:

Ոչնչացվեցին հայկական պարունամշակութային հազարավոր արժեքներ, քանի որ դրանք նյութական վկաներն էին մարդկության բնօրրաններից մեկում՝ Հայաստանում հազարամյակներ ապրած հայ ազգի: Հայկական հազարավոր եկեղեցիներ ու վանքեր ավերվեցին կամ կողոպտվեցին: Վերացվեցին 1500 հայկական դպրոցներ ու վարժարաններ: Ոչնչացվեցին 20 հազարից ավելի հայկական ձեռագրեր և հնատիպ գրքեր:

Կոմիտաս

Հայ որբեր

Եվ վերջապես՝ ցեղասպանությունն իր հետքն է թողել հայության բոլոր սերունդների կենսագործունեության, բնավորության, ազգային նկարագրի և աշխարհայացքի ձևավորման վրա:

Մինչ օրս Թուրքիան չի դատապարտել և ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Իսկ ***Մեծ եղեռնից փրկված հայերի սերունդները և ընդհանրապես ամբողջ հայությունը շարունակում են պայքարել ոչ միայն ճանաչման, այլև արժանի հատուցման և ամբողջական հայրենիքի վերականգնման համազգային նպատակի համար:***

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ե՞րբ և ո՞ր փաստաթղթով է տրվել ցեղասպանության իրավական ձևակերպումը: Ո՞ր գործողություններն են որակվում որպես ցեղասպանություն:
2. Ուրիշ ի՞նչ ժողովուրդներ գիտեք, որոնց նկատմամբ երբևէ իրականացվել է ցեղասպանություն:
3. Ե՞րբ և որտե՞ղ էր հաստատվել հայերին ոչնչացնելու երիտթուրքական պետական ծրագիրը:
4. Ե՞րբ է կազմվել Երեքի կոմիտեն: Ի՞նչ դեր է խաղացել այն հայկական կոտորածների իրագործման մեջ:
5. Ե՞րբ է սկսվել և ի՞նչ փուլերով է ընթացել Մեծ եղեռնը:
6. Ե՞րբ սկսվեցին համատարած կոտորածներն ու տեղահանությունը: Որքա՞ն հայ զոհվեց Մեծ եղեռնի տարիներին:
7. Պարզաբանե՞ք Հայոց ցեղասպանության հետևանքները:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ի՞նչ նշանակություն կունենա Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ցեղասպանություն, «Ցեղասպանության հանցագործությունները կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիա, հայերի ոչնչացման երիտթուրքերի պետական ծրագիր, Երեքի կոմիտե, Թալեաթ, Նազրև, Հայոց մեծ եղեռն, Գ. Զոհրապ, Վարդգես, 1,5 մլն զոհ, Մեծ եղեռնի հետևանքներ, Հայոց ցեղասպանության ճանաչում և հատուցում:

§ 4. ԻՆՔՆԱԿԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ 1915 Թ.

Վանի փառապանծ հաղթանակը: Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայկական մի շարք բնակավայրերում հայերը կարողացան համախմբվել ու գեներալ ձեռքին արժանապատվորեն պայքարել թուրք և քուրդ ջարդարարների դեմ:

Առաջին ինքնապաշտպանական կռիվները տեղի ունեցան **Վանի նահանգում:** 1915 թ. ապրիլ-մայիսին կատաղի մարտեր ընթացան **Շարսախ** և **Մոկու գավառներում:** Տեղի հայությունը դիմադրեց մինչև հայ կամավորների օգնության հասնելը:

Հզոր ինքնապաշտպանություն կազմակերպվեց **Վան քաղաքում**, որտեղ ապրում էր մոտ 22,5 հազար հայ:

Քաղաքի հայությունը կենտրոնացած էր երկու թաղամասերում՝ **Այգեստան** և **Քաղաքամեջ:** Իրավիճակը դժվարացել էր նաև այն պատճառով, որ նահանգի մի քանի տասնյակ հազար հայեր ապաստանել էին Վանում՝ խուսափելով կոտորածից: Վանեցիներին այլ ելք չէր մնում, քան զինված պայքար մղել:

Այգեստանում ստեղծվեց զինվորական մարմին: Նրա կազմում էին **Արմենակ Եկարյանը** (ղեկավար), **Արամ Մանուկյանը** և ուրիշներ: Իսկ Քաղաքամեջում ձևավորվեց տեղի զինվորական մարմինը՝ **Հայկակ Կոտոյանի** ղեկավարությամբ:

Վանի ինքնապաշտպանությունն սկսվեց **ապրիլի 7-ին** և տևեց մոտ մեկ ամիս: Կռիվներին մասնակցում էին նաև կանայք, աղջիկներ և պատանիներ: Բոլորին համակել էր այն գաղափարը, որ լավ է մեռնել, քան հանձնվել:

Իմանալով ռուսական զորքի և հայ կամավորների առաջխաղացման մասին՝ թուրքերը փախուստի դիմեցին: **Մայիսի 5-ին** Վան մտան առաջին հայ կամավորները:

1915 թ. մայիսի 7-ին Վանի նահանգապետ նշանակվեց ակնավոր գործիչ **Արամ Մանուկյանը:** Ռուսական զորքի հուլիսյան նահանջի պատճառով Վանի հայկական իշխանությունը դադարեց գործելուց: Վանի փորձը, սակայն Ա. Մանուկյանն օգտագործեց Երևա-

Արմենակ Եկարյան

Թշնամուց առգրաված թնդանոթ

*Վանի հայկական
վարչությունը
Արամ Մանուկյանի
(ձախից առաջինը)
գլխավորությամբ*

նի նահանգում 1917 թ. վերջին և 1918 թ. առաջին կեսին՝ հայոց պետականության վերականգնման ժամանակահատվածում:

Շապին Կարահիսար: **Հունիսի 3-ին** սկսվեց **Շապին Կարահիսար** քաղաքի հայկական թաղամասի դիմադրությունը: Տեղի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու համար ստեղծվեց գինվորական խորհուրդ, որը գլխավորեց **Ղուկաս Տեովլեթյանը**: Շուտով դիմադրության վայրը նստրվեց քաղաքի հարևանությամբ գտնվող հինավուրց բերդը, ուր պատսպարվեցին 5 հազարից ավելի հայեր: Պաշտպանները քաջաբար հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհները: Հունիսի վերջին պարենի, ջրի, դեղորայքի պակասի պատճառով իրադրությունը դարձավ սպառնալից: Զինվորական խորհուրդը վճռեց՝ քանի դեռ սովը ուժասպառ չի արել մարդկանց, ճեղքել հակառակորդի պաշարումը: **Հունիսի 29-ի** ուշ գիշերը մոտ 1000 հոգուց բաղկացած հայերի ջոկատը գրոհեց թուրքական ուժերի վրա և ճեղքեց շրջափակումը: Ներխուժելով բերդ՝ թուրքերը կոտորեցին տեղում մնացած հայերին:

«Մուսա լեռան քառասուն օրը»: Հայ ժողովրդի անձնագոհ պայքարի փառահեղ օրինակ է Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը: Հուլիսի վերջերին թուրքական իշխանությունները պահանջում են տարագրվել Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափին ընկած **Մուեռիս** գավառակի հայությանը: Տեղի զուտ հայկական վեց գյուղերի 4200-ից ավելի բնակիչներ վճռում են չենթարկվել և բարձրանալ մոտակա Մուսա լեռը: Կազմվում է պաշտպանության վարչական մարմին, որի նախագահ է դառնում **Տիգրան Անդրեասյանը**, իսկ գինվորական մասի ղեկավարը՝ **Եսայի Յաղուբյանը**:

Օգոստոսի սկզբից սկսվում են համառ և արյունալի կռիվները: Թուրքական զորքի թիվը եռապատկվում է՝ հասնելով 20 հազարի: Լիակատար շրջափակման մեջ գտնվող հայերի համար փրկության միակ ելքը Միջերկրական ծովն էր, որտեղ պարեկություն էին անում բրիտանական և ֆրանսիական ռազմանավերը:

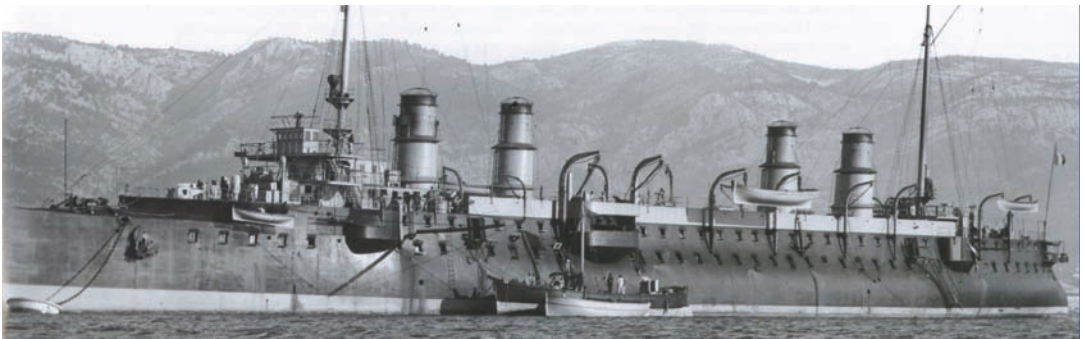
Սեպտեմբերի 5-ին ֆրանսիական «**Գիշեն**» հաժանավն անսպասելիորեն հայտնվում է Մուսա լեռան ափամերձ ջրերում: Կապ է հաստատվում նավապետի հետ, որը խոստանում է մի քանի օրից գալ օգնության: **Սեպտեմբերի 10-ին** հասնում է բաղձալի օգնությունը, իսկ երկու օր հետո սկսվում է մարդկանց տարահանումը: Փրկված 4058 հայերը տեղափոխվում են Եգիպտոսի Պորտ Սաիդ քաղաքը:

Սուեիսի հայերի հերոսական պայքարին է նվիրված հայտնի գրող **Ֆրանց Վերֆելի** «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը, որը թարգմանվել է 30 լեզուներով:

Ուրֆա: Երիտթուրք ջարդարարների դեմ ինքնապաշտպանություն կազմակերպվեց նաև **Ուրֆայում** (Եդեսիա): Քաղաքի 100 հազար բնակչից 35 հազարը հայ էր: Թուրքերը վաղօրոք մշակած ծրագրով փորձեցին անակնկալի բերել հայերին, բայց չստացվեց: Հայկական եկեղեցու զանգերի դողանջը հայերին զենքի կոչեց: **Սեպտեմբերի 29-ին** սկսվեց անձնագոհ պայքարը թուրքերի մի քանի անգամ ավել ուժերի դեմ:

Ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար ստեղծվեց գինվորական խորհուրդ՝ **Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի** գլխավորությամբ: Անհավասար կռիվում շատերը զոհվում են, իսկ ծանր վիրավոր Մ. Յոթնեղբայրյանը ոսոխի ձեռքը չընկնելու համար

*Ֆրանսիական
«Գիշեն» հաժանավը*

ինքնասպան է լինում: Ուրֆացիները հերոսաբար դիմադրում են մինչև նոյեմբերի կեսերը: Նույնիսկ թուրք հրամանատարը խոստովանում է. *«Բնջ կլինեք մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆա մեր դեմ այսպես ծառանար»:*

Այն դժնդակ օրերին հայ ժողովուրդը, զենքի դիմելով, կարողացավ պայքարել թուրք ոճրագործների դեմ նաև Մուշում, Սասունում և բազմաթիվ այլ վայրերում:

Այսպիսով՝ զինված դիմադրության շնորհիվ տասնյակ հազարավոր հայեր փրկվեցին: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ հայության ուժը միասնական ու միակամ լինելու մեջ է: Յուրաքանչյուր հայ միշտ պետք է պատրաստ լինի պաշտպանելու հայրենիքն ու ազգը: Իսկ Վանի պաշտպանների փայլուն հաղթանակի շնորհիվ Վասպուրականում թեև կարճատև, բայց գոյություն ունեցավ *ազգային տեղական իշխանություն՝ սպազա անկախության նախադիպր:* Սա է ինքնապաշտպանական մարտերի պատմական նշանակությունը:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային արձագանքները: Թուրքերի ոճրագործությունը դատապարտեցին ժամանակի հասարակական-քաղաքական և պետական նշանավոր բազմաթիվ գործիչներ՝ **Յ. Լեփսիուսը, Ջ. Բրայսը, Ֆ. Նանսենը, Վ. Բրյուսովը, Վ. Վիլսոնը, Հ. Մորգենթաուն** և ուրիշներ:

Տեսնելով, որ թուրքական կառավարությունը և դաշնակից երկրները հետևողական չեն այդ հարցում՝ դատավճռի իրականացմանը ձեռնամուխ եղան անձնագոհի հայ վրիժառուները: Նրանք գործում էին ՀՅԴ-ի կողմից 1919 թ. խիստ գաղտնի պայմաններում կյանքի կոչված «Նեմեսիս» ծրագրի շրջանակներում:

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում Մոդոնոն Թեհլիրյանն իրականացրեց Մեծ եղեռնի ամենագլխավոր պատասխանատու Թալեաթի մահապատիժը: Գերմանական դատարանը, հանգամանորեն և անաչառորեն քննելով հարցը, դրա հետ կապված նաև Հայոց ցեղասպանության հանգամանքները, Ս. Թեհլիրյանին արդարացրեց և ազատ արձակեց: Պատժվեցին նաև նախկին վարչապետ Սայիդ Հալիմը, Բեհադդին Շաքիրը, Ջեմալը և Էսվերը: Այսպես ի կատար ածվեց Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուների դատավճիռը:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո Անտանտի երկրները թուրքական նոր կառավարությունից պահանջեցին դատական գործ հարուցել երիտթուրքերի դեմ: Հայերի կոտորածների վերաբերյալ հավաքվեցին մեղադրական բազմահազար ապացույցներ: Անգամ թուրքական դատարանը հարկադրված էր ընդունել երիտթուրքերի ծանր հանցանքները: Գատավճիռն արձակվեց **1919 թ. հուլիսի 5-ին**: Մեծ եղեռնի գլխավոր պատասխանատուներ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և ուրիշներ դատապարտվեցին մահվան, չնայած որ այդ պահին գտնվում էին երկրից դուրս: Մյուս հանցագործները ազատազրկվեցին տարբեր ժամկետներով:

Յոհաննես Լեփսիոս

Այսպիսով՝ *Հայոց ցեղասպանության ճանաչման առաջին լուրջ քայլը կատարվեց Մեծ եղեռնից մի քանի տարի անց՝ հենց թուրքական իշխանությունների կողմից:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Վանի հերոսամարտի ընթացքը և արդյունքները:
2. Երբ է սկսվել Շապին Կարահիսարի ինքնապաշտպանությունը: Ո՞վ էր գլխավորում այն և ի՞նչ ավարտ ունեցավ:
3. Ե՞րբ է սկսվել և ավարտվել սուետիահայերի հերոսական դիմադրությունը: Փորձե՛ք պարզել նրանց հաջողության պատճառները:
4. Ներկայացրե՛ք Ուրֆայի հայության ինքնապաշտպանությունը: Ո՞վ էր գլխավորում այն:
5. Վերհանե՛ք 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի պատմական նշանակությունը:
6. Որո՞նք էին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը միտված առաջին քայլերը:
7. Ի՞նչ վճիռ կայացրեց թուրքական դատարանը Մեծ եղեռնի կազմակերպիչների հանդեպ:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վանի, Շարահի, Շապին Կարահիսարի, Մուսա լեռան և Ուրֆայի 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտեր, Վանի նահանգապետ Արամ Մանուկյան, Արմենակ Եկարյան, Հայկակ Կոստյան, Ղուկաս Տեովլեթյան, Տիգրան Անդրեասյան, Եսայի Յաղոբյան, Մկրտիչ Յոթնեղբայրյան, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առաջին քայլեր, Յոհաննես Լեփսիոս, Սողոմոն Թեփլիրյան

§ 5. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1917 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Միապետության անկումը Ռուսաստանում: 1917 թ. փետրվարի վերջին Ռուսաստանում սկսված հեղափոխության շնորհիվ տապալվեց միապետությունը: Երկիրը բռնեց ժողովրդավարական հանրապետության ձևավորման ուղին: Մարտի 2-ին կազմվեց **Ժամանակավոր կառավարություն**՝ բարձրագույն գործադիր իշխանության նոր մարմինը Ռուսաստանում:

Հեղափոխական ալիքը հասավ նաև Անդրկովկաս, տարածվեց Հայաստանում: Բոլորը ողջունում էին հեղափոխությունը, պահանջում հաստատել իրական ազատություններ և իրավունքներ:

Վերացվեց Կովկասի փոխարքայությունը: Փոխարենը **1917 թ. մարտի 9-ին** կազմվեց երկրամասի իշխանության նոր մարմին՝ **Անդրկովկասյան հայրուկ կոմիտե (ԱՀԿ):** ԱՀԿ-ում հայերի ներկայացուցիչը **Մ. Պապաջանյանն էր:** Իր ողջ գործունեության ընթացքում ԱՀԿ-ն այդպես էլ հեղինակավոր իշխանություն չդարձավ երկրամասում:

Ժամանակավոր կառավարությունը և Արևմտյան Հայաստանը: Հայկական հարցում Ռուսաստանի նոր իշխանության որոշ քայլեր լավատեսական հույսեր արթնացրին հայ քաղաքական շրջանակներում:

1917 թ. ապրիլի 26-ին հրապարակվեց Ժամանակավոր կառավարության որոշումը Արևմտյան Հայաստանի և գրավված մյուս վայրերի կառավարման մասին: Առաջին անգամ Օսմանյան կայսրությունից նվաճված հայկական տարածքները միավորվեցին որպես վարչա-

Երևանը XX դարի սկզբներին

կան առանձին միավոր՝ **Թուրքահայաստան** անվանումով: Այն կազմված էր երեք մարզերից (Էրզրում, Ինուս, Վան): Արևմտահայաստանը (Թուրքահայաստան) կառավարելու էր գեներալ-կոմիսարը: Կոմիսարի քաղաքացիական գծով տեղակալ նշանակվեց **Հակոբ Զավրյանը**: Տարածքն անմիջականորեն ենթարկվում էր ժամանակավոր կառավարությանը:

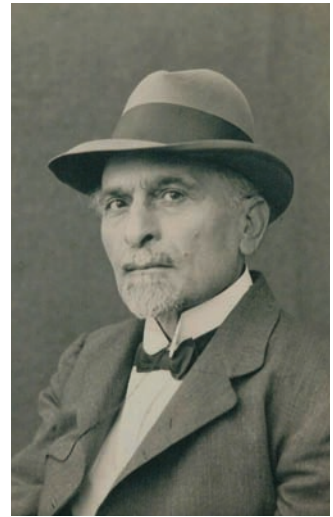
Ռուսական նոր իշխանությունը սկսեց հայկական մարզերում հայանպաստ քաղաքականություն իրականացնել՝ ի տարբերություն ցարիզմի: Թույլատրվեց բոլոր հայերին վերաբնակվելու հիշյալ մարզերում:

Արևմտահայերի ազգային խորհուրդը: Արևմտահայաստանի վերածննդի սկիզբը: Ինչպես գիտեք, Անդրկովկասում ապաստան էին գտել մոտ 300 հազար արևմտահայ գաղթականներ: Օգտվելով Ռուսաստանում հաստատված քաղաքական ազատությունից՝ արևմտահայերը ստեղծեցին ազգային մարմիններ: **Երևանում 1917 թ. մայիսին** կայացավ **արևմտահայերի առաջին համագումարը**: Հայրենիքի վերաբնակեցման, Հայաստանում ազգային վարչություն կազմակերպելու, կրթական, տնտեսական և այլ հարցերի վերաբերյալ ընդունվեցին կարևոր որոշումներ:

Ընտրվեց ղեկավար մարմին՝ **Արևմտահայ ազգային խորհուրդ**, որի նախագահն էր **Վահան Փափազյանը (Կոնս)**:

Էրզրումում, Վանում և Ինուսում ձևավորվեցին և սկսեցին գործել Արևմտահայ ազգային խորհրդի տեղական մարմինները: 1917 թ. ընթացքում նրանք մեծ գործ կատարեցին ավերված բնակավայրերը վերականգնելու և վերաբնակեցնելու ուղղությամբ: Աշնան վերջերին հայկական մարզերում մոտ 300 հազար հայ բնակչություն կար: Տեղերում կազմակերպվեցին ժողովրդական միլիցիայի ջոկատներ ու կամավորական խմբեր՝ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու և կարգուկանոն հաստատելու նպատակով:

Հայոց ազգային խորհրդի արեղծումը: Ռուսաստանի տարբեր երկրամասերում ստեղծվում էին ազգային նոր մարմիններ, որոնք տնօրինում էին սեփական ժողովրդի տարաբնույթ խնդիրների լուծումը: Այդ գործընթացը դրսևորվեց նաև հայկական միջավայրում:

Վահան Փափազյան

Կովկասյան ռուսական զորքի ջոկատի պետ գեներալ Նազարովը նոր նշանակում էր ստացել: Հրաժեշտի հանդիպման ժամանակ նա իր ջոկատի կազմում կոված IV հայկական գումարտակի զինվորներին ասաց. «Իմ փառապանծ հրաձիգ հայեր: Մեկ տարուց ավելի է, ինչ մենք միասին խփում ենք թուրքերին, ձեր փառահեղ մարտերի ժամանակ ես անձամբ համոզվեցի հայ զինվորների գերհերոսական հատկությունների մեջ: Կեցցե՛ ազգը, որն ունի նման պանծալի արծիվներ»:

*Ըստ Մուսկիպյան լույս
տեսնող «Արմյանակի
վեպրնիկ» շաբաթաթերթի
1917 թ. հուլիսի 30-ի համարի
նյութերի:*

Ավետիս Ահարոնյան

1917 թ. աշնանը Թիֆլիսում տեղի ունեցավ արևելահայերի համագումարը: Մասնակցում էին քաղաքական և հասարակական տարբեր կազմակերպությունների 228 պատգամավորներ, որոնց կեսից ավելին դաշնակցականներ էին: Համագումարը որոշումներ ընդունեց Կովկասյան ճակատի պաշտպանության, հայկական ազգային զորամասերի ստեղծման և այլ հարցերի մասին:

Համագումարի ավարտից քիչ անց ձևավորվեց 15-հոգանոց գործադիր մարմին՝ **Հայոց ազգային խորհուրդը**: Այն հայտնի է նաև **Արևելահայ ազգային խորհուրդ** անունով: Խորհրդի նախագահն էր **Ա. Ահարոնյանը**, քարտուղարը՝ **Ն. Աղբալյանը**:

Հայոց ազգային խորհրդի նստավայրը Թիֆլիսն էր: Կովկասի հայաբնակ քաղաքներում և Հայաստանի վարչական կենտրոններում ձևավորվեցին խորհրդի տեղական մարմինները: Ազգային կենտրոնական նոր մարմնի ստեղծումով ավարտվեց Հայոց ազգային բյուրոյի (1912-1917 թթ.) գործունեությունը:

Հայոց ազգային խորհուրդը դարձավ հայության կենսական ինդիքները փնտրինող գլխավոր մարմինը:

Սահմանափոխության հարցը Անդրկովկասում:

Երկրամասում ազգամիջյան հարաբերությունները կարգավորելու գործում մեծ նշանակություն էին ստացել արդարացի սահմանափոխության իրագործումը և տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ զեմստվոների հաստատումը: Անդրկովկասը Ռուսաստանի այն շրջաններից էր, որտեղ զեմստվոներ չէին ներդրվել: Դրա ներդրումը նախ պահանջում էր փոփոխել երկրամասի վարչական սահմանները: Նախկին փոխարքայության տարածքում կիրառելով «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը՝ ցարիզմը միտումնավոր անարդարացի վարչական սահմանաբաժանում էր կատարել: Հետփետրվարյան ժամանակաշրջանում վրացի, հայ և թաթար քաղաքական ուժերը փորձեցին փոխհամաձայնությամբ շտկել աղավաղված ազգագրական-վարչական քարտեզը: Այդ գործում ամենից ավելի շահագրգռված էին հայերը, քանի որ նրանք բոլորից շատ էին տուժել ինքնակալության գաղութային քաղաքականությունից:

Նիկոլ Աղբալյան

Բազմաթիվ քննարկումներից հետո՝ 1917 թ., հրապարակ եկավ Անդրկովկասի վարչական սահմանափոխության վերաբերյալ կառավարական ծրագիր: Ըստ դրա՝ հայաբնակ գավառներից կազմվելու էին 3 հայկական նահանգներ՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Գանձակի՝ 64 000 քառ. կմ ընդհանուր տարածքով: Արևելահայերի համագումարը հավանություն տվեց այդ ծրագրին:

Սակայն հետագայում Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, այդ հարցում գերակշռեց վրաց-մահմեդական համագործակցությունը և այդ ծրագիրն այդպես էլ չիրագործվեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ տապալվեց միապետությունը Ռուսաստանում: Իշխանության ինչ մարմիններ ստեղծվեցին Պետրոգրադում և Թիֆլիսում:
2. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց ժամանակավոր կառավարությունը Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ: Համեմատե՛ք հայերի նկատմամբ ցարիզմի և ժամանակավոր կառավարության վարած քաղաքականությունը:
3. Երբ և որտե՞ղ է հրավիրվել արևմտահայերի առաջին համագումարը: Ո՞վ էր գլխավորում Արևմտահայ ազգային խորհուրդը:
4. Հայաստանի վերականգնման նպատակով ինչ աշխատանքներ տարվեցին 1917 թ. ընթացքում:
5. Երբ և որտե՞ղ է հրավիրվել արևելահայերի առաջին համագումարը:
6. Ո՞վ էր գլխավորում Հայոց ազգային խորհուրդը: Ինչ դերակատարում ստանձնեց Հայոց ազգային խորհուրդը:
7. Ինչ էր նախատեսում Անդրկովկասի վարչական սահմանափոխության կառավարական ծրագիրը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ էին հայերը շահագրգռված երկրամասում սահմանափոխություն կատարելու հարցում:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռուսաստանի Փետրվարյան հեղափոխություն, ցարիզմի փլուզում, ժամանակավոր կառավարություն, Անդրկովկասյան հասարակ կոմիտե, Միքայել Պապաջանյան, «Թորքահայաստան», Հակոբ Զավրյան, Արևմտահայ ազգային խորհուրդ, Վահան Փափագյան (Կոնս), Հայոց ազգային խորհուրդ, Ավերիս Ահարոնյան

§ 6. ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՏԱՆԸ

Անդրկոմիսարիատի սյեղծումը: Բոլշևիկների կուսակցությունը 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին (նոր տոմարով՝ նոյեմբերի 7-ին) Պետրոգրադում իրականացրեց պետական հեղաշրջում և իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը: Վ. Լենինի գլխավորությամբ ստեղծվեց նոր կառավարություն՝ **Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ (ԺԿԽ):** Այսպես սկսվեց Ռուսաստանի պատմության խորհրդային ժամանակաշրջանը:

Այսրկովկասի գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերը դատապարտեցին բոլշևիկյան հեղաշրջումը: Ռուսաստանի մայրաքաղաքում տեղի ունեցած իշխանափոխությամբ երկրամասում առաջացավ իշխանական ճգնաժամ: Այն հաղթահարելու նպատակով Թիֆլիսում 1917 թ. նոյեմբերին գումարվեց տեղի քաղաքական և ռազմական ուժերի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Արդյունքում՝ **նոյեմբերի 15-ին** կազմավորվեց գործադիր նոր մարմին, որը կոչվեց **Անդրկովկասյան կոմիսարիատ**, իսկ ԱՀԿ-ն լուծարվեց:

Կոմիսարիատում գլխավոր պաշտոնները զբաղեցնում էին մենշևիկներն ու էսէռները: 12 կոմիսարներից 3-ը հայ էին:

Նոր գործադիր մարմինը, սակայն, չկարողացավ կարգավորել երկրամասի ներքին կյանքը: Դեռ ավելին՝

Ձմեռային պալատի գրավումը 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին Պետրոգրադում

Երզնկա, 1917 թ.

վատթարացան ժողովրդի կենսապայմանները, համատարած բնույթ ընդունեցին ավազակությունն ու կողոպուտը: Ազգամիջյան բախումների ալիքը հեղեղեց ողջ երկրամասն ու ճակատային թիկունքը:

Երզնկայի զինադադարը: Կտրուկ փոխվեց իրավիճակը նաև Կովկասյան ճակատում: Անդրկոմիսարիատը հաշտության բանակցություններ սկսեց Թուրքիայի հետ և **1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում** ստորագրեց զինադադարի համաձայնագիր: Ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին մինչև հաշտության պայմանագրի կնքումը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո ռուս-թուրքական ճակատը փլուզվեց: Ռուսական զորքը լքեց ճակատը, իսկ ազգային զորամասերը, որոնք պետք է փոխարինեին ռուսներին, դեռ նոր էին ձևավորվում և ճակատ չէին հասել: 1917 թ. դեկտեմբերի վերջին ճակատի՝ Արևմտյան Հայաստանի հատվածում մնացել էր ընդամենը 17 հազար մարտիկ:

«Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը **1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունեց «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը** (դեկրետ): Դեռ նոյեմբերին ստեղծվել էր հանձնաժողով, որի կազմում էին բոլշևիկներ Վահան Տերյանը, Սարգիս Լուկաշինը, ՀՅԴ ներկայացուցիչ Ռոստոմը և ուրիշներ: Այդ հանձնաժողովն էլ կազմեց վերոհիշյալ հրովարտակի նախագիծը:

Այդ հրովարտակով բոլշևիկյան կառավարությունը ճանաչում էր Արևմտյան Հայաստանում հայերի ինքնորոշման (անկախ պետություն ստեղծելու, Ռուսաս-

Կովկասյան ճակատում ռուսներին փոխարինող հայկական զորամասերում կենսական էր բարոյականային ոգու բարձրացումը: Ավելի քան երեք տարի շարունակվող պատերազմից ֆիզիկապես հոգնած, բարոյականային որոշանկում ապրող հայ մարտիկների համար ոգեշնչման աղբյուր կարող էին ծառայել հայ ժողովրդի անցյալի և ներկայի հերոսական էջերը: Ամենաթարմ օրինակ էր հայ կամավորական շարժումը:

«Ռազմիկ» թերթը այդ մասին գրում է, որ հայ քաջորդիները, նետվելով ինքնամոռաց կովի, պատմության էջերը հարստացրին բազմաթիվ սխրագործություններով: «Եվ ոգին էր, որ արավ այդ գործերը... Այդ ոգին է, որ պակասում է այս խառնակ շրջանում մեր հայրենիքի շատ զորամասերին: Այդ ոգին է, որ պետք է աշխատենք ներշնչել նրանց»:

«Ռազմիկ»,
Հայ զինվորական
միության թերթ, 1917 թ.
նոյեմբերի 20, թիվ 1

տանին միանալու կամ ինքնուրույն այլ որոշում կայացնելու) իրավունքը: Այդ իրավունքի իրագործման համար առաջարկվում էր ռուսական զորքերը դուրս բերել Արևմտյան Հայաստանից, ստեղծել հայկական ժողովրդական միլիցիա, բռնագաղթված հայերին վերադարձնել հայրենիք: Փաստացի դա նշանակում էր Արևմտյան Հայաստանը վերադարձնել Թուրքիային, որովհետև զորքերի դուրսբերումը կնշանակեր անպաշտպան թողնել երկրամասը: Հրովարտակի դրական նշանակությունը թերևս այն էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը հրապարակայնորեն ճանաչում էր Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման և ազգային պետություն ունենալու իրավունքը:

Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությունը և Հայկական հարցը: Խորհրդային կառավարությունը խզեց հարաբերությունները Անտանտի դաշնակից երկրների հետ: Նա Բրեստ-Լիտովսկում 1917 թ. դեկտեմբերի 2-ին զինադադար կնքեց, պապ հաշտության բանակցություններ սկսեց հակառակորդ Քառյակ միության հետ:

Նման քաղաքական շրջադարձով խորհրդային ղեկավարությունը նպատակ ուներ պատերազմող երկրներում հրահրելու համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխություն: Այնպես որ, բուլշևիկների համար Արևմտյան Հայաստանի խնդրի լուծումն ուներ ածանցյալ նշանակություն: Չնայած դրան՝ Հայկական հարցը քննարկվեց բանակցությունների ողջ ընթացքում:

Շուտով Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունները ընդհատվեցին: Պատերազմը վերսկսվեց. Գերմանիան հարձակման անցավ Պետրոգրադի ուղղությամբ, իսկ թուրքական զորքը՝ Կովկասյան ճակատում:

Ի վերջո, շուրջ երեք ամիս ձգված բանակցություններից հետո Խորհրդային Ռուսաստանը **1918 թ. մարտի 3-ին** (սոր տոմարով) **Բրեստ-Լիտովսկում** ստորագրեց հաշտության պայմանագիր իր համար շատ ծանր պայմաններով: **Անտանտի նախկին անդամ Ռուսաստանը, անջար հաշտություն կնքելով, դուրս եկավ Առաջին աշխարհամարտից:**

Հաշտության 4-րդ հոդվածի և ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիային վե-

րադարձվեցին Արևմտյան Հայաստանում գրավված հողերը: Ռուսաստանը պարտավորվեց իր գործերը շուտափույթ դուրս հանել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Կարսի և Բաթումի մարզերից: Ռուսաստանը պարտավորվում էր նաև Անդրկովկասից հանել իր բոլոր ուժերը և գորացրել հայկական գորամասերը:

Այսպիսով՝ Բրեստ–Լիտովսկի պայմանագրով ոտնահարվեցին հայ ժողովրդի իրավունքները: Բոլշևիկները գործարքի գնացին Ռուսաստանի երեկվա թշնամիների հետ, որպեսզի պահպանեն իրենց իշխանությունը: Երբ ստորագրվում էր այդ չարաբաստիկ պայմանագիրը, ռուսական զորքն արդեն լքել էր Կովկասյան ճակատը, և վերսկսվել էր պատերազմն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ բոլշևիկները գրավեցին իշխանությունը:
2. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Անդրկովկասում: Ո՞ր ուժերից կազմվեց երկրամասի իշխանության նոր մարմինը:
3. Երբ կնքվեց Երզնկայի զինադադարը: Ինչո՞ւ Կովկասյան ճակատը փլուզվեց:
4. Երբ է ընդունվել Արևմտյան Հայաստանի մասին բոլշևիկյան դեկրետը: Ովքե՞ր էին այն կազմել: Գնահատե՞ք այդ փաստաթուղթը:
5. Ինչ նպատակ էր հետապնդում Խորհրդային Ռուսաստանը՝ առանձին բանակցություններ սկսելով Քառյակ միության հետ:
6. Երբ է կնքվել Բրեստ–Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանն անտեսեց հայ ժողովրդի շահերը և Արևմտյան Հայաստանը վերադարձրեց Թուրքիային:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հոկտեմբերյան հեղաշրջում, Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, Անդրկովկասյան կոմիսարիատ, Երզնկայի զինադադար, «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակ (դեկրետ), Վահան Տերյան, Սարգիս Լուկաշին, Բրեստ–Լիտովսկի հաշտության պայմանագիր, հայ ժողովրդի իրավունքների ոտնահարում, հայ ժողովրդի ազատ ինքնորոշման և ազգային անկախ պետություն ունենալու իրավունք

§ 7. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԵՐՍԿՍՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Թովմաս Նազարբեկյան

Հայկական զորամիավորումների ստեղծումը:

Երկրամասում արմատապես փոխված քաղաքական վիճակում Հայոց ազգային խորհուրդը ձեռք բերեց բանակային կորպուս ստեղծելու իրավունք: **1917 թ. նոյեմբերի 16-ի** հրամանով Կովկասյան ճակատում ստեղծվելու էր **Հայկական կորպուսը**: Հրամանատար հաստատվեց գեներալ **Թովմաս Նազարբեկյանը**, իսկ կոմիսար՝ **Դրոն**: Կորպուսը բաղկացած էր երկու դիվիզիայից, յուրաքանչյուրում կար 4 գունդ:

Հայկական կորպուսի զորամիավորների համալրման գլխավոր վայր դարձավ **Երևանի նահանգը**: Հայոց ազգային խորհուրդը 1917 թ. դեկտեմբերի վերջերին ԹԻՖլիսից Երևան գործուղեց **Արամ Մանուկյանին**՝ օժտելով նրան արտակարգ լիազորություններով: Արամի առաջնահերթ խնդիրն էր կարգուկանոն հաստատել նահանգում և աջակցել ազգային զորամասերի կազմավորմանը: Շուտով Երևան ժամանեց գեներալ **Մովսես Միլիկյանը**՝ կորպուսի առաջին դիվիզիայի հրամանատարը: Երևան եկավ նաև Դրոն:

Արևմտահայերից ձևավորվեց հայկական մյուս խոշոր զորամիավորը՝ **դիվիզիան**, որի հրամանատար նշանակվեց **Անդրանիկ Օզանյանը**: Նրան շնորհվեց գեներալ-մայորի աստիճան: Հայկական այս դիվիզիան շուտով վերածվեց ավելի մեծ զորամիավորման և կոչվեց **Հայուկ հավաքական ջոկատ**:

Թուրքերի կողմից վերսկսված պատերազմի պայմաններում տեղի ունեցավ հայկական զորամիավորումների համախմբում: **1918 թ. մարտի 1-ին** կորպուսի և հավաքական ջոկատի միավորումից ստեղծվեց **Առանձին հայկական կորպուսը**՝ Թ. Նազարբեկյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ:

Պայքար երկրամասում իշխանության համար:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Այսրկովկասում իշխանության համար սուր պայքար էր ծավալվել տեղի հիմնական քաղաքական ուժերի միջև: Վրացի մենշևիկները նպատակադրվել էին երկրամասում հաստատել վրացական գերիշխանություն: Նրանց և

Անդրանիկ Օզանյան

թաթար-մուսավաթականների շահերը շատ հարցերում համընկնում էին. արդյունքում ձևավորվեց **վրաց-թաթարական** դաշինքը: Այս երկու ուժերը նպատակ էին դրել թույլ չտալու հայերին հայկական ընդարձակ հողերի վրա ստեղծել անկախ Հայաստան:

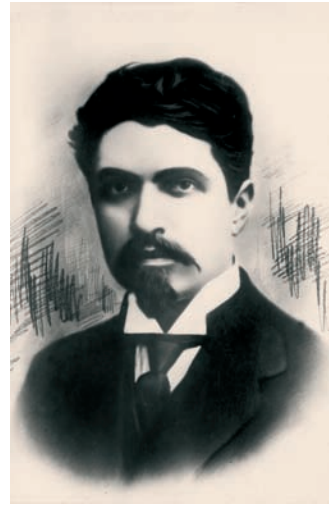
Վրաց-թաթարական ուժերին քաղաքական լուրջ մրցակից էին ոչ միայն հայ ազգային ուժերը, հատկապես **դաշնակցականները**, այլև հայ նշանավոր բոլշևիկ **Ս. Շահումյանը**: Վերջինս գլխավորում էր Բաքվում հաստատված խորհրդային իշխանությունը: Շահումյանը և նրա կողմնակիցները խնդիր էին դրել գրավելու իշխանությունը նաև երկրամասի կենտրոն Թիֆլիսում:

Նման իրադրությունում երկրամասի իշխանության կառուցվածքում տեղի ունեցավ փոփոխություն: **1918 թ. փետրվարի 10-ին** մենշևիկների, մուսավաթականների, դաշնակցության և այլ կուսակցությունների պատգամավորներից ձևավորվեց օրենսդիր բարձրագույն մարմին՝ **Անդրկովկասյան Սեյմը**: Դրա նախագահն էր մենշևիկ Ն. Չխեիձեն: Ս. Շահումյանը, խուսափելով Սեյմի հետապնդումներից, մարտի սկզբներին վերադարձավ Բաքու:

Ս. Շահումյանի գլխավորությամբ ստեղծված խորհրդային իշխանությունը հայտնի էր նաև **Բաքվի կոմունա** անունով: Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի ջանքերով տեղում ստեղծվել էր Հայկական կորպուսի 15-հազարանոց զինուժ: Երկաթուղու շրջափակման պատճառով այն միավորվեց կոմունայի գործի հետ՝ կազմելով նրա մեծ մասը: Հայկական զորամասերի շնորհիվ էր, որ թուրքերը մինչև 1918 թ. սեպտեմբերի կեսերը չէին կարողանում գրավել Բաքուն:

Պարերազմի վերսկսումը, Անդրկովկասի անկախացումը: Երզնկայի զինադադարը խախտած թուրքական զորքերը **1918 թ. հունվարի 28-ին** (նոր տոմարով՝ **փետրվարի 10**) անցան հակահարձակման: Համառ դիմադրությունից հետո հայկական զորքը և հայ բնակչությունը նահանջեցին դեպի Էրզրում:

Անդրանիկը նշանակվեց ռազմավարական նշանակություն ունեցող Էրզրումի պաշտպանական շրջանի ղեկավար: Դա ոգևորեց քաղաքի և շրջանի հայ բնակչու-

Սյրեփան Շահումյան

Մովսես Միլիկյան

Հայկական I հրա-
ձգային բրիգադի «Զին-
վոր» թերթը դեռ 1917 թ.
վերջին զգուշացնում
էր. «Մեծ և ահավոր է
գալիք օրերի վտանգը,
բայց դժբախտաբար շատ
քչերն են ըմբռնում այս
անվիճելի ճշմարտու-
թյունը»: Թշնամու զոր-
քերը կարող են խախտել
Երզնկայի զինադադարը
և, հարձակման անցնե-
լով, գրավել Արևմտյան
Հայաստանն ու Արևել-
յան Հայաստանը: «Մեզ
ուժ է պետք թշնամու
ախորժակը սանձելու
համար, ուժի առաջ
կխոնարհվի նա: Այդ է
մեր միակ փրկությունը:
Մեր ժողովուրդը պետք
է հասկանա վերջապես
այս դառը ճշմարտությու-
նը և, հասկանալով հան-
դերձ, պետք է հանդես
բերի այս ահավոր ժա-
մին իր բոլոր ուժերն ու
կարողությունները, եթե
չի ուզում, որ մեր անունը
ընդմիջտ ջնջվի մարդ-
կային պատմության
էջերից», — միանգամայն
իրավացիորեն գրում էր
թերթը:

«Զինվոր», 1917 թ.
դեկտեմբերի 25, թիվ 3

թյանը: Սակայն փոքրաթիվ ուժերով **Էրզրունը** պահել
հնարավոր չեղավ. փետրվարի 27-ին այն անցավ թուր-
քերի ձեռքը:

Մարտի երկրորդ կեսին թուրքական զորքն սկսեց
սպառնալ արդեն Այսրկովկասին և Արևելյան Հայաս-
տանին:

Անդրկովկասի Սեյմը չէր ճանաչել Բրեստ–Լիտովս-
կի հաշտության պայմանագիրը, այդ պատճառով որո-
շեց Թուրքիայի հետ առանձին հաշտության բանակցու-
թյուններ վարել: Հայերից պատվիրակներ էին Հ. Քա-
ջազևունին և Ա. Խատիսյանը: Բանակցություններն
ընթացան արդեն թուրքերի կողմից գրավված **Տրասի-
զոնում** 1918 թ. մարտի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ը:

Հենց սկզբից ակնհայտ դարձան Թուրքիայի զավ-
թողական նպատակները: Թուրքերը պահանջում էին՝
ճանաչել Բրեստ–Լիտովսկի պայմանագիրը և անկախ
հռչակել Անդրկովկասը: Այդ իրավիճակում Սեյմն ընդ-
հատեց բանակցությունները և **ապրիլի 1-ին** երկրա-
մասը հայտարարեց ռազմական դրության մեջ: Փաս-
տացի դա նշանակում էր պատերազմի հայտարարում
Թուրքիային:

Թուրքական զորամասերն անցան 1914 թ. ռուս–թուր-
քական պետական սահմանը: Վրացական կորպուսը
չկարողացավ դիմադրել, և թուրքերը արագորեն գրա-
վեցին Բաթումը:

Ռազմաքաղաքական այդ դժվարին վիճակում **Ալեք-
սանդրասյունում 1918 թ. ապրիլի 6–8-ը** տեղի ունեցավ
հայ ազգային–քաղաքական կազմակերպությունների
խորհրդակցություն: Մասնակիցների մեծամասնությու-
նը հանդես եկավ Անդրկովկասն անհապաղ անկախ
հռչակելու թուրքական պահանջի դեմ: Որոշվեց ուժերը
համախմբել ճակատը պահելու համար:

Սակայն Սեյմը, ի դեմս վրաց–թաթարական մեծա-
մասնության, **1918 թ. ապրիլի 9-ին** հայտարարեց Ռու-
սաստանից երկրամասի անջատման ու անկախության
հռչակման մասին: Ստեղծվեց **Անդրկովկասի Ժո-
ղովրդավարական Գաշնային Հանրապետությունը
(ԱԺԳՀ)**: Հաստատվեց նոր կառավարություն՝ վրացի
մենչևիկ Ա. Չխենկելու գլխավորությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է ստեղծվել Հայկական կորպուսը: Ինչ կառուցվածք ուներ այն: Ներկայացրե՞ք դրա հրամանատարական կազմը:
2. Ինչո՞ւ Ա. Մանուկյանը գործուղվեց Երևան:
3. Ո՞ւմ հրամանատարությամբ և ե՞րբ է ստեղծվել արևմտահայ դիվիզիան:
4. Ո՞ր ուժերից և ե՞րբ ձևավորվեց Առանձին հայկական կորպուսը: Ո՞վ էր հրամանատարը:
5. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո երկրամասում ո՞ւմ միջև էր սղվում իշխանության համար հիմնական պայքարը: Ինչպե՞ս և ե՞րբ ձևավորվեց Սեյմը:
6. Ո՞վ էր գլխավորում Բաքվի կոմունան: Ինչո՞ւ թուրքերը մինչև 1918 թ. աշունը չկարողացան գրավել Բաքուն:
7. Երբ են տեղի ունեցել և ի՞նչ ավարտ ունեցան Տրապիզոնի բանակցությունները:
8. Ինչո՞ւ էր Թուրքիան պահանջում Անդրկովկասը անջատել Ռուսաստանից:
9. Ալեքսանդրապոլում ի՞նչ նպատակով գումարվեց և ի՞նչ որոշեց հայ ազգային քաղաքական ուժերի խորհրդակցությունը:
10. Երբ է ստեղծվել ԱԺԴՀ-ն և ո՞ւմ ջանքերով:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ հնարավոր չեղավ պահել Արևմտյան Հայաստանը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական կորպուս, Թովմաս Նազարբեկյան, Մովսես Սիլիկյան, արևմտահայ դիվիզիա, Հայրուկ հավաքական ջոկատ, Առանձին հայկական կորպուս, Անդրկովկասյան Սեյմ, Սյուեիան Շահումյան, Բաքվի կոմունա, Տրապիզոնի թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններ, հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպությունների Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցություն, Ա. Չիսենկելի, Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետություն (ԱԺԴՀ)

*Մարդարապատի
հերոսամարտի
հուշահամալիրը
Հեղինակ՝ Ռաֆայել
Իսրայելյան*

ապրիլի 12 (25)-ին Կարսն առանց դիմադրության հանձնվեց թուրքերին:

Հայկական ուժերը հարկադրված անցան Ախուրյան գետի ձախ ափը: Թուրքական կողմը վերջնագիր ներկայացրեց Ալեքսանդրապոլում տեղակայված հայկական զորքի հրամանատարությանը: Պահանջվում էր հանձնել քաղաքը և զորքը 25 կմ հեռացնել երկաթուղուց: Չսպասելով վերջնագրի պատասխանին՝ թշնամին մայիսի 15-ին գրավեց քաղաքը:

Այսպես՝ **թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը վերաճեց թուրք-հայկական պատերազմի**: Ճակատային գիծը Զավախքից ձգվում էր Ալեքսանդրապոլ, ապա Արաքս գետով մինչև Մարգարա:

Դեռ մայիսի 7-ին թուրքերը ներխուժել էին Զավախք: Հայերը համառ դիմադրություն ցուցաբերեցին Ախալ-

Մեկնելով Վաղարշապատ՝ Արամ Մանուկյանը հորդորում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին Ս. Էջմիածնից հեռանալ Բյուրական: Սակայն Գևորգ Ե Սուրենյանցը, պատմական զուգահեռան ցկացնելով Վարդանանց պատերազմի հետ, պատասխանում է. «Ուրեմն, վիճակը ծանր է: Ո՛չ, տղերքս, Հայոց կաթողիկոսը նահանջող չէ: ... Ասացե՛ք հայ բանակին, թե՛ ես տեղիցս չեմ շարժվում: Ես չեմ թողնում Ս. Էջմիածինը: Եթե մեր զինվորները նրան չեն կարողանում պաշտպանել և թուրքերը մտնելու են Ս. Էջմիածին, իմ դիակը պիտի գտնեն Ս. Իջման սրբավայրում... ասացե՛ք զինվորներին, որ նրանք պատասխանատու են բոլոր հայերի կյանքի համար»:

Բաշ Ապարանի հերոսամարտի հուշահամալիրը Հեղինակ՝ Ռաֆայել Բարսյելյան

քաղաքի գավառում: Թուրքական զորամասերը շրջափակել էին նաև **Ախալցխան**: Թուրքերին այդպես էլ չհաջողվեց գրավել Ալապցխան. մարտերը շարունակվեցին մինչև հունիսի 6-ը:

Թուրք-հայկական պատերազմի կարևոր իրադարձություններից է **Շիրակի գոյամարտը**: Տեղի բնակչությանը միացան արևմտահայ հազարավոր գաղթականներ և մայիսի կեսերին միացյալ ուժերով մաքրեցին Արագածի լեռնազանգվածը քրդերից ու թաթարներից:

Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի ճակատամարտերը: Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո թշնամու զորքը մտավ Արարատյան դաշտ և ուղղություն վերցրեց դեպի Երևան: Հայ բնակչությունը և **Սիլիկյանի զլխավորած Երևանյան զորախումբը** համախմբվեցին՝ թշնամու դեմ կռվելու համար:

Հաղթանակի կոփման գործում մեծագույն ներդրում ունեցավ 1918 թ. մարտի 24-ին Երևանի նահանգի դիկտատոր հաստատված **Արամ Մանուկյանը**:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Ե Սուրենյանցը** հրաժարվեց տեղափոխվել Բյուրական և մնաց Ս. Էջմիածնում՝ ժողովրդի ու զորքի կողքին:

Մայիսի 19-ին սկսվեց թուրքերի առաջխաղացումը: Առանձին հայկական կորպուսի Երևանյան զորախմբի կազմում այդ պահի դրությամբ կար մոտ **10 հազար** մարտիկ: Նրանցից **Սարդարապատի ուղղությամբ կռվում էր 5500-ը**: Իսկ թշնամին նույն ուղղության վրա ուներ **6 հազար կանոնավոր զորք և 1500 քրդական հեծելազոր**:

Մայիսի 21-ին՝ կատաղի մարտից հետո, հայկական ուժերը նահանջեցին՝ հանձնելով Սարդարապատ կայարանն ու գյուղը: Գեներալ Նազարբեկյանը Ղարաքիլիսայից Մ. Սիլիկյանին հրամայեց հակահարձակման միջոցով կանխել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Երևան:

Այդ օրհասական պահին հայ ժողովուրդը, նրա ռազմական և քաղաքական ուժերը միաբանության հիանալի վարքագիծ դրսևորեցին: Թշնամուն հաղթելու, նրան վննդելու համար կողք կողքի կանգնած էին հայ զինվորականները, աշխարհագորայինները, կանայք ու պատանիները, հոգևորականները:

Գնդապետ **Դանիել Բեկ-Փիրումյանն** իր զորամասերին նախապատրաստեց հակահարձակման: Մարտից առաջ կրակոտ ճառ ասաց **Գարեգին Էսիսկոյոս Հովսեփյանը**:

Մայիսի 22-ի առավոտյան հայկական զորքը դիմեց հարձակման: Հաջորդ օրը Սարդարապատը ազատագրված էր:

Գատերազմի ճակատային այս հատվածում կռվող հայկական ուժերը միավորվեցին **Սարդարապատի ջոկատի** մեջ՝ գնդապետ **Գ. Բեկ-Փիրումյանի** հրամանատարության ներքո: Սարդարապատի ճակատամարտի օրերին՝ **մայիսի 22-ից մինչև 28-ը**, թշնամին կորցրեց 3500 սպանված և նահանջեց մոտ 60 կմ: Թուրքերը խուճապահար անցան Ախուրյանի աջ ափը: Առջևում Ալեքսանդրապոլն ու Կարսն էին:

Մայիսի 29-ին գեներալ Սիլիկյանը հանդես եկավ Ալեքսանդրապոլը գրավելու կոչով, սակայն Նազարբեկյանից հրաման եկավ՝ դադարեցնելու ռազմական գործողությունները:

Սարդարապատի ճակատամարտն ավարտվեց հայկական զորքի փառահեղ հաղթանակով: Թշնամին կրեց առաջին խոշոր պարտությունը:

Մյուս հաղթանակը նվաճվեց **Բաշ Ապարանի** ճակատային հատվածում: Թուրքերը մոտ 10 հազար զորքով շարժվեցին դեպի Բաշ Ապարան: Նպատակն էր դուրս գալ Աշտարակ և Քանաքեռի գրավմամբ փակել օդակը Երևանի շուրջը:

Մայիսի 23-ին գեներալ Սիլիկյանը Երևանյան զորախմբի ուժերից 5 հազար հոգու ուղարկեց Բաշ Ապարանի ճակատ, որի հրամանատար նշանակվեց **Դրոն**: Նույն օրը հայկական ուժերը տարան առաջին հաղթանակը: Նրանց հետ միասին թուրքերի դեմ քաջաբար կռվում էր նաև եզդիների ջոկատը: Կատաղի մարտերը Բաշ Ապարանի ճակատում շարունակվեցին մինչև **մայիսի 29-ը**: Ի վերջո հայկական ուժերը պարտության մատնեցին թշնամուն: **Բաշ Ապարանի հաջողությունը հայոց զորքի երկրորդ խոշոր հաղթանակն էր:**

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը: Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո Առանձին հայկական կորպուսի ուժերի մի մասը, որ շարժվել էր դեպի Ղարաքիլիսա,

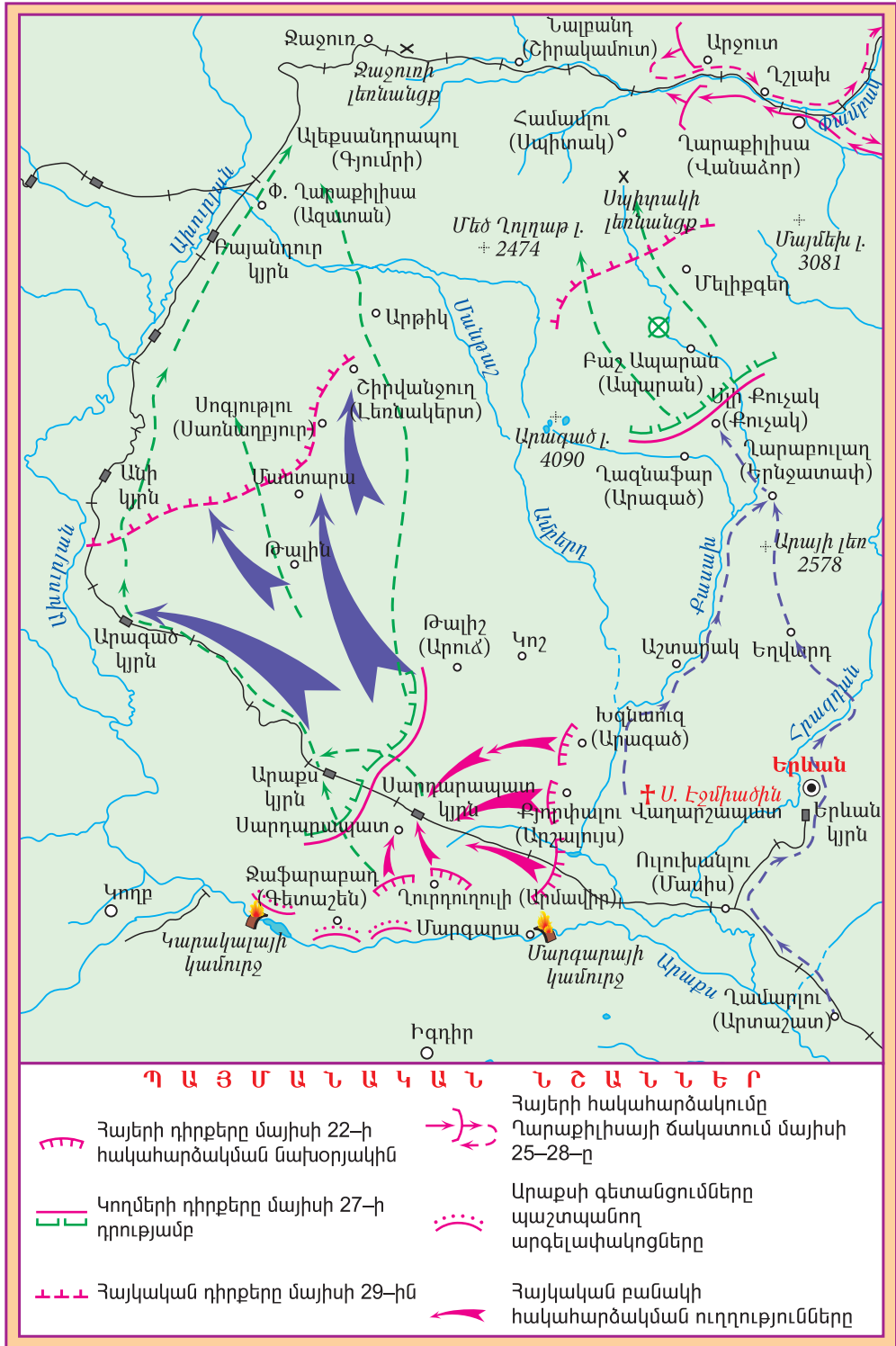

Դանիել Բեկ-Փիրումյան

Գարեգին Հովսեփյան

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ 1918 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

մայիսի 22-ին նահանջեց Գիլիջան: Անդրանիկը, ում հանձնարարված էր պահել Ղարաքիլիսայից հյուսիս ընկած տեղամասը, հետ մղեց թուրքական երեք հարձակում, ապա անցավ Գսեղ:

Գիլիջանում, ստանալով Սարդարապատի առաջին հաղթանակի լուրը, ժողովուրդն ու հայկական գորամասերը ոգևորվում են: **Մայիսի 25-ին** կազմակերպվում է **Ղարաքիլիսայի ճակատը**: Հայկական կողմն ուներ 7 հազար կովոդ, իսկ թուրքերը՝ 10 հազար:

Առաջինը մարտի նետվեց **Գարեգին Նժդեհն**՝ իր ջոկատով: Այդպես սկսվեց Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը: Աչքի ընկան ճակատի հրամանատար գնդապետ **Ա. Բեյ-Մամիկոնյանը**, գնդապետ **Ն. Ղորղանյանը** և հարյուրավոր քաջարի մարտիկներ: Թշնամին սկզբում նահանջեց, սակայն շուտով հարձակման անցավ և **մայիսի 30-ին** գրավեց Ղարաքիլիսան:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Թուրքերը մեծ կորուստներ ունեցան և չարունակեցին հարձակումը Գիլիջան—Ղազախ ուղղությամբ: Այս ճակատամարտը նույնպես ապացուցեց, որ բարձրացել է հայ ժողովրդի մարտական ոգին և դիմադրական ներուժը:

Մայիսյան հերոսամարտերի պատմական նշանակությունը: Մեծ եղեռնից և պատերազմից դեռ լիովին ուշքի չեկած հայությունը 1918 թ. գարնան վճռական օրերին կարողացավ ազգովին ինքնակազմակերպվել: Հայ ժողովրդի երկու հատվածների գավակները համախմբվելով կովեցին հանուն Հայաստանի ազատության և անկախության:

Մեր պատմության ռազմական տարեգրությունը հարստացավ նոր սխրանքներով ու անուններով: Այս հերոսամարտերի շնորհիվ բնաջնջումից փրկվեց արևելահայությունը, ինչպես և Մեծ եղեռնից մազապուրծ հարյուրիսկային արևմտահայեր:

Մայիսյան հերոսամարտերի բոցերում ծնվեց անկախ **Հայաստանի Հանրապետությունը**:

Թուրքական կողմը ստիպված էր Բաթումի բանակցություններում մեղմացնել իր պահանջները և նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության հետ **1918 թ. հունիսի 4-ին կնքել հաշտության պայմանագիր**:

Գարեգին Նժդեհ

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի քաջարի հայ զինվորներ

Այսպիսով՝ ռազմաքաղաքական գործընթացների քերտումով նորահռչակ հայկական պետությունը դարձավ Առաջին աշխարհամարտի մասնակից կողմ: Հետագայում այս հիմքի վրա է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում ստացավ Անտանտի երկրների կողմից և իր տարածքային ու քաղաքական իրավունքները ձևակերպեց Սևրի պայմանագրով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Փաստերով ցույց տվեք, որ երիտթուրքերը շարունակում էին իրենց պանթուրքական ծրագիրը:
2. Ե՞րբ Կարսը հանձնվեց թշնամուն և ինչո՞ւ:
3. Հիմնավորե՞ք, որ Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում պատերազմն իրոք ընդունել էր թուրք-հայկական բնույթ:
4. Օգտվելով քարտեզից՝ ցույց տվեք ճակատային գծի դասավորությունը 1918 թ. մայիսի սկզբի դրությամբ:
5. Ե՞րբ գրավվեց Ալեքսանդրապոլը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցան Զավախքի և Շիրակի դիմադրական մարտերը:
6. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հրաժարվեց տեղափոխվել Բյուրական:
7. Ներկայացրե՞ք Սարդարապատի ուղղությամբ ուժերի դասավորությունը և ռազմական գործողությունների ընթացքը:
8. Նկարագրե՞ք Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի ընթացքը և արդյունքները:
9. Մայիսյան հերոսամարտերը պատմական ի՞նչ նշանակություն ունեցան. պատասխանը հիմնավորե՞ք փաստերով:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ հայկական զորքը միայնակ պատերազմեց թուրքական զորքի դեմ Կովկասյան ճակատում Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թուրք-անդրկովկասյան պատերազմի վերաճում թուրք-հայկական պատերազմի, Զավախքի և Շիրակի գոյամարտեր, Երևանյան գորախումբ, Երևանի նահանգի դիկտատոր Արամ Մանուկյան, Դանիել Բեկ-Փիրումյան, Գարեգին Հովսեփյան, Սարդարապատի ջոկատ, Բաշ Ապարանի ճակատ, Ղարաքիլիսայի ճակատ, Գարեգին Նժդեհ, Ա. Բեյ-Մամիկոնյան, Ն. Ղորղանյան, Մայիսյան փառահեղ հերոսամարտեր

§ 1. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մշակույթի զարգացման նախադրյալները: Հայկական մշակույթն արդյունաբերական հասարակության երկրորդ շրջափուլում մեծ վերելք ապրեց, զարգացավ ժամանակի պահանջներին համահունչ և հարստացավ նոր ձեռքբերումներով:

Ժամանակի գիտության, տեխնիկայի ու արվեստի զարգացման արդյունքները արևելահայ ու արևմտահայ մշակույթի վերելքի կարևոր նախադրյալներ դարձան:

Եվրոպական քաղաքակրթական նվաճումների հետ անմիջական շփումը, դրանց մի մասի յուրացումն ու համադրումը ազգային արժեհամակարգի հետ ապահովեց հայ մշակույթի առաջընթացը բուն Հայաստանում, մերձավոր հայաբնակ շրջաններում ու հայկական գաղթավայրերում:

Ռուսաստանում վերելք ապրող ժողովրդավարական շարժումները, ռուսական առաջադիմական գրականությունն ու արվեստը էական ազդեցություն ունեցան արևելահայության մշակութային վերելքի վրա: Իսկ արևմտահայությունը մշակութային զարգացման ազդակներ էր ստանում եվրոպական, մասնավորապես՝ ֆրանսիական իրականությունից: Արևելահայերի մշակութային գլխավոր կենտրոնը *Թիֆլիսն էր*, իսկ արևմտահայերինը՝ *Կոստանդնուպոլիսը:*

Այս ժամանակաշրջանում մշակութային կյանքում նախաձեռնությունն անցնում է եվրոպական բարձրագույն կրթություն ստացած հայ երիտասարդությանը: Մտավորական նոր սերունդը գերակա խնդիր է հռչակում *ժողովրդի մեջ լուսավորության փարսածումը, ազգային ինքնագիտակցության վերելքի ապահովումը, ազատության ու արդարության համար պայքարելը:*

Արշակ Առաքյան

Շուշիի ռեսալսկան
վարժարանի շենքը

Հայ մշակութային կյանքի վերելքին նպաստեց նաև քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունը:

Կրթական համակարգը: Նոր ժամանակներում առաջնային նշանակություն ստացավ հայկական միջավայրում արդիական կրթական համակարգի ստեղծումը:

XIX դ. երկրորդ կեսին, չնայած ցարիզմի հարուցած արգելքներին, վերելք ապրեց հայկական դպրոցը: Արևելահայության շրջանում կար երկու տեսակի դպրոց՝ **պետրական** և **ազգային**: Աստիճանաբար աճեց պետական դպրոցների թիվը, որտեղ ուսուցման պարտադիր լեզուն ռուսերենն էր:

Հայոց եկեղեցու տնօրինման ներքո գործող ծխական տարրական դպրոցներում դասավանդում էին կրոն, հայերեն, ռուսերեն, վայելչագրություն, թվաբանություն, երգեցողություն: Տրվում էին նաև նախնական գիտելիքներ աշխարհագրությունից, բնագիտությունից, պատմությունից: Հայկական գրեթե բոլոր բնակավայրերում կային տարրական դպրոցներ: Այսրկովկասում 1914 թ. դրությամբ կար 400 հայկական եկեղեցական դպրոց՝ 31 հազարից ավելի աշակերտով:

Բացվեցին նաև իգական ուսումնական հաստատություններ: Այդ գործում մեծ է **Պերճ Պողոսյանի** ավանդը: Նրա անմիջական ջանքերով **1864 թ. Շուշում և 1866 թ. Երևանում** բացվեցին իգական դպրոցներ: Դրանք շուտով ստացան միջնակարգի աստիճան և մեծ դեր խաղացին ուսուցչուհիներ պատրաստելու գործում:

1874 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Գ-ի** նախաձեռնությամբ **Էջմիածնում** բացվեց **հոգևոր ճեմարան**: Ճեմարանի գլխավոր խնդիրը հոգևորականներ պատրաստելն էր: Ճեմարանը դարձավ նաև հայագիտական խոշոր կենտրոն: Այստեղ դասավանդել և կրթություն են ստացել բազմաթիվ նշանավոր հայ գործիչներ:

Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող արևմտահայությունը կրթության ոլորտում դանդաղ, բայց հաստատուն քայլեր էր կատարում: Գործում էին երկու կարգի ազգային դպրոցներ՝ **նախակրթարան (տարրական) և երկրորդական (միջնակարգ)**: Դպրոցների կառավարումը, ըստ Ազգային սահմանադրության, հանձնվեց թաղային խորհուրդներին:

Ավելացավ ուսումնական հաստատությունների թիվը բուն հայրենիքում: Մկրտիչ Խրիմյանը Վարազա

*Գևորգյան
ճեմարանի շենքը*

վանքում **1857 թ.** բացեց *«Ժառանգավորաց»* վարժարանը: 1870 թ. Գարեգին Սրվանձտյանցը Վանում հիմնադրեց իգական վարժարան:

Կարինի ուսումնական հաստատությունների մեջ ամենահռչակավորը **1881 թ.** բացված *Սանասարյան վարժարանն* էր: Ուսուցիչների մեծ մասը մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանի միջոցների հաշվին բարձրագույն կրթություն էր ստացել Գերմանիայում, մասնավորապես՝ Լայպցիգի համալսարանում:

Չնայած դժվարություններին՝ հայկական մշակույթը, պահպանելով իր ինքնատիպությունն ու միասնականությունը, զարգացավ և կարևոր դեր խաղաց ազգի համախմբման, առաջադիմական գաղափարների տարածման գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայ մշակույթի վերելքի նախադրյալները XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին:
2. Ներկայացրե՞ք հայ մշակույթի գլխավոր կենտրոնները, դրանց դերակատարությունը:
3. Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ ժողովրդին լուսավորելը և կրթելը:
4. Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան կրթական կյանքում: Ի՞նչ տեսակի դպրոցներ կային Արևելյան Հայաստանում. ի՞նչ էին դասավանդում այդ դպրոցներում:
5. Ի՞նչ տիպի արևմտահայ դպրոցներ կային և ո՞ւմ կառավարման ներքո էին դրանք:
6. ԹՎարկե՞ք այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր ուսումնական հաստատությունները. երբ և ո՞ւմ կողմից են հիմնադրվել դրանք:
7. Փորձե՞ք հիմնավորել, որ հայկական դպրոցական կյանքը XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին իսկապես վերելք էր ապրում:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Քաղաքակրթական նվաճումների յուրացում և համադրում ազգային արժեհամակարգի հետ, հայկական մշակույթի երկու գլխավոր կենտրոններ, միջնակարգ դպրոց, Շուշիի և Երևանի իգական դպրոցներ, Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան, Վարազա վանքի «Ժառանգավորաց» վարժարան, Կարինի Սանասարյան վարժարան

§ 2. ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Բնական գիտությունները: Այս ժամանակաշրջանի գրեթե բոլոր հայ գիտնականները, ազգային պետության բացակայության պատճառով, ապրում և աշխատում էին հայրենիքի սահմաններից դուրս՝ Արևմտյան Եվրոպայում, Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում և այլ վայրերում: Ծանոթանանք նրանցից մի քանիսի գործունեությանը:

Նշանավոր գիտնական **Անդրեաս Արծրունին** ժամանակակից երկրաքիմիա գիտական բնագավառի հիմնադիրն է: Նա հայտնի հրապարակախոս Գ. Արծրունու եղբայրն էր, «Մշակ» թերթում տպագրում էր հոդվածներ, երազում էր աշխատել հայրենիքում:

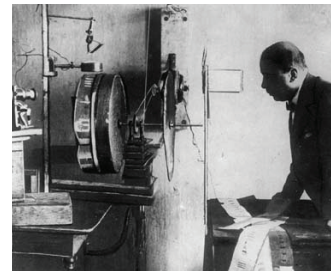
Քիմիկոս **Զակունո (Հակոբ) Չամչյանն** իր գիտամանկավարժական գործունեությունն սկսել է Հռոմի համալսարանում: Նա համարվում է ժամանակակից օրգանական լուսաքիմիայի հիմնադիրը:

Ֆիզիկայի ասպարեզում XX դ. կարևոր հայտնագործություններից մեկը՝ տարածության մեջ պատկերներ հաղորդելու համակարգը, մշակել է **Հովհաննես Ադամյանը** (1879-1932): Նա աշխատել է Բեռլինում, Պետերբուրգում, խորհրդային իշխանության տարիներին՝ նաև Երևանում: Նա դրել է գունավոր հեռուստատեսության հիմքը:

Աստղագիտության բնագավառում հռչակվել է վենետիկցի հետազոտող **Խորեն Մինանյանը**: Ս. Ղազարկղզու հայկական աստղադիտարանում նա է առաջինը հայտնաբերել Յուպիտերի վեցերորդ արբանյակը:

Հայ բժիշկների փայլուն համաստեղության մեջ իր ուրույն տեղն ունի **Մարգար Առուսյանովը**: Ցարական կառավարությունը նրան արքայի էր Աստրախան: 1892 թ. այստեղ բռնկված խոլերայի համաճարակի ժամանակ անզնահատելի օգնություն է ցուցաբերել հիվանդներին և պայքարել համաճարակի տարածման դեմ:

Ֆիզիոլոգիայի բնագավառում մեծ գործ է կատարել ռուս մեծ գիտնական Ի. Պավլովի սան **Լևոն Օրբելին**: Զարգացնելով Պավլովի ուսմունքը՝ նա դարձել է էվոլյուցիոն ֆիզիոլոգիայի հիմնադիրը:

Հովհաննես Ադամյանն աշխատանքի պահին

Հրաչյա Աճառչյան

Հայագիտությունը: XIX դ. կեսերից բուն զարգացում ունեցավ հայագիտությունը: Հայոց լեզվի, գրականության, պատմության, Հայաստանի աշխարհագրության հետազոտության ասպարեզում բեղմնավոր գործունեություն ծավալեցին հայ և օտարերկրացի գիտնականները:

Հայերենի ուսումնասիրությունը դրվեց գիտական լուրջ հիմքերի վրա: Հայագիտության այս ճյուղի վերելքը կապված է լեզվաբանների՝ նոր սերնդի ներկայացուցիչների՝ **Սյրեհան Մալխասյանցի, Մանուկ Աբեղյանի, Հրաչյա Աճառչյանի** և ուրիշների բեղուն գործունեության հետ:

Հայագիտությունը խոշոր հաջողությունների հասավ նաև Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին ընդհանուր լեզվաբանության ականավոր ներկայացուցիչները ցույց տվին հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում՝ որպես նրա առանձին ճյուղ:

Հայ միջնադարյան պատմիչների երկերի թարգմանության, հայ ազգագրության և հավատալիքների հետազոտության առումով նշանակալից էր Մոսկվայի Լագարյան ճեմարանի պրոֆեսոր **Մկրտիչ Էմինի** դերը:

Ռուսաստանի անվանի կովկասագետ **Նիկողայոս Մառը** (1864–1934) հիմնավորապես զբաղվել է Անիի պեղումներով: Նրա հայագիտական ուսումնասիրությունների ամփոփումն էր «Անի» աշխատությունը:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին հզոր առաջընթաց ունեցավ հայագիտության առանցքային ճյուղերից մեկը՝ **հայ պատմագիտությունը:**

XIX դ. հայ պատմագիտության մեծավաստակ դեմքերից է Մխիթարյան միաբանության անդամ **Ղևոնդ Ալիշանը** (1820–1901): Նա իր գիտական հսկայական ժառանգությամբ (ավելի քան 45 հատոր) մեծապես նպաստել է ազգային գիտության զարգացմանը:

Հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը ստեղծելու գործում հատկանշելի է **Ասրոն Գարսագաշյանի** «Քննական պատմություն հայոց» ուսումնասիրությունը:

Հայոց պատմության զանազան հիմնահարցերի, Հայկական հարցի լուծման և հեռանկարների մասին ուրույն վերաբերմունք ուներ եկեղեցական գործիչ,

պատմաբան և բանասեր **Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը**: Մեծ նշանակություն ունի նրա «Ազգապատմություն» եռահատոր ուսումնասիրությունը:

Հայոց պատմության ուսումնասիրությունը որակական նոր աստիճանի բարձրացրեց պատմաբան **Լեոն** (Առաքել Բաբախանյան): Նա գրել է հայոց պատմության գրեթե բոլոր պատմական շրջանների ու հիմնախնդիրների մասին:

Բյուզանդիայի պատմության, հայոց միջնադարի և Հայկական հարցի ուսումնասիրության ասպարեզում զգալի ներդրում ունի **Նիկողայոս Ադոնցը**: Իր «Հայաստանի Հուսարինիանոսի դարաշրջանում» արժեքավոր աշխատությունում ներկայացրել է Հայաստանի պատմաաշխարհագրական և հասարակական-քաղաքական կառուցվածքը, հայ-բյուզանդական հարաբերությունները և այլ հարցեր:

Հայ գիտնականների այս փայլուն սերնդի շարք ներկայացուցիչներ իրենց բեղուն գործունեությունը շարունակեցին նաև Հայոց պատմության նորագույն շրջանում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկե՛ք XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբի բնական գիտությունների հայ ներկայացուցիչներին: Ինչո՞վ են նրանք հայտնի:
2. Ովքե՞ր էին այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր հայագետները: Ինչ գործերով են աչքի ընկել:
3. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ հայ պատմագիտությունը աննախընթաց վերելք ապրեց:
4. Ովքե՞ր էին այս ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտության նշանավոր ներկայացուցիչները. լուսաբանե՛ք նրանց գործունեությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Պատրաստե՛ք հայ նշանավոր որևէ գիտնականի մասին զեկույց և ներկայացրե՛ք դասարանում:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անդրեաս Արծրունի, երկրաքիմիա, Ջակոմո Չանյան, լուսաքիմիա, Հովհաննես Աղալյան, գունավոր հեռուստատեսություն, Իորեն Մինսկյան, Մարգար Առուարամով, Լեոն Օրբելի, հայագիտություն, Սյրեխան Մալխասյանց, Մանուկ Աբեղյան, Հրաչյա Աճառյան, Նիկողայոս Մառ, Մկրտիչ Էմին, Անտոն Գարսգաշյան, Մաղաքիա Օրմանյան, Լեո, Նիկողայոս Ադոնց

Ղևոնդ Աղիշան

§ 3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ

Գրականության հասարակական դերի բարձրացումը: Բուն վերելք է ապրում նաև հայ գրական կյանքը: Հասարակական կյանքի աշխուժացման մեջ առաջնակարգ դեր է կատարում գեղարվեստական գրականությունը:

XIX դ. կեսերին հայ գրականության մեջ գերիշխող էր **կլասիցիզմը**: Այս ուղղության գրողների երկերում ներքողվում էին հայրենասիրությունը, անձնվիրությունը, առաքիլությունը, առաջադրվում էր հայրենիքի ազատության գաղափարը: Հայ կլասիցիզմի գլուխգործոցը **Արսեն Բագրատունու** «Հայկ դյուցազն» (1858 թ.) վիպերգն է:

Կլասիցիզմին հաջորդում է **ռոմանտիզմը**: Գրաբարին փոխարինելու է գալիս աշխարհաբարը: Զուգահեռաբար ձևավորվում է հայ նոր գրականությունը՝ արևելահայ և արևմտահայ հատվածներով:

Հայ գրողների նոր սերնդի շարքերում առանձնանում է **Միքայել Նալբանդյանը**, որի ողջ ստեղծագործությունը համակված է ջերմ հայրենասիրությամբ և ազատասիրական ոգով: Նա հիմք դրեց գրական քննադատությանը՝ զարգացնելով կյանքի ճշմարիտ արտացոլման սկզբունքը:

Ժամանակի ազգային ոգու արտահայտիչը պոեզիան էր: Մկրտիչ Պեշկյաշյանի, Միքայել Նալբանդյանի, Նահապետ Ռուսինյանի, Ռաֆայել Պատկանյանի բանաստեղծությունները գրված էին ազգային-հայրենասիրական շնչով:

Մեծ ժողովրդականություն է ձեռք բերում **Ռաֆայել Պարկանյանի** պոեզիան: Նա ասում էր, որ հային պետք է դաստիարակել՝ հիշեցնելով նրան իր կորցրած փառքը, սովորեցնելով **«պաղարյուն նայել այն մահվան վրա, որ նա կարող է սրանալ՝ զոհեղով անձր ազգի ազատությանը...»**:

Զարգացում է ապրում ազգային **ռոմանտիզմը**: Հայ մեծ գրող **Րաֆֆին** նոր հուն բացեց ազգային վիպասանության մեջ: Նա իր վեպերում ստեղծեց ազգային կերպարներ, ովքեր կոչված էին քարոզելու ազգային

Միքայել Նալբանդյան

ազատագրության գաղափարը: *Փրկության միակ ուղին զինված պայքարն է:*

1880–ական թթ. երկրորդ կեսին հայ գրականությունը ռոմանտիզմից անցում է կատարում *ռեալիզմին:*

Գեղարվեստական արձակը զարգանում է նոր հերոսի, սոցիալական նոր միջավայրի և ժանրային նոր տարբերակների ընտրությամբ: Լայն տարածում է գտնում նորավեպը, գեղարվեստական սյուժեների կիզակետում հայտնվում են կինը և ընտանիքը, անհատի և հասարակության հակադրությունը, օտարված անհատի ողբերգական ճակատագիրը: Արձակի նոր սերնդի ականավոր դեմքերն էին *Մուրացանը, Շիրվանզադեն, Գրիգոր Զոհրապը, Նար-Դոսը* և ուրիշներ:

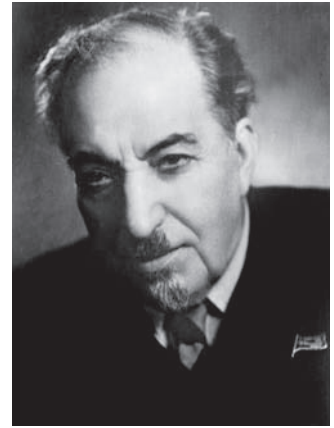
Հանդես է գալիս անձնական քնարերգությունը՝ հայրենիքի, բնության, սիրո, կարոտի ու թախիծի վերապրումներով: Այդ պոեզիայի նոր սերունդը ներկայացնում էին *Հովհաննես Թումանյանը, Ավերիք Իսահակյանը* և ուրիշներ:

XX դարասկիզբը բեկում է նշանավորում հայ գեղարվեստական գրականության մեջ: Դասական ռեալիզմը փոխարինվում է նոր ուղղություններով՝ *նասրուրալիզմ, սիմվոլիզմ, նեոռոմանտիզմ:* Փոխվում է նաև գրականության հերոսը: Սոցիալական տիպերին փոխարինում են հեղափոխականը, մտավորականը:

Պոեզիայում ասպարեզ է գալիս բանաստեղծների նոր սերունդը՝ *Միսնանյոն, Վահան Տերյան, Դանիել Վարուժան, Միսաք Մեծարենց:* Դրամատուրգիայում նոր ուղղություն է նշանավորում *Լևոն Շանթը:*

Մամուլը: Արդյունաբերական հասարակության բնորոշ կողմերից է տեղեկատվության հավաքման, մշակման ու տարածման երևույթը: Այդ ասպարեզում յուրահատուկ դեր էր վերապահված մամուլին: Այն XIX դ. երկրորդ կեսի և XX դ. սկզբների զանգվածային լրատվության կարևորագույն միջոցն էր: Հայկական մամուլը, որպես ազգային մշակույթի նոր բնագավառ, զարգանում էր ժամանակի արդիական պահանջների համընթաց:

Հայաստանի երկու հատվածներում ու հայկական գաղթավայրերում քանակապես ու որակապես աճում

Ավերիք Իսահակյան

Հովհաննես Թումանյան

«Ամսահիր» հանդես

է հայ պարբերականների թիվը: XIX դ. երկրորդ կեսին հիմնադրվել է 250 թերթ ու հանդես: Հայ մամուլը հատկապես ծաղկում ապրեց Կ. Պոլսում և Թիֆլիսում:

Դարի կեսերի ամենանշանավոր պարբերականը 1858–1864 թթ. Մոսկվայում հրատարակված «Հյուսիսափայլն» էր: Խմբագիրը ականավոր հրապարակախոս, հայագետ և արևելագետ **Մորեֆանոս Նազարյանն** էր:

Ժամանակի հասարակական կարծիքը ձևավորելու առումով հսկայական դեր ուներ 1872 թ. Թիֆլիսում լույս տեսնող ազատական ուղղության «Մշակ» թերթը: Դրա հիմնադիրն ու երկարամյա խմբագիրն էր նշանավոր հրապարակախոս **Գրիգոր Արծրունին**:

Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Սանկտ Պետերբուրգում, Փարիզում, Վենետիկում և այլուր հայերեն, երբեմն նաև օտար լեզուներով հրատարակում էին գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ պարբերականներ: Օրինակ՝ **Ա. Չոբանյանի** խմբագրությամբ Փարիզում հրատարակվում էր «Ամսահիր» հանդեսը, **Գ. Լևոնյանի** խմբագրությամբ Թիֆլիսում՝ «Գեղարվեստը»:

Հայ մամուլի պատմության մեջ նոր երևույթ էր կուսակցական թերթերի ու ամսագրերի հրատարակումը: Կուսակցական մամուլը թե՛ գաղափարական պայքար-

«Դրոշակ» թերթի առաջին և երկրորդ համարները հրատարակվել են Թիֆլիսում 1891 թ. մայիսին և սեպտեմբերին, Դաշնակցության գաղափարի փայտանուն: «Դրոշակ»-ի 3-րդ համարը լույս է տեսել Ռումինիայում, 1892 թ.: 4-րդ համարից սկսած (1893 թ.)՝ հրատարակվել է Շվեյցարիայի Ժնև քաղաքում:

րի, տարբեր ուղղությունների միջև մրցակցության և բախման ասպարեզ էր:

Գաշնակցության պաշտոնական առաջին օրգան «Դրոշակը», որ հիմնադրվել էր Թիֆլիսում, տեղափոխվեց Ժնև (Շվեյցարիա): Դարասկզբին սկսեցին լույս տեսնել «Ազատամարտ», «Հորիզոն» և տասնյակ այլ պարբերականներ:

Հնչակյանների հրատարակած պարբերականներից աչքի էին ընկնում «Հնչակը», «Երիտասարդ Հայաստանը»:

Ընդհանուր առմամբ՝ XX դ. սկզբներին հրատարակվող հայկական պարբերականների թիվը կազմեց շուրջ 1000 անուն: Այսպես հայ մամուլը, բազմանալով ու տարածվելով հայկական միջավայրում՝ սկսեց էական դեր խաղալ հասարակական մտածողություն, վերաբերմունք և կարծիք ձևավորելու գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ ուղղություններ կային հայ գրականության մեջ:
2. Ներկայացրե՞ք այդ ուղղությունների նշանավոր հեղինակներին:
3. Թվարկե՞ք նրանց ստեղծագործություններից: Դրանցից ի՞նչ եք կարդացել: Ո՞ր ստեղծագործությունը կամ ո՞ր հերոսին եք նախընտրում. ինչո՞ւ:
4. Ի՞նչ դեր էր խաղում մամուլը ժամանակի հասարակական կյանքում:
5. Վերհիշե՞ք, թե որն էր հայերեն առաջին պարբերականը: Որտե՞ղ և ի՞նչ նշանավոր պարբերականներ էին հրատարակվում XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին:

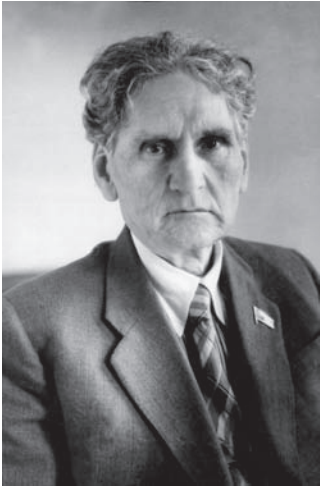
ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին հասարակական կյանքում ի՞նչ դեր ունեին գրականությունը և մամուլը: Արդյո՞ք այն պահպանվել է նաև մեր օրերում:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կլասիցիզմ, ռոմանտիզմ, ռեալիզմ, Արսեն Բագրատունի, նասրուրալիզմ, սիմվոլիզմ, նեոռոմանտիզմ, գրականության հասարակական դերի բարձրացում, Ա. Չոբանյան, «Անահիտ», Գ. Լևոնյան, «Գեղարվեստ», «Ազատամարտ», «Հորիզոն», «Երիտասարդ Հայաստան»

§ 4-5. ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարտիրոս Մարյան

Ժամանակի առաջադիմական երևույթները լիովին դրսևորվեցին նաև հայ արվեստի և ճարտարապետության մեջ:

Կերպարվեստը: Արվեստի արդիական ուղղությունները թափանցեցին նաև հայ կերպարվեստի բնագավառը: Ի հայտ եկան մասնագիտական բարձր կրթություն ստացած ստեղծագործողների նոր սերունդ: Սանկտ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Փարիզի, Հռոմի գեղարվեստի ակադեմիաները ավարտած հայ գեղանկարիչները հեղինակեցին բարձրարվեստ գործեր:

Հայկական մշակույթին փառք ու ճանաչում բերեցին աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկին, Վ. Սուրենյանցը, Գ. Բաշինջաղյանը, Մ. Սարյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Ե. Թադևոսյանը և ուրիշներ:

Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի սան **Գևորգ Բաշինջաղյանը** հայտնի է իր բնանկարներով («Դեպի Արագած տանող ճանապարհը», «Արարատ» և այլն): **Եղիշե Թադևոսյանը**, բնանկարից բացի, ստեղծել է նաև կրոնական և պատմադիցաբանական պատկերներ:

*Գևորգ Բաշինջաղյան.
«Ս. Ղազար կղզին
գիշերով»*

*Մարտիրոս Սարյան.
«Հայասարան»*

Այդ շրջանի հայ նկարչությունը, այդ թվում նաև բնանկարը, գեղարվեստական նոր որակ և ազգային շեշտված դիմագծեր է ձեռք բերել հատկապես **Մարտիրոս Սարյանի** (1880–1972) գործերում:

Պատմական նկարի ձևավորման ու զարգացման գործում բացառիկ դեր է խաղացել **Վարդգես Սուրենյանցը**: Նա անդրադարձել է նաև առասպելական շրջանի պատմությանը:

Նոր շրջանի հայ քանդակագործության հիմնադիրներից է Հռոմի գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, պոլսահայ վարպետ **Երվանդ Ոսկանը**: Շոշափելի է նաև քանդակագործ **Անդրեաս Տեր-Մարտիրոսյանի** ներդրումը: Նրա կերտած Խաչատուր Աբովյանի հուշարձանը նոր շրջանի հայ կերպարվեստի առաջին կոթողային քանդակն է:

Թապրոնը: Այս շրջանում ստեղծվում է հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնը: **1861 թվականին Կ. Պոլսում** կազմվեց առաջին մշտական խումբը՝ **Պեպրոս Մադաթյանի** ղեկավարությամբ: Այն հայտնի է «Արևելյան թատրոն» անունով:

Շուտով Կ. Պոլսում **Հակոբ Վարդույանի** գլխավորությամբ 1868 թ. ստեղծվում է նոր թատերական կազմակերպություն, որը հանդես էր գալիս հայերեն ու թուրքերեն ներկայացումներով:

Հայ թատրոնը զարգանում է նաև Թիֆլիսում: Այստեղ հրավիրված պոլսահայ դերասանները՝ **Պեպրոս Աղանյան, Սիրանույշ**, իրենց խաղացանկով մեծացնում են հասարակության հետաքրքրությունը թատրոնի հանդեպ:

Երաժշտությունը: Նույն ժամանակահատվածում հայ երաժշտական մշակույթն ունեցավ աննախադեպ նվաճումներ:

Սիրանույշ

*Քրիստոսի
Կարա-Մուրզան
իր երգչախումբով*

Տիգրան Չուխաջյանը հիմնադրեց հայ օպերային արվեստը: Նրա «Արշակ Բ» օպերան (1868 թ.) հայ օպերային ժանրի առաջին ստեղծագործությունն է:

XIX դ. երկրորդ կեսի կարևորագույն ձեռքբերումներից է արևելահայ կոմպոզիտորական դպրոցի ձևավորումը: Դրա հիմնադիրն էր **Քրիստոսի Կարա-Մուրզան**:

Ստեղծվեց հայ աշուղական ազգային դպրոցը՝ **Ջրվանու** (Մերովրե Լևոնյան) գլխավորությամբ:

Հայ հոգևոր երգը նոտագրելու և աղավաղումներից փրկելու խնդիրը փայլուն կերպով լուծեց հանճարեղ **Կոմիտասը**: Նա տարիներ շարունակ զբաղվեց հայ ժողովրդական և հոգևոր երգերի նշագրմամբ, հետազոտությամբ և ժողովրդականացմամբ:

Հայ ազգային օպերայի առաջընթացի ճանապարհին նշանակալի քայլ էր **Արմեն Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան**: Այն 1912 թ. բեմադրվեց Ալեքսանդրապոլում և ձեռք բերեց մեծ ժողովրդականություն:

Ճարտարապետություն: Արդյունաբերականացող Ռուսաստանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևելյան Հայաստանի առաջընթացը նկատվում է նաև քաղաքաշինության բնագավառում: Արևելյան Հայաստանում քաղաքներն էական վերակառուցման ենթարկվեցին: **Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Գորիս, Նոր Բայազետ** քաղաքների կառուցապատումն իրականացվեց ըստ հաստատված գլխավոր հատակագծերի:

Արմեն Տիգրանյան

Հայաստանում կառուցվեցին եվրոպական տիպի շենքեր: Տեղական սև տուֆից կառուցված Երևանի բնակելի տներն իրենց ճարտարապետությամբ զուգակցում էին ազգային ավանդույթները ռուսական կլասիցիզմի ոճի հետ:

Հայկական կապիտալը, որ գործում էր հիմնականում հայրենիքի սահմաններից դուրս, մեծ դեր խաղաց Թիֆլիսի և Բաքվի կառուցապատման ու զարգացման գործում: Բազմազգ բնակչություն ունեցող Թիֆլիսում հայերի թվաքանակը գերակշռող էր, որի պատճառով քաղաքագլուխն ավանդաբար հայ էր ընտրվում: Քաղաքի կենտրոնի ճարտարապետական կերպարում կարևոր էին հայկական թատրոնների շենքերը, հայ մեծահարուստների առանձնատները, առևտրական տները և այլն:

Թիֆլիսում գործող նշանավոր հայ ճարտարապետներից էին **Գ. Տեր-Միքելյանը, Ս. Սարկիսյանը, Հ. Քաջազնունին** և ուրիշներ: Նրանց կառուցած շենքերը բարձր մակարդակի և նուրբ ճաշակի շնորհիվ բռնել են ժամանակի քննությունը և այսօր էլ զարդարում են Թբիլիսիի կենտրոնը: Հայ ճարտարապետները **Բաքվում** ևս ծանրակշիռ ներդրում ունեն քաղաքի կառուցապատման գործում:

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներն այս առումով լուրջ փոփոխություններ չունեցան: Արևմտահայ ճար-

Թիֆլիսի կենտրոնի շենքերից

տարապետությունը զարգանում էր **Կ. Պոլսի Պալլան-ների** նշանավոր տոհմի ճարտարապետների շնորհիվ:

Այսպիսով՝ *հայ ճարտարապետությունը զարգացավ նոր ժամանակների արդիական նվաճումների ու ազգային ավանդույթների համադրման ոգով:*

Ինչպես տեսանք, **նոր ժամանակների ավարտական փուլում հայությունը ընթանում էր ժամանակի քաղաքակրթական զարգացումների ուղիով և ասփոսանալով հասարակությանը հարմարում էր իր արժանի տեղը քաղաքակրթ աշխարհում:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկեք կերպարվեստի տարածված ուղղությունները: Ինչ նշանավոր հայ կերպարվեստագետներ գիտեք. նշեք նրանց գործերից մի քանիսը:
2. Ներկայացրեք հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնի պատմությունը և նշանավոր ներկայացուցիչներին. ինչ գիտեք նրանց մասին:
3. Ինչ ձեռքբերումներ արձանագրվեցին հայ երաժշտական արվեստում: Ովքեր էին նշանավոր ներկայացուցիչները. նրանց ո՞ր գործերին եք ծանոթ:
4. Ինչո՞վ էր պայմանավորված քաղաքաշինության զարգացումը:
5. Ինչ նշանավոր ճարտարապետներ էին գործում այդ շրջանում: Ինչ գիտեք նրանց մասին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Օգտվելով լրացուցիչ գրականությունից և համացանցից՝ պատրաստեք զեկույցներ արվեստի բնագավառի որևէ երկու ներկայացուցչի վերաբերյալ, փորձեք ներկայացնել նրանց մասին կենսագրական հետաքրքիր տվյալներ:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹ-ՅՈՒՆՆԵՐ

Վարդգես Սուրենյանց, Գևորգ Բաշինջաղյան, Մարտիրոս Սարյան, Եղիշեն Թադևոսյան, Երվանդ Ոսկան, Անդրեաս Տեր-Մարտիրոսյան, պրոֆեսիոնալ թատրոն, Պետրոս Մահարյան, «Արևելյան թատրոն», Ս. Վարդովյան, Պետրոս Արամյան, Սիրանույշ Տիգրան Չուխաճյան, «Արշակ Բ» օպերա, հայ աշուղական դպրոց, Քրիստափոր Կարա-Մուրզա, Զիվանի, Կոմիտաս, Արմեն Տիգրանյան, «Անուշ» օպերա, քաղաքի գլխավոր հասարակագիծ, Գ. Տեր-Միքելյան, Ս. Սարկիսյան, Հ. Քաջազնունի, արդիական նվաճումների և ազգային ավանդույթների համադրում

ԲԱԺԻՆ

III

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱԴԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

§ 1. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Հայոց պատմությունը, ինչպես գիտեք, ընդգրկում է ոչ միայն Հայաստանի, այլև բուն հայրենիքից դուրս առաջացած հայկական գաղթավայրերի պատմությունը: Եղել են ժամանակներ, որ հայ ազգային, քաղաքական, մշակութային կյանքը հիմնականում զարգացել է Հայաստանից դուրս: Դա մեր պատմության առանձնահատուկ կողմերից է:

Գաղութների առաջացումը: Հայ ժողովրդի որոշ հատվածներ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում վերաբնակվել են Հայաստանից դուրս՝ մոտակա կամ հեռավոր երկրներում: Հայրենիքից հեռու հայերը հայտնվում էին կամավոր կամ բռնի եղանակներով կատարվող **արտագաղթների** հետևանքով: Իսկ արտագաղթի պատճառները տարբեր էին՝ անկախ պետականության կորուստ, օտարների դաժան տիրապետություն, ցեղասպանություն, տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական ծանր վիճակ, սով, համաճարակներ և այլն:

Միջնադարի ընթացքում հայերը՝ զանգվածաբար, առանձին խմբերով կամ անհատապես, հաստատվել էին **Բյուզանդիայում, Իրանում, Օսմանյան կայսրությունում** (կենտրոնական ու արևմտյան նահանգներ, արաբական երկրներ): Նոր դարերի սկզբում հայերի հոսքը մեծացավ դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան, Եվրոպայի տարբեր պետություններ և այլն:

Հայերը հոծ զանգվածներով բնակվում էին տարբեր քաղաքներում, ավաններում, գյուղերում կամ հիմնում էին նոր բնակավայրեր: Նրանք բնակության նոր երկրում սովորաբար ձևավորում էին հայկական **համայնք: Յուրաքանչյուր պետությունում արեղծված համայնքը ընդունված է անվանել գաղութ:**

Գաղութի կազմավորման և գոյատևման համար անհրաժեշտ էին նաև այլ պայմաններ: Առաջնահերթ

խնդիր էր մայրենի լեզվի, ազգային հավատի, ինքնագիտակցության, ավանդական ապրելակերպի պահպանումը:

Հայերի արտահոսքը ծանր հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Բուն հայրենիքում պակասեց հայ ժողովրդի ներուժը: Էական փոփոխություն կրեց Հայաստանի բնակչության գրեթե միատարր էթնիկական պատկերը: Մեծացավ եկվոր քոչվորների և մուսուլմանների թիվը: Երկրի բազմաթիվ նահանգներում խիստ նվազեց բնիկ ժողովրդի՝ հայերի թվաքանակը: Իսկ **Մեծ եղեռնից** հետո հայազրկվեց Հայաստանի մեծ մասը:

Խոշոր գաղթավայրերը: Հայկական գաղութներն առաջացել են դեռևս միջնադարում: Արտագաղթը հատկապես աղետալի չափերի հասավ քոչվորական ցեղերի արշավանքների շրջանում և հայոց թագավորությունների անկումից հետո:

Նոր դարերի սկզբի դրությամբ հայերը բնակություն էին հաստատել աշխարհի ավելի քան 20 երկրներում: XVII դարի կեսերից մինչև XX դարի սկզբները հիմնական գաղթավայրերն էին Իրանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը, Արևմուտքի զարգացած երկրները, Սիրիան, Լիբանանը, Եգիպտոսը: Այս ժամանակաշրջանում որոշ համայնքներ սովարացան, իսկ մի մասն էլ անկում ապրեց:

*Նոր Զուղայի
Ս. Աստվածածին
եկեղեցին*

*Հայկական եկեղեցի
Լվովում*

Մեծ թվով հայեր էին ապրում Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք **Կոստանդնուպոլսում**: Այնտեղ XV դարից ձևավորված հայ գաղթավայրը փաստորեն դարձավ այն կենտրոնատեղին, ուր ստեղծվեց և վերելք ապրեց **հայ քաղաքակրթության բաղկացուցիչ մասը կազմող արևմտահայ մշակույթը**: XIX դ. վերջերին Կ.Պոլսում կար 200 հազար հայ բնակչություն: Այնտեղի համայնքը հայության ազգային, կրոնական, հասարակական ու քաղաքական կյանքում ունեցավ վիթխարի դերակատարություն:

Կազմակերպված համայնք էր ձևավորվել նաև **Զմյուռնիայում**, որտեղ այդ ժամանակ ապրում էր 12000 հայ:

Հնդկաստանի հայ համայնքը XVIII դարում ստվարացավ հատկապես իրանահայության հաշվին: Հաջորդ դարասկզբին այնտեղ հաշվվում էր մոտ 25 հազար մարդ:

Իրանի հայ համայնքում նոր ժամանակների ավարտին հաշվվում էր մոտ 200 հազար մարդ:

Եգիպտոսում այդ նույն ժամանակ հայերի թիվը մոտ 15 հազար էր:

Նոր դարերում ամենամեծ հայկական գաղթավայրը ձևավորվեց **Ռուսաստանյան կայսրությունում**: Այստեղ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, Արևելյան Հայաստանից դուրս, ապրում էր մեկ միլիոն հայ: Մեծ համայնքներ էին կազմավորվել Թիֆլիսում, Բաքվում, Հյուսիսային Կովկասում, Մոսկվայում և Սանկտ Պետերբուրգում: Իսկ Ղրիմում հայկական համայնք գոյություն ուներ դեռ միջնադարից:

Խոշոր գաղթավայրեր էին ձևավորվել նաև Լեհաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և Ֆրանսիայում:

Հայկական գաղթավայրերում մեր հայրենակիցները ապրել են որպես հավաքական ամբողջություն, դիմագրավել են ճուլման վտանգին, պաշտպանել համայնքի շահերն ու ազգի պատիվը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք են հայկական գաղթավայրերի առաջացման պատճառները:
2. Ի՞նչ է գաղութը: Ո՞ր երկրներում էին հաստատվում հայերը միջնադարում և նոր ժամանակներում:
3. Ի՞նչ պայմաններ են ահրաժեշտ գաղութի գոյատևման համար:
4. Ներկայացրե՞ք արտագաղթի հետևանքները Հայաստանի համար:
5. Թվարկե՞ք հայկական հիմնական գաղթավայրերը: Ներկայացրե՞ք դրանց թվաքանակը Նոր դարերում: Որտե՞ղ էին ամենից շատ հայեր ապրում հայրենիքում, թե՞ գաղթավայրերում:
6. Փորձե՞ք գնահատել Կ. Պոլսի հայ համայնքի դերը մեր պատմության մեջ:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ է անհրաժեշտ իմանալ հայկական գաղթավայրերի պատմությունը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական գաղթավայրերի պատմություն, արտագաղթ, համայնք, գաղութ, ավանդական սպրեզակերայ, Հայաստանի միասարսր էթնիկական պարկեր, Զմյուռնիա, Ղրիմի հայկական համայնք

§ 2. ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ազգային-քաղաքական կյանքի կազմակերպումը:

Գաղթավայրերի հայերը, աստիճանաբար շփվելով բնակության երկրի հասարակության հետ, մասնակցում էին նրա տնտեսական, քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային կյանքին: Որպես տվյալ պետության հպատակներ կամ քաղաքացիներ՝ նրանք կատարում էին իրենց պարտականությունները և օգտվում որոշակի իրավունքներից:

Միաժամանակ նրանք պետք է լուծեին քիչ թե շատ ինքնուրույն ազգային կյանքի կազմակերպման հիմնախնդիրը: Գաղթավայրում ծնված սերունդներին *հայեցի դաստիարակություն տալու, ազգային ինքնությունը պահպանելու և Հայաստանից հեռու գոյատևելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ ազգային եկեղեցի, դպրոց, համայնքի գործերը փնտրինող ազգային մարմիններ և գործիչներ:*

Գաղթավայրերի հայերը, ելնելով տվյալ երկրի հասարակական զարգացման պայմաններից և պետության վարած քաղաքականությունից, ճգնում էին ստանալ ազգային կյանքի կազմակերպման համար որոշակի իրավունքներ: Օրինակ՝ Ռուսաստանյան կայսրության մի շարք հայկական համայնքներ ունեին ազգային սովորույթներով գործող դատարան, օգտվում էին առևտրական և այլ արտոնություններից:

Համայն հայությանը միավորող ոչ միայն հոգևոր, այլև ազգային-քաղաքական կառույցի դեր էր կատարում *Հայաստեղական եկեղեցին*: Գրեթե բոլոր գաղթավայրերում հիմնվեցին հայկական եկեղեցիներ և դպրոցներ:

Արդյունաբերական հասարակության ձևավորումը և զարգացումը հանգեցրին նրան, որ օտար երկրներում ստեղծված *հայկական կապիտալը* այլևս չէր կարողանում դիմակայել հզոր երկրների կապիտալի մրցակցությանը: Նրա բնականոն գործունեության համար *անհրաժեշտ էր զարգանալ սեփական հայրենիքում և հայրենի պետության հոգածության ներքո*: Ահա թե ինչու Նոր դարերում Հայաստանի ան-

կախության վերականգնման համար գործունեություն էին ծավալել Հնդկաստանի և Ռուսաստանի հայկական գաղութների հայտնի գործիչները՝ **Հ. Էմինը, Մ. Բաղրամյանը, Շ. Շահամիրյանը, Հ. Արղությանը** և ուրիշներ:

XIX դ. վերջից ստեղծվեցին համազգային և տարածաշրջանային կառույցներ՝ ազգային կուսակցություններ, հասարակական տարբեր կազմակերպություններ և այլն:

Ազգային նշանակության կառույցների շարքում պետք է նշել **Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը**, որը ստեղծվել էր 1844 թ.: Ազգային սահմանադրության հաստատումից հետո արևմտահայության համար այն դարձավ կենտրոնական ազգային մարմին:

Համազգային կարևոր դերակատարություն ստանձնեց եգիպտահայ մեծահարուստ **Պողոս Նուբար** փաշայի կողմից Եգիպտոսում **1906 թ.** հիմնված **Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը**:

Քաղաքական առումով համազգային նշանակություն ստացան նաև 1912 թ. ստեղծված **Հայոց ազգային բյուրոն** և **Ազգային պատվիրակությունը**:

Կրթության և տնտեսության կազմակերպումը: Հայաստանի և արևելահայաստանի խնդրի լուծումը նախ և առաջ կապված էր գաղութներում հայկական դպրոցների ստեղծման հետ: Նոր դարերում հայկական դպրոցը առավելաբար զարգանում էր Հայաստանից դուրս:

Այս շրջանում հայկական բազմաթիվ դպրոցներ էին հիմնվել Կոստանդնուպոլսում, Վենետիկում, Հնդկաստանում, Ռուսաստանում, Եգիպտոսում և այլուր: Դրանց մի մասին, հատկապես կրթական և մշակութային կյանքում մեծ դեր խաղացած ուսումնական հաստատություններին, դուք արդեն ծանոթացել եք Նոր դարերի հայկական մշակույթը ներկայացնող դասերից (վերհիշեք այդ դասանյութերը):

Կ. Պոլսում 1860-ական թվականներին գործում էին արական՝ 34 և իգական՝ 14 դպրոցներ: Պոլսահայ նշանավոր դպրոցների շարքում ավելացավ **1886 թ.** հիմնադրված **Կեդրոնական վարժարանը**: Կ. Պոլսի մոտ գտնվող **Արմաշի վանքում 1889 թ.** բացվեց դպրեվանք: Այն բարձր հոգևոր ուսումնական հաստատություն էր և արևմտահայերի համար ունեցավ նույն

Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության զինանշանը

նշանակությունը, ինչ Գևորգյան ճեմարանը արևելահայերի կյանքում:

Հայկական գաղթավայրերում գործում էին բազմաթիվ նշանավոր ուսումնական հաստատություններ: Օրինակ՝ **Կալկաթայում 1821 թ.** հիմնված **Մարդասիրաց ճեմարանը, 1870 թ.** Վենետիկում տեղի Ռափայելյան ու Փարիզի Մուրատյան վարժարանների միավորմամբ ստեղծված **Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանը:**

Դուք գիտեք, որ ավելի քան 500 տարի առաջ Վենետիկում է սկզբնավորվել **հայկական տպագրությունը:** Այն զարգանում էր առավելաբար հայկական տարբեր գաղթավայրերում: Նոր ժամանակներում հրատարակչական գործը մեծ առաջընթաց ունեցավ, տպարաններ հիմնվեցին Ամստերդամում, Մարսելում, Զմյուռնիայում, Մադրասում և այլուր: Տպագրական արվեստը բուռն զարգացում ապրեց հատկապես Կոստանդնուպոլսում: XX դ. սկզբներին այստեղ գործում էր 68 հայկական տպարան:

Հայապահպանության ինդիքը: Օտար ավերում ապրող հայերի համար մշտապես գոյություն ունի ճուճման վտանգը: Մուսուլմանական երկրների հայկական

*Հակոբ Մեղապարտի
արձանը Ս. Ղազար
կղզում*

համայնքները խաղաղ պայմաններում համեմատաբար ավելի քիչ էին ենթարկվում ճուլման, որովհետև կային կրոնական, մշակութային և սովորութային էական տարբերություններ հայերի ու մուսուլմանների միջև: Իսկ եվրոպական քրիստոնեական երկրներում ուժացման համար նպաստավոր միջավայր էր առաջանում: Այդ պատճառով հատկապես Լեհաստանում, Նաև Ֆրանսիայում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում դարերի ընթացքում հարյուրիհազարավոր հայեր, կորցնելով ազգային լեզուն, հավատը, սովորույթները, ճուլվել են տեղի իշխող ազգերին:

Պատմությունը ցույց է տալիս, որ կազմակերպված ազգային կյանքով ապրող գաղթավայրերը կարողացել են պահպանել ազգային լեզուն, հավատը, զարգացնել մշակույթը:

*Հայերի բողոքի երթը
Լիբանանում՝ ուղղված
Մեծ եղեռնի զոհերի
հիշարակի 91-րդ
տարելիցին*

Հայկական կրթությունը, գիտությունը, տպագրական գործը, մամուլը, արվեստը նոր ժամանակներում, հատկապես նրա առաջին փուլում հիմնականում զարգացել են Հայաստանից դուրս: Գաղթավայրերում ստեղծված մշակույթն էապես նպաստել է Հայաստանում ազգային

մշակույթի զարգացմանը, ինչպես նաև ծառայել է ազգային ինքնության պահպանման գործին և՛ **հայրենիքում**, և՛ **գաղթավայրերում**:

Մեր օրերում նույնպես հայկական գաղթավայրերի՝ Սփյուռքի առջև ծառայած են ազգապահպանության, գոյատևման ու **հայրենիքի** հզորացմանը աջակցելու հիմնախնդիրները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Գաղթավայրերի հայերը ինչ իրավունքներ պետք է ձեռք բերեին ազգային ինքնությունը պահպանելու համար:
2. Նշե՞ք, թե ինչ արտոնություններ ստացան հայերը որոշ երկրներում. հիշե՞ք հայոց և համաշխարհային պատմություններից ձեր սովորածը:
3. Ինչո՞ւ գաղթավայրերի հայության առաջադեմ ներկայացուցիչները ծրագրեր կազմեցին և պայքար ծավալեցին Հայաստանի անկախ պետականությունը վերականգնելու համար:
4. Որո՞նք էին գաղութահայության ազգային-քաղաքական կյանքի հիմնական կենտրոնները և համազգային կառույցները Նոր դարերում: Թվարկե՞ք հայտնի գործիչների:
5. Ներկայացրե՞ք գաղթավայրերի նշանավոր կրթական հաստատությունները:
6. Ո՞ր երկրներում էր զարգացած հայկական տպագրությունը:
7. Ինչո՞ւ է քրիստոնեական երկրներում հայերի ճուլման վտանգն ավելի մեծ, քան մահմեդական միջավայրում:
8. Ինչ դեր է ունեցել հայկական գաղթավայրերում ստեղծված ազգային մշակույթը Հայաստանի համար:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Պատրասարե՛ք ելույթ՝ «Հայ առաքելական եկեղեցու դերը գաղթավայրերի հայության ազգային կյանքի կազմակերպման և հայապահպանության գործում» թեմայով: Օգրվե՛ք նաև Հայոց եկեղեցու պատմությունից սրացած տեղեկարվությունից, ինչպես նաև համացանցի նյութերից:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայեցի դասարհարակություն, ազգային ինքնություն, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն, Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարան, Արմաշի դպրեվանք, Կալկաթայի մարդասիրաց ճեմարան, Վենետիկի Մուրադ-Ռափայելյան վարժարան, ուժացում, հայապահպանության խնդիր

1. XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին աշխարհի առաջատար երկրներում զարգանում էր արդյունաբերական հասարակությունը: Հայաստանը արդյունաբերականացման ուղին բռնած Ռուսաստանի և կիսազաղութային Օսմանյան կայսրության կազմում էր: Այս իրավիճակը պայմանավորեց Հայաստանի զարգացման առանձնահատկությունները նրա երկու խոշոր հատվածներում: Այնուամենայնիվ, արդյունաբերական քաղաքակրթության նվաճումները մուտք գործեցին նաև հայ իրականություն, սկսեցին փոխել մարդկանց կենցաղը, ապրելակերպը, աշխարհայացքը:

- *Ինչ բարեփոխումներ իրականացվեցին XIX դ. երկրորդ կեսին Ռուսաստանում: Ներկայացրե՞ք դրանց ազդեցությունն Արևելյան Հայաստանի փոփոխական և սոցիալական կյանքի զարգացման վրա: Ինչո՞ւ ցարիզմը հայերի նկատմամբ ուժեղացրեց ազգային ճնշման քաղաքականությունը:*
- *Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՞ք արևմտահայության վիճակը Օսմանյան կայսրությունում:*

2. Հայ ազատագրական շարժումը XIX դարի երկրորդ կեսին թափ հավաքեց, ձևավորվեցին հասարակական-քաղաքական երեք հիմնական հոսանքներ, որոնք մշակում էին շարժման նոր գաղափարախոսությունը, նախապատրաստում պայքարի զինված փուլի ծավալումը: Դրա առաջին լուրջ դրսևորումները եղան արևմտահայ սահմանադրական շարժումը և Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը:

- *Թվարկե՞ք երեք հոսանքները, նշե՞ք դրանց գլխավոր տարբերությունները: Հայրնի ինչ ներկայացուցիչների գիտե՞ք: Ազգայնական գաղափարների տարածումը հայկական միջավայրում ինչ նշանակություն ունեցավ:*
- *Ներկայացրե՞ք արևմտահայ սահմանադրական շարժման առաջացման պայրճառները և նշանակությունը:*
- *Որո՞նք էին Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության պայրճառները, նշե՞ք հայրնի մասնակիցների:*

3. Հայ ազգային-ազատագրական շարժման ընթացքը որոշակիորեն կախված էր նաև Ռուսաստանյան կայսրության և մյուս խոշոր տերությունների արտաքին քաղաքականությունից, նրանց դիրքորոշումից: Շուտով միջազգային հարաբերությունների օրակարգում իր ձևակերպումն ստացավ Հայկական հարցը:

- *Ո՞ր պատերազմի հետ կապված և ո՞ր պայմանագրերով միջազգային դիվանագիտության մեջ մտավ Հայկական հարցը: Պարզաբանե՞ք հարցի էությունը: Արտահայրե՞ք ձեր տեսակետը հարցի միջազգայնացման վերաբերյալ, գնահատե՞ք հայրնի «61-րդ հոդվածը»:*

4. XIX դարի 60–ական թթ. վերջերից հայ ազատագրական պայքարը քայլ առ քայլ դրվեց կազմակերպված հիմքերի վրա: Առաջ եկան ազգային–քաղաքական կազմակերպությունները, որոնք գլխավորեցին հայ ժողովրդի պայքարը անկախության և ժողովրդավարական իրավունքների ձեռքբերման համար: Հայաստանի ազատագրության շարժումը մտավ գինված պայքարի փուլը:

- *Թվարկե՛ք հայրնի խմբակներն ու կազմակերպությունները: Պարզաբանե՛ք ազգային կուսակցությունների սրբազան անհրաժեշտությունը:*
- *Պարբերաբար համառոտ գեկույց ազգային կուսակցություններից որևէ մեկի մասին՝ օգտվելով լրացուցիչ գրականությունից և համացանցի նյութերից:*
- *Որո՞նք էին հայդուկային շարժման առաջացման պատճառները: Թվարկե՛ք ձեզ հայրնի հայդուկների:*
- *Ներկայացրե՛ք ձեր սիրելի ֆիդայու կերպարը, մեկնաբանե՛ք ձեր ընտրությունը:*

5. Հայ ժողովուրդը շարունակում էր հաստատակամորեն պայքարել իր պատմական իրավունքների վերականգնման և ժամանակի առաջադիմական միտումներին համահունչ զարգանալու համար: Սակայն հոգեվարք ապրող Օսմանյան կայսրությունը քաղաքակիրթ մոտեցում որդեգրելու փոխարեն որոշել էր բարբարոսական լուծում տալ Հայկական հարցին:

- *Ո՞վ էր հայերի ցեղասպանական ծրագրի առաջին հեղինակն ու իրագործողը: Ի՞նչ հեղուկներ ունեցան 1890–ական թթ. հայկական կոտորածները: Վերհանե՛ք Սասունի, Զեյթունի և Վանի հերոսական կռիվների նշանակությունը:*

6. XX դարի սկզբին ազգային շարժումները նոր ընթացք ստացան Արևմտյան Հայաստանում, ծավալվեց ազգային, ժողովրդավարական և սոցիալական իրավունքների համար հզոր պայքար նաև Արևելյան Հայաստանում:

- *Ինչո՞ւ փոխվեց հայ ազգային ղեկավար ուժերի մարտավարությունը XX դարասկզբին: Վերհիշե՛ք՝ երբ է տեղի ունեցել Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Սասունի 1904 թ. սպարամբությունն ավարտվեց անհաջողությամբ:*
- *Պարզաբանե՛ք հայդուկային պայքարի նշանակությունը:*
- *Ինչո՞ւ էր ցարիզմը համառորեն փորձում սահմանափակել Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները և փակել հայկական դպրոցները:*
- *Ներկայացրե՛ք հայ–թաթարական 1905–1906 թթ. կռիվների արդյունքները և դասերը:*

7. Օսմանյան կայսրությունը XX դ. սկզբին անկասելիորեն գնում էր դեպի կործանում: Երիտթուրքերի կուսակցությունը, գալով իշխանության, փորձ արեց արդիականացնելու տերությունը. երկիրը հռչակվեց սահմանադրական միապետություն, ազդարարվեց ժողովրդավարական իրավունքների մասին: Սակայն դա ձևական քողն էր, որի տակ թաքնված էր երիտթուրքերի իսկական էությունը՝ մարդատյացությունը և մեծապետական ազգայնամոլությունը:

- Ո՞ր իրադարձության արդյունքում իշխանության եկան երիտրորքերը: Ինչ գաղափարախոսություն որդեգրեցին նրանք արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ:
- Միջազգային ինչ իրադրությունում վերաբացվեց Հայկական հարցը: Ինչո՞ւ թուրքական կողմին ի վերջո հաջողվեց հերթական անգամ փաստալիզ հայկական բարենորոգումների գործադրումը:

8. XX դարի սկզբին մեծ տերությունների միջև եղած արմատական հակասությունները հանգեցրին ընդհանուր պատերազմի: Այն ընթացավ երկու խմբավորումների՝ Եռյակ դաշինքի (Քառյակ միության) և Անտանտի միջև: Առաջին աշխարհամարտի բաղկացուցիչ մասը կազմեց Կովկասյան ճակատը, որտեղ հերթական անգամ բախվեցին Ռուսաստանը և Թուրքիան: Մեծ էին հայերի ակնկալիքները ռուսական զենքի հաղթանակից:

- Ներկայացրե՞ք Ռուսաստանյան և Օսմանյան կայսրությունների նպատակները Առաջին աշխարհամարտում: Որո՞նք էին Կովկասյան ճակատի գլխավոր ռազմաքաղաքական արդյունքները 1914–1916 թթ.:
- Ինչպե՞ս սկզբնավորվեց ու ծավալվեց հայ կամավորական շարժումը Կովկասյան ճակատում: Թվարկե՞ք ջոկատները, հրամանատարներին և նրանց ռազմական հաջողությունները:

9. Օգտվելով Մեծ պատերազմի առաջացրած խառը իրադրությունից՝ երիտրորքերը հայության նկատմամբ պետականորեն իրագործեցին վաղօրոք մշակված հրեշավոր ծրագիրը: Հայաստանի մեծ մասը հայազրկվեց, իսկ հայերի մեծ մասը հայրենազրկվեց:

- Բացառյալե՞ք «ցեղասպանություն» հասկացությունը: Հիմնավորե՞ք, որ հայերի նկատմամբ թուրքական պետության իրականացրածը ցեղասպանություն է:
- Խմբային կամ անհատական աշխատանքով պատրաստե՞ք «Հայոց մեծ եղեռնը և դրա հետևանքները» թեմայով էլույթ՝ օգտվելով նաև լրացուցիչ աղբյուրներից ու համացանցի համապատասխան կայքէջերից (genocide.am, www.genocide-museum.am/arm/armenian_genocide.php, encyclopedia.am, hy.wikipedia.org և այլն):

10. 1917 թվականին, ընթացող համաշխարհային կռվի պայմաններում Ռուսաստանում տեղի ունեցան երկու հեղափոխություններ, որոնք արմատապես փոխեցին նրա զարգացման ուղին: Դրանք մեծ ազդեցություն ունեցան նաև նախկին կայսրության ազգային երկրամասերի ժողովուրդների պատմական ընթացքի վրա:

- Յարիզմի փաստալուստից հետո ինչ փոփոխություններ եղան Ռուսաստանի կենտրոնում և Անդրկովկասում:
- Փաստերով ցոյց տվե՞ք, որ հայ ազգային-քաղաքական կյանքը վերելք ապրեց 1917 թվականին: Ազգային ինչ նոր մարմիններ արեղծվեցին:

11. Խորհրդային Ռուսաստանը, Քառյակ միության երկրների հետ առանձին հաշտություն կնքելով, դուրս եկավ Առաջին աշխարհամարտից: Այդ ճանապարհին նա զոհաբերեց հայության պատմական իրավունքները, և Հայաստանի մեծ մասը կրկին հայտնվեց թուրքական տերության կազմում: Վերսկսվեց պատերազմը Կովկասյան ճակատում, որն ի վերջո վերածվեց հայ-թուրքական բախման:

- Ո՞ր պայմանագրով բուլղարիայի իշխանությունը դուրս եկավ պատերազմից: Ներկայացրե՞ք Կովկասյան ճակատում ձևավորված հայկական զորամիավորումները, հրամանատարներին:
- Իրականում ո՞ւմ միջև էր ընթանում պատերազմը Կովկասյան ճակատում 1918 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին: Թվարկե՞ք հայ ժողովրդի Մայիսյան հերոսամարտերը, աչքի ընկած ղեկավարներին և զորականներին: Վերհանե՞ք Մայիսյան փառահեղ հաղթանակների պատմական նշանակությունը:
- Խմբային կամ անհատական աշխատանքով պատրաստե՞ք ելույթ Մայիսյան հերոսամարտերից մեկի վերաբերյալ՝ օգտվելով նաև լրացուցիչ աղբյուրներից ու համացանցի նյութերից:

12. XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին հսկայական զարգացում ապրեց հայկական մշակույթը: Վերելք ապրեց կրթական գործը, հայ գիտնականները քայլում էին ժամանակի գիտական նվաճումներին համահունչ: Գրականության և արվեստի ոլորտները նույնպես զարգանում էին արդիական ուղղությունների և սկզբունքների հիման վրա:

- Ներկայացրե՞ք հայ ազգային կրթական նշանավոր հասարակությունները: Գիտության ո՞ր ասպարեզներում նվաճումների հասան հայ գիտնականները:
- Ձեր կարծիքով հայագիտությունը ինչո՞ւ վերելք ապրեց: Նշե՞ք հայրնի հայագետների: Ի՞նչ նշանավոր հայ պատմաբանների գիրքեք:
- Խմբային կամ անհատական աշխատանքով պատրաստե՞ք ելույթ հայ մշակույթի որևէ ակննավոր գործչի մասին՝ օգտվելով նաև լրացուցիչ աղբյուրներից ու համացանցի նյութերից:

13. Նոր դարերի Հայոց պատմության ուրույն մասն է կազմում հայկական գաղթավայրերի պատմությունը: Հայրենիքից հեռու ձևավորված համայնքների առջև ծառայել էին ազգային ինքնության պահպանման, մշակույթի զարգացման և Հայաստանին օգնելու, հզորացնելու հիմնախնդիրները:

- Ո՞ր երկրներում էին կազմավորվել խոշոր հայկական գաղթյալներ: Ներկայացրե՞ք դրանց պատմական նշանակությունը:
- Համազգային ի՞նչ կառույցներ են սրելծվել Նոր դարերում:
- Փաստերով ցույց տվե՞ք գաղթավայրերի դերը և ունեցած ներդրումը ազգային մշակույթի զարգացման և հայապահպանության գործում:

- 1677 թ** — Հայաստանի ազատագրության նպատակով Էջմիածնում գաղտնի ժողովի գումարումը Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ
- 1699 թ.** — Մելիք Սաֆրազի և Իսրայել Օրու նախաձեռնությամբ Անգեղակոթի գաղտնի խորհրդակցության գումարումը
- 1701 թ.** — Իսրայել Օրու կազմած Հայաստանի ազատագրության ծրագրի ներկայացումը Պետրոս I-ին
- 1708 – 1709 թթ.** — Իսրայել Օրու դեսպանագնացությունը Պարսկաստան
- 1722 թ.** — Ռուսական զորքերի Կասպիական արշավանքը
- 1722 թ. աշուն** — Դավիթ բեկի գլխավորած հայոց զորքի հաղթանակը ջլան-շիր ցեղի դեմ
- 1724 թ. հունիսի 7–ից սեպտեմբերի 26** — Երևանի հերոսական պաշտպանությունը օսմանյան զորքերի դեմ
- 1724 թ. հունիսի 12** — Ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումը Կ. Պոլսում
- 1724 թ.** — Դավիթ բեկի գլխավորությամբ հայկական իշխանության ստեղծումը Սյունիքում
- 1725 թ. մարտ** — Թուրքական բանակի ոչնչացումը Վարանդայում
- 1727 թ. մարտ** — Հալիձորի հաղթական ճակատամարտը թուրքական զորքերի դեմ
- 1729–1731 թթ.** — Գյուլիստանի սղնախի պայքարը թուրք նվաճողների դեմ Աբրահամ սպարապետի գլխավորությամբ
- 1735 թ. հունիս** — Պարսից և օսմանյան զորքերի միջև Եղվարդի ճակատամարտը
- 1736 թ.** — Արցախի (Խամսա) մելիքությունների ինքնավարության ստեղծումը
- 1759–1770 թթ.** — Հովսեփ Էմինի գործունեությունը Հայաստանում
- 1771 թ.** — Էջմիածնի տպարանի հիմնումը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից
- 1772 թ.** — Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» գրքի լույսընծայումը Մադրասում
- 1784 – 1786 թթ.** — Մ. Չամչյանի եռահատոր «Պատմություն Հայոց» երկի տպագրությունը

- 1794 թ. — Հայ առաջին պարբերական «Ազդարարի» տպագրումը Մադրասում Հարություն քահանա Շնավոնյանի կողմից
- 1801 թ. — Արևելյան Վրաստանի բռնակցումը Ռուսաստանին
- 1804 թ. հունվար –
1813 թ. հոկտեմբեր — Ռուս-պարսկական պատերազմը
- 1806 թ. դեկտեմբեր –
1812 թ. մայիս — Ռուս-թուրքական պատերազմը
- 1810 թ. — Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցի հիմնումը
- 1812 թ. մայիսի 16 — Բուխարեստի հաշտության պայմանագրի կնքումը
- 1813 թ. — Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումը
հոկտեմբերի 12
- 1815 թ. — Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի բացումը
- 1815 թ. — Հայկական նոր ծայնագրության ստեղծումը Հ. Լիմոնճյանի կողմից
- 1821 թ. — Կալկաթայի հայկական Մարդասիրաց ճեմարանի բացումը
- 1824 թ. — Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հիմնումը Ներսես Աշտարակեցու կողմից
- 1826 թ. հուլիս –
1828 թ. փետրվար — Ռուս-պարսկական պատերազմը
- 1827 թ. — Երևանի բերդի գրավումը
հոկտեմբերի 1
- 1828 թ. — Ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագրի կնքումը
փետրվարի 10
Թուրքմենչայում
- 1828 թ. մարտ –
1840 թ. ապրիլ — Հայկական մարզը
- 1828 թ. ապրիլ –
1829 թ. սեպտեմբեր — Ռուս-թուրքական պատերազմը
- 1828 թ. հունիսի 23 — Կարսի գրավումը ռուսական զորքի կողմից
- 1829 թ. — Ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրի կնքումը
սեպտեմբերի 2
Ադրիանուպոլսում
- 1836 թ. մարտի 11 — Հայ եկեղեցու կանոնադրության հրապարակումը ռուսական կառավարության կողմից
- 1836 – 1837 թթ. — «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» բառարանի տպագրությունը
- 1837 թ. — Երևանի թեմական դպրոցի բացումը

- 1838 թ. — Շուշիի թեմական դպրոցի բացումը
- 1844 թ. — Կովկասի փոխարքայության հիմնումը
- 1857 թ. — Վարազա վանքի «Ժառանգավորաց» վարժարանի բացումը
- 1860 թ. մայիսի 24 — Ազգային կանոնադրության հաստատումը Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովի կողմից
- 1861 թ. — «Արևելյան թատրոնի» հիմնադրումը Կ. Պոլսում
- 1862 թ. օգոստոս — Զեյթունի ապստամբությունը
- 1868 թ. — Հ. Վարդովյանի երկլեզու թատրոնի ստեղծումը Կ. Պոլսում
- 1868 թ. — Հայ առաջին «Արշակ Բ» օպերայի ստեղծումը Տ. Չոլխանյանի կողմից
- 1869 թ. — Ա. Կրիսյանի գլխավորությամբ «Բարենպատակ ընկերություն» խմբակի ստեղծումը Ալեքսանդրապոլում
- 1870 թ. — Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանի ստեղծումը Վենետիկում
- 1870 թ. մայիսի 14 — Արևելյան Հայաստանում հողի սեփականության մասին ցարական օրենքի ընդունումը
- 1872 թ. — Գ. Արծրունու կողմից «Մշակ» թերթի հիմնադրումը Թիֆլիսում
- 1874 թ. — Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի բացումը
- 1877 թ. ապրիլի 12 –ից — Ռուս–թուրքական պատերազմը
- 1878 թ. փետրվարի 19 —
- 1877 թ. նոյեմբերի 6 — Կարսի գրավումը Հ. Լազարևի գլխավորած զորաջոկատի կողմից
- 1878 թ. — Ռուս–թուրքական հաշտության պայմանագրի կնքումը ֆետրվարի 19 Սան Ստեֆանոյում
- 1878 թ. հունիսի 1 – հուլիսի 1 — Բեռլինի վեհաժողովը
- 1878 – 1879 թթ. — «Սև խաչ» և «Զինակիր» գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծումը Վանում
- 1881 թ. — Կարինի Մանասարյան վարժարանի բացումը
- 1881 թ. — Խ. Կերեքյանի նախաձեռնությամբ «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության ստեղծումը Կարինում
- 1882 թ. — «Հայրենասերների միության» հիմնումը Մոսկվայում. հայ առաջին քաղաքական լրագրի՝ «Ազատության ավետարարի» հրատարակումը

- 1885 թ.** — Առաջին հայ ազգային-քաղաքական՝ Արմենական կուսակցության հիմնադրումը Վանում
- 1887 թ. օգոստոս** — Հնչակյան կուսակցության ստեղծումը Ժնևում
- 1890 թ. հուլիս-օգոստոս** — «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» (ՀՅԴ) կուսակցության հիմնադրումը Թիֆլիսում
- 1890 թ. սեպտեմբերի 22** — Ս. Կուկունյանի արշավանքը Արևմտյան Հայաստան
- 1894 – 1896 թթ.** — Հայերի զանգվածային կոտորածները (համիդյան ջարդեր). Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը
- 1894 թ. հուլիս-օգոստոս** — Սասունի հերոսամարտը
- 1895 թ. մայիսի 11** — Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից բարենորոգումների ծրագրի հանձնումը սուլթանին
- 1895 թ. հոկտեմբեր – 1896 թ. հունվար** — Զեյթունի ապստամբությունը
- 1896 թ. հունիսի 3-8** — Վանի ինքնապաշտպանությունը՝ Մ. Ավետիսյանի գլխավորությամբ
- 1896 թ. օգոստոսի 14** — Դաշնակցության կազմակերպած «Բանկ Օտտոմանի» գործողությունը Կ.Պոլսում
- 1897 թ. հուլիսի 25-27** — Խանասորի արշավանքը. քրդական մագրիկ ցեղի պատժումը հայերի կողմից
- 1898 թ.** — Աղբյուր Սերոբի հաղթանակը Բաբշենի նշանավոր կովում
- 1901 թ. նոյեմբերի 3-27** — Մշո Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը
- 1903 թ. հունիսի 12** — Հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման մասին ցարական օրենքի ընդունումը
- 1903 թ. հուլիսի վերջ** — Հայ ժողովրդի հակացարական շարժման սկիզբը
- 1904 թ. մարտ-մայիս** — Սասունի ապստամբությունը
- 1905 թ. փետրվարի 6** — Հայ-թաթարական ընդհարումների սկիզբը
- 1906 թ.** — Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) հիմնադրումը
- 1908 թ. հուլիս** — Երիտթուրքական հեղաշրջումը օսմանյան Թուրքիայում
- 1909 թ. ապրիլ** — Հայերի կոտորածն Ադանայում և այլ վայրերում
- 1912 թ. հոկտեմբեր – 1917 թ. սեպտեմբեր** — Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրոյի (Հայոց ազգային բյուրո) գործունեությունը
- 1912 թ. նոյեմբերի 10** — Պողոս Նուբարի նշանակումը Ազգային պատվիրակության ղեկավար
- 1914 թ. հունվարի 26** — Հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրումը

- 1914 թ. օգոստոսի 1 (հին տոմարով՝ հուլիսի 19) – 1918 թ. նոյեմբերի 11 — Առաջին համաշխարհային պատերազմը
- 1914 թ. հոկտեմբերի վերջ – 1916 թ. ամառ — Հայոց մեծ եղեռնը
- 1914 թ. դեկտեմբերի 9 – 1915 թ. հունվարի 5 — Սարիղամիշի ճակատամարտը
- 1915 թ. ապրիլի 7 – մայիսի 5 — Վանի փառապանծ ինքնապաշտպանությունը
- 1915 թ. ապրիլի 16–18 — Դիլմանի ճակատամարտը
- 1915 թ. մայիսի 7 – հուլիսի 9 — Արամ Մանուկյանը՝ Վանի նահանգապետ
- 1915 թ. հունիսի 3–29 — Շապին Կարահիսարի ինքնապաշտպանությունը
Ղ. Տեովլեթյանի գլխավորությամբ
- 1915 թ. օգոստոսի 1 – սեպտեմբերի 10 — Մուսա լեռան հերոսամարտը Տ. Անդրեասյանի ղեկավարությամբ
- 1915 թ. սեպտեմբերի 29 – նոյեմբերի կեսեր — Մ. Յոթնեղբայրյանի գլխավորությամբ Ուրֆայի (Եդեսիա) հերոսամարտը
- 1916 թ. փետրվարի 3 — Էրզրումի գրավումը ռուսական կովկասյան բանակի կողմից
- 1917 թ. փետրվարի 27 — Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում
- 1917 թ. մարտի 9 — Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (ԱՀԿ) ստեղծումը
- 1917 թ. ապրիլի 26 — Արևմտյան Հայաստանում վարչական նոր միավոր ստեղծելու վերաբերյալ Ժամանակավոր կառավարության որոշման հրապարակումը
- 1917 թ. մայիս — Արևմտահայերի առաջին համագումարը Երևանում
- 1917 թ. սեպտեմբեր – հոկտեմբեր — Արևելահայերի առաջին համագումարը Թիֆլիսում
- 1917 թ. հոկտեմբերի 25 — Բոլշևիկյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում
- 1917 թ. նոյեմբերի 15 — Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ստեղծումը
- 1917 թ. նոյեմբերի 16 — Հայկական կորպուսի ստեղծումը Կովկասյան ճակատում
- 1917 թ. դեկտեմբերի 5 — Երզնկայում զինադադարի ստորագրումը
- 1917 թ. դեկտեմբերի 29 — «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի (դեկրետ) ընդունումը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից

- 1918 թ. հունվարի 28 — Պատերազմի վերսկսումը Կովկասյան ճակատում
- 1918 թ. փետրվարի 10 — Անդրկովկասյան Սեյմի ստեղծումը
- 1918 թ. փետրվարի 27 — Էրզրումի անկումը
- 1918 թ. մարտի 1 — Առանձին հայկական կորպուսի ստեղծումը
- 1918 թ. մարտի 1 – ապրիլի 1 — Տրապիզոնի բանակցությունները
- 1918 թ. մարտի 3 (նոր տոմարով) — Բրեստ–Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը
- 1918 թ. մարտի 24 — Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Արամ Մանուկյանին Երևանի նահանգի դիկտատոր հաստատելը
- 1918 թ. ապրիլի 6 – 8 — Հայ ազգային–քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը Ալեքսանդրապոլում
- 1918 թ. ապրիլի 9 — Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետության (ԱԺԴՀ) ստեղծումը
- 1918 թ. ապրիլի 12 (ապրիլի 25) — Կարսի հանձնումը թուրքերին
- 1918 թ. մայիսի 11 – հունիսի 4 — Հաշտության բանակցությունները Բաթումում
- 1918 թ. մայիսի 22 – 28 — Սարդարապատի հերոսամարտը
- 1918 թ. մայիսի 23 – 29 — Բաշ Ապարանի հերոսամարտը
- 1918 թ. մայիսի 25 – 30 — Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը
- 1918 թ. մայիսի 28 — Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը
- 1918 թ. հունիսի 4 — Բաթումի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը. Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում թուրք–հայկական պատերազմի ավարտը

** 1918 թ. մայիսի 1–ից ԱԺԴՀ–ում մտցվեց նոր տոմարը. ապրիլի 18–ը նոր տոմարով համարվեց մայիսի 1:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 3

ԲԱԺԻՆ I. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԸ

ԳԼՈՒԽ I. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ 7

§ 1. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 7

§ 2. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ 12

§ 3. ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ 17

§ 4-5. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ 30-80-ԱԿԱՆ ԹԹ 21

ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ 29

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ 29

§ 2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ 31

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՐԶԸ: 1836 Թ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 36

§ 4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ 38

ԳԼՈՒԽ III. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԸ 43

§ 1. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ 43

§ 2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԸ 47

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ 51

ԲԱԺԻՆ II. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ

ԳԼՈՒԽ I. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒՄ 55

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 55

§ 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 60

ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 65

§ 1. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 65

§ 2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 Թ. ԱՊԱՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 68

ԳԼՈՒԽ III. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ 1877-1878 ԹԹ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ 73

§ 1. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 73

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ 75

ԳԼՈՒԽ IV. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XIX ԴԱՐԻ 70-80-ԱԿԱՆ	
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	80
§1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	80
§2. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	83
§3. ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ.....	88
§4-5. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	91
ԳԼՈՒԽ V. ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ	97
§1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	97
§2. ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ.....	102
§3. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐԵԻՆ	106
ԳԼՈՒԽ VI. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	112
§1. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ.....	112
§2. ՀԱՅ ԿԱՄԱԿՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ.....	116
§3. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ.....	122
§4. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ	129
§5. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1917 ԹՎԱԿԱՆԻՆ	134
§6. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	138
§7. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԵՐՍԿՍՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ	142
§8. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՓԱՌԱՀԵՂ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ	146
ԳԼՈՒԽ VII. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ	153
§1. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ	153
§2. ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ	157
§3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՍՈՒԼԸ.....	160
§4-5. ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	164
ԲԱԺԻՆ III. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	
ԳԼՈՒԽ I. ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ	171
§1. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ	171
§2. ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ	175
ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՎ ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ	180
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	184

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

8-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

Դասագիրք հանրակրթական հիմնական դպրոցի համար

АШОТ МЕЛКОНЯН, АРАМ СИМОНЯН, АРАМ НАЗАРЯН, АКОП МУРАДЯН

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

8-ОЙ КЛАСС

*Учебник для общеобразовательной основной школы
(на армянском языке)*

Издательство "Зангак", Ереван, 2013

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:

Գրքում օգտագործված նկարներ (հասցավումներ՝ ն — ներքև, վ — վերև, ս — աջ, ձ — ձախ)

էջ 1՝ © Մ

Հրատարակչության տնօրեն՝

Գեղարվեստական խմբագիր՝

Համակարգչային ձևավորումը՝

Շապիկի համակարգչային ձևավորումը՝

Տեխնիկական խմբագիր՝

Սրբագրիչ՝

Էմին Մկրտչյան

Արա Բաղդասարյան

Լալա Հովսեփյանի

Արևիկ Հակոբյանի

Նվարդ Փարսադանյան

Սերժ Մելքոնյան

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափեր՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 12 տպ. մամուլ, 15,5 պալմ. մամուլ: Տառատեսակը՝ «Ասպետ»:
Պատվեր՝ 07/Հ-13, Տպաքանակը՝ 13 300:

«Զ Ա Ն Գ Ա Կ» Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Չ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Հեռապատճեն՝ (+37410) 23 25 95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
Էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am, www.dasagir.am